

Галич

Випуск 5

З Б І Р Н И К Н А У К О В И Х П Р А Ц Ї

Ліля-НВ
Івано-Франківськ
2020



УДК 94 (47.867) (08)

ББК 63.3(4УКР)я43

Г 15

Галич. Збірник наукових праць. Вип. 5. / За ред. М. Волощука. Івано-Франківськ : «Лілея-НВ», 2020. 160 с.

У збірнику наукових праць вміщено статті і матеріали, присвячені різноманітним питанням історії міста Галича. Авторський колектив становлять дослідники українських і зарубіжних університетів та науково-дослідних установ. Видання адресоване широкому колові читачів, зацікавлених історією рідного краю і його зв'язків із країнами Європи та світу.

Редакційний комітет

Мирослав Волощук (Івано-Франківськ, Україна),
Василь Іваночко (Івано-Франківськ, Україна),
Богдан Томенчук (Івано-Франківськ — Коломия, Україна),
Даріуш Домбровський (Бидгощ, Польща), Дюра Гарді (Новий Сад, Сербія),
Віталій Нагірний (Краків, Польща),
Андрій Стасюк (Івано-Франківськ — Галич, Україна)

На обкладинці використано зображення дракона
із церкви Успіння Пресвятої Богородиці XVI ст. у с. Крилосі

*Затвердила до друку вчена рада Державного вищого навчального закладу
«Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника»
24 вересня 2020 р., протокол № 8*

© ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника», 2020

© Факультет історії, політології і міжнародних відносин, 2020

© Центр медієвістичних студій, 2020

© Видавництво «Лілея-НВ», 2020

ISBN 978-966-668-521-9

ЗМІСТ

Переднє слово	5
ГАЛИЧ. СЕРЕДНЬОВІЧНІ СТУДІЇ	7
<i>Віталій Нагірний (Краків, Польща).</i>	
Галицький воєвода Тудор Єльчич	8
<i>Vitaliy Nagirnyy (Krakow, Poland)</i>	
The Galician voivode Tudor Elchych	8
<i>Олексій Гінніус, Савва Міхеев (Москва, Росія).</i>	
Акти трьох галицьких князів XIII ст. на стінах церкви Святого Пантелеймона (нове прочитання)	17
<i>Alexey A. Gippius, Savva M. Mikheev (Moscow, Russia)</i>	
Documents of three Galician 13th-century princes on the walls of the St. Pantaleon's Church (a new reading)	17
<i>Андрій Стасюк (Галич — Івано-Франківськ).</i>	
Князь Свидригайло в Галичі і перша письмова згадка про Калуш	45
<i>Andrii Stasiuk (Halych — Ivano-Frankivsk)</i>	
Prince Svydrygailo in Halych and the first written mention of Kalush	45
НОВА Й НОВІТНЯ ІСТОРІЯ МІСТА	55
<i>Ярополк Клюба (Галич, Україна).</i>	
Балабан Гедеон: аспекти біографії	56
<i>Yaropolk Kliuba (Halych, Ukraine)</i>	
Balaban Hedeon: Aspects of biography	56

<i>Марчін А. Клеменський (Краків, Польща).</i>	
Краківські студенти, пов'язані з Галичем у XVIII сторіччі	60
<i>Marcin A. Klemenski (Krakow, Poland)</i>	
Krakow students related to Halych in the XVIII century	60
<i>Андрій Чемеринський (Галич, Україна).</i>	
Галич у фотографії. Перші відомі світлини міста 1885 року ...	65
<i>Andrii Chemerynskyi (Halych, Ukraine)</i>	
Halych in photos. The first known photos of the city of 1885	65
<i>Володимир Козелківський, Андрій Чемеринський (Галич, Україна).</i>	
Галицька кенаса (1836–1985): історико-архітектурні аспекти ...	71
<i>Volodymyr Kozelkivskyi, Andriy Chemerynskyi (Halych, Ukraine)</i>	
Halytska kenasa (1836–1985):	
historical and architectural aspects	71
ГАЛИЧ НА СТОРІНКАХ ІНОЗЕМНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ. ПЕРЕДРУКИ	95
<i>Генрик Пашкевич (Варшава, Польща — Лондон, Великобританія).</i>	
Початки Галича	96
<i>Henryk Paszkiewicz (Warsaw, Poland — London, Great Britain)</i>	
Origins of Halych	96
<i>Микола Голубець (Львів, Україна).</i>	
Княжий Галич, наша слава, Осьмомислова держава	109
<i>Mykola Holubets (Lviv, Ukraine)</i>	
Princely Halych, the Osmomysl's glorious state	109
<i>Мар'ян Гавдяк (Станиславів — Івано-Франківськ, Україна).</i>	
Княжий Галич	124
<i>Marian Havdiak (Stanyslaviv — Ivano-Frankivsk, Ukraine)</i>	
Princely Halych	124
Автори	158

Переднє слово



Шановний читачу, рік 2020-й, без сумніву, для нашого краю, України, та світу загалом виявився одним із найнепростіших років аж із часу завершення 1945 р. Другої світової війни. Випробування «всесвітнім карантинном» і тотальною самоізоляцією, переходом на дистанційне навчання учнівської і студентської молоді, вчителів та викладачів, подекуди кризою віри і закриттям храмів все ж не зламали нашого наміру активніше продовжувати вивчення галицьких старожитностей із дальшим їхнім оприлюдненням широкому загалові зацікавлених. Звичайно окреслена нова реальність не дала змоги нам та деяким нашим авторам повноцінніше попрацювати в українських і європейських архівах та бібліотеках, вчасно провести за активної співпраці з фахівцями Західночеського університету (Плзень) заплановані на весну 2020 р. не інвазійні археологічні студії Галича, що назагал відтермінувало на не відому наразі перспективу публікацію частини раніше анонсованих текстів.

Актуальний п'ятий випуск збірника наукових праць *«Галич»*, підготовлений у дещо оновленому складі редакційного комітету, пропонує вашій увазі десять статей 11-ти авторів з України (Галич, Станиславів — Івано-Франківськ, Львів), Польщі (Краків, Варшава), Великої Британії (Лондон) та Росії (Москва), об'єднаних у три рубрики: *«Галич. Середньовічні студії»*, *«Нова й новітня історія міста»* і *«Галич на сторінках іноземних досліджень. Передруки»*. Ми тішимося,

зрештою, що наша дочасна праця з підготовки й видань другої серії знаходить належну увагу в науковому середовищі як в Україні, так і поза її межами¹. Ми ж зі свого боку намагаємося закривати лакуни в різноманітних дослідницьких темах галицької минувшини, пов'язаної з вивченням біографій місцевих еліт та інтелектуального середовища (бояр, духівництва, студентства та ін.), пам'яток сакральної архітектури (завжди актуальної церкви Святого Пантелеймона чи галицької кенаси), не відомих досі джерел, а також відновленням із забуття присвячених Галичеві праць авторів ХІХ–ХХ ст. Останнє із завдань вкрай важливе з огляду на потребу акумулювання на шпальтах одного найбільше присвяченого галицькій проблематиці видання доробку наших попередників.

Від упорядників

¹ Див. в актуальному випуску дискусію навколо коректного відчитання деяких графіті церкви Святого Пантелеймона ХІІ ст. у Галичі за участі російських істориків Олексія Гіппіуса та Савви Міхеєва, спричинену, до слова, появою 2018 р. у другій серії збірника наукових праць «Галич» монографії В'ячеслава Корнієнка «Епіграфіка сакральних пам'яток Галича (ХІІ–ХІХ ст.)» (Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2018. Серія 2. Вип. 3. 528 с.).



алич.

Середньовічні студії

ГАЛИЦЬКИЙ ВОЄВОДА ТУДОР ЄЛЬЧИЧ

У статті зроблено спробу відтворити біографію одного з представників галицьких еліт XII ст., воєводи Тудора Єльчи́ча. Підтверджений джерелами період його діяльності охоплює 1159–1180 рр. Можна припустити, що він народився не пізніше першої половини 30-х рр. XII ст. і свою кар'єру розпочав ще за часів правління Володимирка Володаревича. 1159 р. Тудор вже виконував функції воєводи Ярослава Володимирковича, очоливши галицькі війська, відправлені на допомогу чернігівському князеві Святославові Ольговичеві. Становище воєводи він займав принаймі до 1180 р., після чого більше не згадувався на сторінках літописів. Помер після 1180 р. Про його потомків і земельні володіння нічого не відомо.

Ключові слова: Галич, галицькі еліти, воєвода, Тудор Єльчи́ч, Ярослав Володимиркович.

Галичу і Галицькому князівству другої половини XII ст. щодо їхнього відображення на сторінках письмових джерел поталанило значно менше, ніж державі галицько-волинських Романовичів. Особливо це стосується діяльності осіб, котрі становили найближче князівське оточення. Якщо в XIII ст. такі особи регулярно появлялись в *Галицько-Волинському літописі*, то політичні еліти Галича XII ст. приховані від дослідника під загальними назвами «Галичане» або «Галицькии мужи»¹. Втім руські літописці інколи виходили за рамки таких узагальнень і вказували імена представників князівської адміністрації Володимирка Володаревича чи Ярослава Володимирковича. Прикладами цього є: звенигородський воєвода Іван Халдеевич²; урядник Володимирка і Ярослава, Ізбигнєв

¹ Ипатьевская летопись // Полное собрание русских летописей (далі – ПСРЛ). Санкт-Петербург: Типография М. А. Александрова, 1908. Т. 2. Стб. 315–317, 411, 448, 463, 498, 500, 505, 509, 546–549, 577, 660–665.

² Ипатьевская летопись. Стб. 320. Детальніше про нього див.: Нагірний В. Звенигородський воєвода Іван Халдеевич. Просопографічні замітки // Княжа доба: історія і культура. 2019. Вип. 13. С. 94–98.

Івачевич³; воєводи князя Ярослава Коснятин Сірославич⁴ і Тудор Єльчич. Постаті останнього із вказаних урядовців і присвячено цей нарис.

Тудор згаданий на сторінках *Київського літопису* двічі під особовими назвами «Тудоръ Елчичъ»⁵ і «Тоудоромъ съ Гальчичемъ/Гелчичемъ»⁶.

Щодо походження першої з цих назв — особового імені боярина, то ще на початку ХХ ст. Микола Тупи́ков припустив, що воно могло бути видозміненою формою поширеного на Русі антропоніма «Федоръ»/«Феодоръ»⁷. Пізніше це припущення підтримали мовознавці Тадеуш Скуліна⁸ і Андрій Залізняк⁹. За таким підходом, ім'я Тудор мало б походити від імені Федір, яке виводиться від грецького «Θεόδωρος», означає «Божий дар» і проникло в східнослов'янські землі разом з християнством із Візантії¹⁰. Однак нещодавно Олена Мельникова аргументовано показала, що особова назва Тудор має скандинавське походження, виводиться від антропоніма Þjóðarr (похідний від слова

³ Ипатьевская летопись. Стб. 449, 497. Детальніше про нього див.: Nagirnyy V. Ze studiów nad prozopografią elit ruskich w XII wieku: Izbygniew Iwaczewicz // Rocznik Przemyski. 2020. T. 56: Historia. S. 3–11.

⁴ Ипатьевская летопись. Стб. 488, 509, 548, 564. Детальніше про нього див.: Нагірний В. Чи галицький воєвода Коснятин Сірославич був причетний до появи назви міста Снятина // Галичина: Науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис / за ред. М. Волощука. Івано-Франківськ, 2020. Вип. 33. С. 30–39; Його ж. Коснятин Сірославич і Володислав Кормильчич: кілька міркувань про можливу спорідненість // Фортеця: збірник заповідника «Тустань» / за ред. Р. Миськи. Львів, 2020. Кн. 4. С. 255–263.

⁵ Ипатьевская летопись. Стб. 507. Див. також: Московский летописный свод конца XV в. // ПСРЛ. Москва; Ленинград: Изд-во Академии наук СССР, 1949. Т. 25. С. 68; Летопись по Воскресенскому списку // ПСРЛ. Санкт-Петербург: Типография Эдуарда Праца, 1856. Т. 7. С. 72.

⁶ Ипатьевская летопись. Стб. 615 і прим. 41.

⁷ Тупи́ков Н. М. Словарь древнерусских личных собственных имен. Санкт-Петербург: Типография И. Н. Скороходова, 1903. С. 404.

⁸ Skulina T. Staroruskie imiennictwo osobowe. Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk: Zakład Narodowy imienia Ossolińskich; Polska Akademia Nauk, 1974. Cz. 2. S. 67.

⁹ Залізняк А. А. Древненовгородский диалект / 2-е издание, переработанное с учетом материала находок 1995–2003 гг. Москва: Языки славянской культуры, 2004. С. 809.

¹⁰ Етимологічний словник української мови: у 7 т. / редкол. О. С. Мельничук та ін. Київ: Наук. думка, 2012. Т. 6: У–Я / уклад. Г. П. Півторак та ін. С. 83.

«Рјѡѡ», що означає «люди», «народ»), вживалася на Русі як окреме ім'я і тільки в XIII ст. вийшла із вжитку, поступившись фонетично близькому християнському імені «Федоръ/Феодоръ»¹¹.

На Русі ім'я Тудор вперше зафіксовано ще в *Повісті временних літ* 6452 (944/945) р.¹² Протягом XII ст. воно набрало значної популярності в середовищі еліт Новгородської¹³ і Київської¹⁴ земель, а також траплялося серед союзних київським князям берендеїв¹⁵. На прикладі Галицької землі аналізоване особове ім'я є єдиним відомим місцевим прикладом.

Значно складніше з'ясувати значення другої частини найменування галицького боярина. Літописець подав її у двох варіантах — «Елчичъ»¹⁶ і «Гальчичемъ/Гелчичемъ»¹⁷. Етимологія першого з них не зовсім зрозуміла (див. далі), натомість другий міг би вказувати на походження Тудора з Галицької землі. Невідомо однак, котрий із двох варіантів достовірніший. У науковій літературі з цього питання теж немає єдиного підходу. Т. Скуліна відзначив тільки нестабільність запису цієї назви, не займаючи чітко вираженої позиції¹⁸. Своєю чергою О. Мельникова прийняла перший із варіантів,

¹¹ Мельникова Е. А. Имя Тудоръ в домонгольской Руси: христианское или скандинавское? // *Slověne = Slověne. International Journal of Slavic Studies*. 2015. № 1. С. 268, 273—274.

¹² Ипатьевская летопись. Стб. 35; Лаврентьевская летопись // ПСРЛ. Ленинград: Изд-во АН СССР, 1926—1928. Т. 1. С. 46 і прим. 57.

¹³ Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов / под ред. и с предисл. А. Н. Насонова, Москва; Ленинград: Изд-во АН СССР, 1950. С. 64, 68, 168, 275; Древнерусские берестяные грамоты // [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://gramoty.ru/birchbark/>, № 348, 449, 789, 825, 903, 999 доступ: 7.07.2020; Мединцева А. А. Древнерусские надписи новгородского Софийского собора. XI—XIV века. Москва: Наука, 1978. С. 150—151. Див. також: Мельникова Е. А. Указ. соч. С. 270—272.

¹⁴ Ипатьевская летопись. Стб. 321; Высоцкий С. А. Древнерусские надписи Софии Киевской XI—XIV вв. Киев: Наук. думка, 1966. С. 61, 64, 69; Его же. Надпись о Бояновой земле в Софии Киевской // История СССР. 1964. № 3. С. 112—117. Див. також: Мельникова Е. А. Указ. соч. С. 269—270.

¹⁵ Ипатьевская летопись. Стб. 501; Тупиков Н. М. Указ. соч. С. 404.

¹⁶ Ипатьевская летопись. Стб. 507. Див. також: Московский летописный свод конца XV в. С. 68; Летопись по Воскресенскому списку. С. 72.

¹⁷ Ипатьевская летопись. Стб. 615 і прим. 41.

¹⁸ Skulina T. Op. cit. Cz. 2. S. 42.

аргументуючи свою позицію тим, що «если бы в протографе изначально было определение „галичанин, галицкий” [...] то вряд ли оно могло вызвать затруднения в переписчиков и превратится в неясное *Ельчичь*. Напротив последнее, будучи непонятным, могло вызвать у переписчиков желание „прояснить” его, соотнеся со сходно звучащим названием места, откуда пришел Тудор — Галичем»¹⁹. Таке пояснення видається слушним і схиляє до думки, що ближчою до істини є все-таки форма «Єльчич».

На перший погляд наявність суфікса *-ичь* в найменуванні може свідчити про те, що літописець вказав патронім боярина. Проблема однак полягає в тому, що імені Єльч або схожих на нього антропонімів взагалі не трапляється у середньовічному руському іменослові²⁰. Невідомі вони і в іменослові інших слов'янських народів²¹ чи серед сусідніх Руси угорців²² або тюркських кочівників²³. Схожа особова назва — «Hjalti» траплялася тільки в Скандинавії²⁴. Однак робити якісь далекосяжні висновки тільки на основі такої поверхової схожості антропонімів «Hjalti» і «Єльч» було б передчасним. Цілком можливо, що назва «Єльчич» могла з'явитися внаслідок викривленого запису якогось іншого іноземного антропоніма.

Відсутність прямих аналогів, від яких може походити особова назва «Єльчич», відкриває перед дослідниками ще одну можливість — не виключено, що вона може виводитися від прізвища або

¹⁹ Мельникова Е. А. Указ. соч. С. 269.

²⁰ Skulina T. Op. cit. Cz. 2. S. 42, 166, 181.

²¹ Taszycki W. Najdawniejsze polskie imiona osobowe. Kraków: Polska Akademia Umiejętności, 1925. S. 76—77; Pleskalová J. Tvoření nejstarších českých osobních jmen. Brno: Vydavatelství Masarykovy univerzity, 1998. S. 133; Грковић М. Речник личних имена код Срба. Београд, 1977. С. 91; Илчев С. Речник на личните и фамилни имена у българите. София: Издателство на БАН, 1969. С. 196—197.

²² Féhertói K. Árpád-kori személynévtár (1000—1301). Onomasticon Hungaricum: Nomina propria personarum aetatis Arpadianae (1000—1301). Budapest: Akadémiai Kiadó, 2004. S. 863—894.

²³ Радлов В. В. Опыт словаря тюркских наречий. Санкт-Петербург: Типография Императорской академии наук, 1905. Т. 3. С. 156, 162, 438, 460, 484; Гафуров А. Имя и история. Об именах арабов, персов, таджиков и тюрков. Словарь. Москва: Наука, 1987. С. 154.

²⁴ Мельникова Е. А. Указ. соч. С. 270.

відпрізвиськового імені батька Тудора. Ця проблема потребує однак окремих спеціалізованих міждисциплінарних досліджень²⁵.

Тудор Єльчич занотований на сторінках джерел двічі. Перший раз під літописним 6668 (1160/1161) роком²⁶, але як показали дослідження Миколи Бережкова, події за участі галицького боярина насправді відбулися у другій половині попереднього, 6667 (1159/1160) року.²⁷ Йдеться про боротьбу між двома представниками чернігівських Рюриковичів, Ізяславом Давидовичем та Святославом Ольговичем, за Чернігів. На бік першого в цій боротьбі стала більшість чернігівських Давидовичів і Ольговичів та Іван Ростиславович Берладник, а підтримку другому надали новий київський князь Ростислав Мстиславович, дорогобузький князь Володимир Андрійович і галицький князь Ярослав Володимирович. Одним з епізодів цієї боротьби стала облога Чернігова, яку здійснили Ізяслав Давидович і половці. Святослав, опинившись в скрутній ситуації, звернувся по допомогу до союзників, унаслідок чого «Володимиръ въ тѣ днѣ притѣглъ . с полкомъ своимъ . и с Киевскимъ полкомъ . и Тудоръ Елчичъ с Галичьскою помощю пришелъ вборзѣ»²⁸. Заручившись такою підтримкою, Святослав розбив союзних Ізяславові половців і змусив противника зняти облогу Чернігова. Розвиваючи успіх, союзники розпочали переслідувати Ізяслава і відступили до Виру²⁹, котрий однак здобути не вдалося. Як виникає з дальшої розповіді літописця, після невдалої спроби захопити Вир князь Святослав і його союзники припинили бойові дії³⁰.

Опис цієї кампанії можна знайти також в *Лаврентіївському* та *Радзивіллівському літописах*, однак вони не вказують імені галицького

²⁵ Певні пропозиції щодо можливих пояснень такого прізвиська подали Т. Скуліна і О. Мельникова. Див.: Skulina T. Op. cit. Cz. 2. S. 42; Мельникова Е. А. Указ. соч. С. 270. Однак більшість з них спирається на слова із сучасної російської мови, що не зовсім виправдано для пояснення середньовічних особових назв. У зв'язку з цим зазначена проблема потребує окремих ґрунтовних досліджень.

²⁶ Ипатьевская летопись. Стб. 507.

²⁷ Бережков Н. Г. Хронология русского летописания. Москва: Изд-во АН СССР, 1963. С. 171–172, 332, прим. 97.

²⁸ Ипатьевская летопись. Стб. 507.

²⁹ Місто розташовувалося при впадінні р. Крига до р. Вир (притока р. Сейм). Тепер м. Білопіль Білопільського району Сумської області (Україна).

³⁰ Ипатьевская летопись. Стб. 507. Див. також: Dimnik M. The Dynasty of Chernigov, 1146–1246. Cambridge: University Press, 2003. P. 91–94.

воєводи, обмежуючись словами, що Святославові Ольговичу було надано «Галицьскую помощь»³¹. У свою чергу пізнішим *Московському літописному зведенню кінця XV ст.*³² та *Воскресенському літописові*³³ особа Тудора Єльчича була відома, але порівняно з *Київським літописом* вони не подають жодної додаткової інформації.

У літописній статті 6668 р. привертають увагу кілька важливих моментів. По-перше, літописець вказав не тільки ім'я, а й патронім Тудора, що свідчить про його високий статус і належність до боярського стану. По-друге, він чітко зазначив роль Тудора Єльчича — боярин очолював галицький полк і виконував функцію воєводи князя Ярослава Володимировича. Враховуючи те, що сам Ярослав не брав участі у військових походах, уряд воєводи в Галицькому князівстві за часів його правління мав бути досить престижним. У зв'язку з цим можна з високою вірогідністю стверджувати, що Тудор Єльчич належав до найзнатніших представників місцевих еліт і входив до найближчого оточення галицького князя Ярослава Володимировича.

В цьому літописному повідомленні потрібно звернути увагу на ще одне. Руський книжник відзначив, що після звернення князя Святослава по допомогу дорогобузький і київський полки прибули в його розпорядження ще в «въ ть днь», а галицький полк на чолі з Тудором Єльчичем «пришелъ вборзѣ», що досить важливо. Оскільки відстань від Галича до Чернігова є значна (близько 600 км), то галичани могли прийти «вборзѣ», тільки коли б перебували на незначній відстані від Чернігова. Цікаво, що в тій же літописній статті йдеться про дві спроби Ізяслава Давидовича здобути Чернігів. Перша з них відбулася кілька тижнів перед аналізованими вище подіями. Тоді Святослав Ольгович також звертався «к Ростиславу . помочи просъче», і останній відправив «к нима . Ярославич Заславич³⁴ и Володимира Андрѣевича . и . Галицькаа помощь»³⁵. Поза всяким сумнівом ідеться про два епізоди однієї і тієї самої

³¹ Лаврентьевская летопись. С. 350; Радзивилловская летопись // ПСРЛ. Ленинград: Наука, 1989. Т. 38. С. 130. Так само: Летописный сборник, именуемый Патриаршею или Никоновскою летописью // ПСРЛ. Санкт-Петербург: Типография Эдуарда Праца, 1882. Т. 9. С. 216.

³² Московский летописный свод конца XV в. С. 68.

³³ Летопись по Воскресенскому списку. С. 72.

³⁴ В *Хлебніковському* і *Погодінському списках* вказано «Ізяславича», Іпатьевская летопись. Стб. 506, прим. 59.

³⁵ Там же. Стб. 506. Див. також: Лаврентьевская летопись. С. 350.

військової кампанії, які відбувалися у вузькому проміжку часу. Можна вважати, що після відбиття першого нападу князя Ізяслава на Чернігів галицький загін відправився назад у Галицьку землю. Очевидно, що нове прохання князя Святослава про допомогу надійшло тієї миті, коли галичани ще не встигли відійти далеко, що уможливило їхнє швидке повернення до Чернігова. Наведені вище міркування дозволяють досить переконливо ідентифікувати анонімного очільника цього галицького контингенту з Тудором Єльничем.

Те, що Тудор виконував функцію воєводи 1159 р., свідчить про його зрілий вік. Це дозволяє вважати, що свою кар'єру при дворі галицького князя він розпочав ще за часів правління Володимирка Володаревича. Можна й обережно припустити належність боярина до «Галицькыѣ . мужи», які керували галицькими військами в битві під Теребовлею 1153 р.

Невідомо як розвивалася кар'єра Тудора після походу 1159 р. Характерно, що того ж року галицький князь вкотре підтримав київського і чернігівського правителів у боротьбі з Ізяславом Давидовичем, однак цього разу галицькі загони очолив воєвода Коснятин Сірославич. Цей факт не обов'язково свідчить про те, що Тудор втратив своє становище чи вплив при дворі Ярослава. Історія середньовічної Русі багата прикладами, коли князеві служило одночасно кілька воєвод. Типовою така ситуація була й для Галицького князівства, коли його війська могли очолювати кілька «Галицькыѣ . мужи», як це було, наприклад, у вже згаданій битві під Теребовлею³⁶.

Наступного разу літописець згадав Тудора 6688 (1180/1181) р., коли київський князь Святослав Всеволодович вирішив скористатися сприятливою ситуацією і під час полювання намагався захопити в полон одного зі смоленських Ростиславовичів, вишгородського князя Давида. Спроба виявилася невдалою, і перед загрозою нападу тих на Київ князь Святослав залишив місто, відправившись по допомогу до своїх чернігівських родичів. Своєю чергою новий київський князь Рюрик Ростиславович: «посла по братью свою по ~~Я~~рославичѣ . по Всеволода и по Инъгвара . и приведе ѣ к собѣ . и ~~Я~~рославлѣ помочь Галицькоѣ кнзѣ . съ Тоудоромъ съ Гальничемъ а ~~Д~~вда посла к Смоленскоу . к Романови къ братоу своемоу . в помочь»³⁷. В остаточному підсумку через смерть

³⁶ Ипатьевская летопись. Стб. 466.

³⁷ Там же. Стб. 616.

смоленського князя Романа Ростиславовича похід Рюрика проти Святослава так і не відбувся, а військовий контингент, який очолив Тудор Єльчич, як можна здогадуватися, повернувся в Галицьку землю.

Окреслене літописне повідомлення, попри його скупість, дозволяє зробити важливий висновок про те, що станом на 1180 р. Тудор Єльчич не тільки продовжував служити Ярославові Володимировичу, а й зберігав високий уряд воєводи.

На жаль, повне мовчання літопису не дає можливості відтворити кар'єру Тудора між 1160 та 1180 рр. Невідомо й яку позицію він зайняв у конфлікті Ярослава з дружиною Ольгою та сином Володимиром 1173 р., яких підтримала частина галицьких еліт на чолі з Коснятином Сірославичем³⁸. Можна тільки обережно припустити лояльність Тудора князеві, що дозволило йому зберегти за собою важливу посаду воєводи. Після 1180 р. джерела не подають про нього жодних відомостей.

Надзвичайно складно відтворити можливі Тудорові родинні зв'язки. В джерелах не трапляється жодної особи з патронімом Тудорович, пов'язаної з Галицькою землею чи південними руськими землями. Тільки в *Новгородському першому літописі* у 20-х рр. XIII ст. згадуються Микифор Тудорович («Микифора Тудоровиця»)³⁹ та Іванко Тудоркович («Іванка Тудоркова»)⁴⁰, однак імовірність їхньої родинної належності до галицького вельможі видається тільки гіпотетичною.

Без сумніву, Тудор Єльчич як один із впливових урядників Галицького князівства мав бути заможною людиною. Теоретично його резиденція розташовувалася в околицях Галича, де збереглися сліди численних боярських дворів⁴¹. Пошук такої резиденції, однак, неймовірно ускладнює відсутність не тільки письмових даних, але навіть усних переказів про їхніх власників чи характерної топонімії.

³⁸ Про ці події докладніше див.: Стефанович П. Отношения князя и знати в Галицком и Волынском княжествах до конца XII в. // *Средневековая Русь*. 2007. Вып. 7. С. 196–204.

³⁹ Новгородская первая летопись. С. 64, 268.

⁴⁰ Там же. С. 68, 275.

⁴¹ В околицях Галича збереглося чимало слідів таких дворів, що підтверджують археологічні дані, див.: Довженко В. И. Селища и городища в окрестностях Галича // *Краткие сообщения института археологии АН СССР*. Киев, 1955. Вып. 4. С. 12–13; Томенчук Б. П. Галич і Мала Галицька земля XII–XIII ст. Історична топографія городищ. Івано-Франківськ: Симфонія форте, 2016. С. 155–162.

Загалом Тудор Єльчич належав до тих нечисленних осіб з оточення галицьких князів XII ст., чиї імена відображено в літописах. Підтверджений джерелами період його перебування на службі в Ярослава Володимирковича охоплює 1159—1180 рр. і становить 21 рік. Джерела виразно свідчать, що 1159 р. Тудор вже виконував функції воєводи князя Ярослава. Спираючись на методологію визначення вікових критеріїв, потрібних для зайняття уряду воєводи, яку запропонував польський історик Адріан Юсупович⁴², можна припустити, що 1159 р. Тудорові виповнилося принаймні 25—27 років. Відповідно він народився не пізніше першої половини 30-х рр. XII ст. і свою кар'єру розпочав ще в часи правління в Галичі князя Володимирка Володаревича. Не виключено, що Єльчич перебував серед «Галицькыѣ . мужи», котрі очолювали війська князя Ярослава в битві під Теребовлею 1154 р. Станом на 1159 р. він вже був воєводою, чий уряд, очевидно, зберігав за собою протягом тривалого часу аж до 1180 р. Можна впевнено свідчити, що боярин належав до найближчого оточення Ярослава Володимирковича і був одним із впливових урядників при дворі галицького князя. Про його родинні зв'язки та майновий статус не відомо нічого. Пішов із життя він після 1180 р.

Vitaliy Nagirnyy (Krakow, Poland)
The Galician voivode Tudor Elchych

The article deals with the reconstruction of the biography of the representative of the Galician elite of the 12th century, voivode Tudor Elchych. The period of his activity verified by the narrative sources covers 1159—1180. It can be assumed that he was born no later than in the first half of the 30s of the 12th century and began his career during the reign of Vlodymyrko Volodarevych. In 1159 Tudor acted as a voivode of Yaroslav Volodymyrkovich leading the Galician troops that were sent to help Svyatoslav Olgovich, the Prince of Chernihiv. Tudor held the post of voivode at least till 1180, after which he disappears from the pages of the annals. Died after 1180. Nothing is know about his kinship and possessions.

Key words: *Halych, Galician elites, voivode, Tudor Elchych, Yaroslav Volodymyrkovich.*

⁴² Jusupović A. Elity ziemi halickiej i wołyńskiej w czasach Romanowiczów (ok. 1205—1269). Kraków : Avalon, 2013. S. 91.

АКТИ ТРЬОХ ГАЛИЦЬКИХ КНЯЗІВ XIII ст. НА СТІНАХ ЦЕРКВИ СЯТОГО ПАНТЕЛЕЙМОНА (НОВЕ ПРОЧИТАННЯ)*

Статтю присвячено актовим написам-графіті XIII ст. на стінах церкви Святого Пантелеймона в Галичі, що за останні роки витримали декілька публікацій, які суттєво відрізнялися між собою в переданні та інтерпретації текстів. Аналіз окреслених відмінностей подано в першій частині статті. Її ж друга частина містить нове видання трьох актів часів князів Мстислава Мстиславовича, Андрія Андрійовича (сина угорського короля Андрія II) і Данила Романовича, а також короткі уваги до ще одного акта Мстислава Мстиславовича, вивчення якого ускладнене гіршою збереженістю і недостатньою доступністю цього графіті. Завдяки тривимірним моделям, які виготовила Лабораторія RSSDA, вдалося майже повністю прочитати три акти. Всі вони виявилися записами про виправдання у суді названих у них відповідачів за якимись звинуваченнями, суті яких, однак, не передано. Усі три документи містять повідомлення про виплату судової податі (названої по-різному: «викладне», «вихід» і, можливо, «вихідне») виправданих відповідачів та супроводжуються переліком свідків, яких у всіх трьох випадках — шестеро осіб.

Ключові слова: Давня Русь, Галич, церква Святого Пантелеймона, XIII ст., дипломатика, епіграфіка, графіті, давньоруська мова.

* Дослідження виконано в рамках гранту Російського наукового фонду, отриманого через Інститут слов'янознавства РАН (проект № 19-18-00352 «Некнижная письменность Древней Руси XI–XV вв. (берестяные грамоты и эпиграфика): новые источники и методы исследования»). Автори висловлюють вдячність співробітникам Лабораторії RSSDA та особисто Юрієві Свойському за знімання та виготовлення 3D-моделей галицьких написів, а керівництву Національного заповідника «Давній Галич» — за дозвіл на дослідження. Окрема вдячність Мирославу Волощукові й Андрієві Стасюку за організацію знімання.

Широкому колові дослідників давньоруської писемности епіграфічний комплекс церкви Святого Пантелеймона в Галичі був до останнього часу знайомий за єдиним, хоча й дуже яскравим написом актового характеру, який вперше видав 1914 р. Йосип Пеленський, а за 80 років по-новому прочитала Тетяна Рождественська (далі — № 1)¹. Опублікована 1996 р. стаття Володимира Вуйцика, котрий повідомив про наявність на стінах церкви ще двох багаторядкових написів², не отримала належного резонансу в науковому середовищі. Стан справ різко змінився упродовж 2016—2018 рр. із появою на світ одразу кількох присвячених галицьким графіті робіт. Наймасштабніша з них — зведення храмової епіграфіки Галича, яку видав В'ячеслав Корнієнко обсягом 781 графіті, з яких близько 20 — кириличні написи церкви Святого Пантелеймона давньоруського часу³. До появи цього зведення у другому томі збірника наукових праць «Галич» В. Корнієнко опублікував чотири тексти, які становлять ядро окресленого комплексу: вже відомий акт князя Мстислава та ще три написи актового характеру⁴, про два з яких повідомляв В. Вуйцик. Походження усіх чотирьох написів науковець пов'язав з діяльністю канцелярії Мстислава Мстиславовича першої половини

¹ Peteński J. Halicz w dziejach sztuki średniowiecznej na podstawie badań archeologicznych i źródeł archiwalnych. Kraków : Akademia Umiejętności, 1914. S. 31—33; Рождественская Т. В. Древнерусские надписи на стенах храмов: Новые источники XI—XV вв. Санкт-Петербург : Изд-во СПбГУ, 1992. С. 126—134; Иоанни-сян О. М., Рождественская Т. В. Надпись с именами Мстислава и Игната на стене церкви Св. Пантелеймона в Галиче в контексте политических событий конца XII в. // Труды Государственного Эрмитажа. XLVI: Архитектурно-археологический семинар Архитектура и археология Древней Руси: Материалы научной конференции к 100-летию со дня рождения М. К. Каргера (1903—1976), 26—28 ноября 2003 года, и научного заседания, посвященного 90-летию ученого, 27 мая 1993 года. Санкт-Петербург : Изд-во Государственного Эрмитажа, 2009. С. 198—218.

² Вуйцик В. Графіті XII—XV століть церкви святого Пантелеймона в Галичі // Записки Наукового товариства імені Шевченка. Львів : Наукове товариство імені Шевченка, 1996. Т. ССXXXI: Праці Комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін. С. 189—194.

³ Корнієнко В. В. Епіграфіка сакральних пам'яток Галича (XII—XIX ст.) // Галич. Збірник наукових праць / за ред. М. Волощука. Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2018. Серія 2. Вип. 3.

⁴ Його ж. Документи канцелярії галицького князя Мстислава Мстиславовича на стінах церкви Святого Пантелеймона // Галич. Збірник наукових праць / за ред. М. Волощука. Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2017. Вип. 2. С. 86—104.

1220-х рр. На сторінках того ж випуску побачила світ стаття Василя Слободяна і Андрія Гусака, котрі незалежно від В. Корнієнка опублікували й дослідили текст, що згадував підвойського і сотського (№ 2)⁵. Роком раніше — 2016 р. вийшла стаття одного з авторів цієї роботи, в якій було опубліковано напис № 2, запропоновано ряд поправок до читання та інтерпретації графіті № 1 і часткове прочитання погано вцілілого акта зі згадкою тивуна (№ 4)⁶. Підкреслімо, що статті В. Корнієнка і В. Слободяна з А. Гусаком, хоча формально й вийшли роком пізніше від роботи Олексія Гіппіуса й містять реакцію на неї, пропонують прочитання напису № 2, до якого автори дійшли цілком незалежно: для епіграфіки літописного Галича просто «настав час». Завдяки окресленим публікаціям стало зрозуміло: церкву Св. Пантелеймона Й. Пеленський не випадково назвав «кам'яним архівом» — на її стінах до нас дійшов унікальний комплекс судових актів XIII ст., який містить найраніші взірці цього підвиду давньоруської не книжкової писемності⁷.

Оскільки означений комплекс тривалий час залишався поза науковим інтересом, можна було б тільки втішитися його предметом зацікавлення одразу кількох спеціалістів, коли б не така обставина: результати прочитання документів галицького «архіву» дуже різняться. Особливо показовий щодо цього напис № 2, який впродовж двох років публікували тричі. Зупинімося докладніше на відмінностях його трактування, для чого наведемо три записи тексту разом з перекладами й реконструкціями.

⁵ Слободян В., Гусак А. Образок з життя на зламі XII—XIII ст. зі стін храму Святого Пантелеймона поблизу Галича // Галич. Збірник наукових праць / за ред. М. Волощука. Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2017. Вип. 2. С. 105—114.

⁶ Гиппиус А. А. Галицкие акты XIII в. из церкви св. Пантелеймона // Письменность Галицко-Волынского княжества: историко-филологические исследования. Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci, 2016. С. 49—64.

⁷ У зведенні В. Корнієнка акт князя Мстислава отримав № 375, документ зі згадкою підвойського і сотського — № 761, напис зі словами «А при Мьстиславѣ князѣ не нашли же ихъ» — № 762, а найбільш пошкоджений текст зі згадкою тивуна (втім прочитання цього слова В. Корнієнко не прийняв) — № 763. Нумерація написів у публікаціях В. Корнієнка носить хаотичний характер, і її не можна вживати. Нижче наведені графіті іменуватимуться написами № 1—4 за порядком розташування їх за периметром церкви за годинниковою стрілкою від вівтаря. Про значення галицьких написів для історії давньоруського акта див.: Гимон Т. В. Древнерусские судебные документы XIII—XIV вв. // Письмо и повседневность / отв. ред. А. О. Чубарьян. Москва: Институт всеобщей истории РАН, 2016. Вип. 3. С. 26—27.

О. Гіппіус (ОГ):⁸

----зи при данилѣ при ...
---[д]вѣдѣ подвоискии ива...
-кимѣ соцкомѣ имжанови...
дюдка и не доиск----- и вз[а]...
до и могоричѣ пили ѿ д-[д]ин...
слѣси кол-ама-ипра-а...
по борзата соцкии ивано ...
ровичѣ радославо д...
(с)тепано по сто п...

Реконструкція:

(При кн)зи при Данилѣ, при (тысяцкомѣ |при) [Д]вѣдѣ подвоискии Ива(но при) |(а)кимѣ соцкомѣ Имжанови[ч](и |искало) Дюдка, и не доиск(ало сл), и вз[а](ло выкла)|до, и могоричѣ пили ѿ Д[юд]и. Н(а то по)|слѣси: ... (по)|по Борзата, соцкии Ивано ...|ровичѣ, Радославо ... , (С)тепано ...

В. Корнієнко (ВК):⁹

--ви при данилѣ мари-----
двѣдѣ подвоискии ива-----
-симѣ соцкомѣ имжежкови--
-юдка и недои---в- и взл----
до и могорич п-а-ѿ денѣг--
слѣси кол-а мартин разанец--
но^а борзата соцкии --стан----
рзаче радослави дѣло ска-----
степапоу по сто трѣѣ

⁸ Тут і далі ми вживаємо такі умовні означення: у квадратні дужки вміщено не повністю збережені букви, які відновлюються неоднозначно, у круглі — відверті кон'єктури, дефісами окреслюємо втрачені букви або букви, залишки яких не дозволяють зробити вибір між можливими варіантами прочитання (кількість дефісів відповідає можливій кількості таких букв), а точкуванням — невідому кількість непрочитаних букв. У кутових лапках подано нормалізовані записи.

⁹ Цитуємо за: Корнієнко В. В. Епіграфіка сакральних пам'яток... С. 289—291, без виправлення авторських умовних окреслень.

Реконструкція:

... при Данилѣ Мари[и] ... Д(а)в(и)дѣ подвоискии Ива[нѣ]...
[Мак]симѣ соцкомѣ им же Якови ... [Д]юдка и недои[мки] в[с]и вз[лѣ]
... и могорич п[л]а[т]ѣ денг[ъ] ... [по]слѣси кол[к]а Мартин рязанец[ъ]
... Иоа[нѣ] Борзѣта соцкии [Ко]стан[тин] ... [Бо]рзѣче Радослави дело
ска[зати] ... Степаноу по С(вѣ)то(и) Тр(ои)цѣ.

Переклад:

... при Данилі, Марії ... Давиді підвойский Іван ... Максимі соцькому
ним же Якові ... Дюдка, він недоїмки всі взяв ... і могорич, плату грошей ...
послухів кілька: Мартин рязанець ... Йоанн, Борзятя соцький, Костянтин
... Борзятине Радославу діло звелів ... Степану по Святій Трійці

В. Слободян, А. Гусак (СГ)¹⁰

[...]ки придани лжи ари
[...]в: дѣ подвоинскии ива
[...]симѣ соцкомѣ имжакови
[.]юдка и недои данѣа и взѣ
л он могоричѣ п[и]ли ѣдѣнии
слѣси кола мани вразане
по борзѣ та соцкии анка н
р зиче радославо д[г...у]...саг
[...]те пано по сто три

Адаптована інтерпретація:

«[...] підданий злісній брехні [...] помічник судді Іва[н] [...] симѣ сотник
имжакови[ч] [...] Єврей не дошукався дані, взяв він могорич, і пили
посеред дня [...] Свідки Коламана в судовому процесі [...] пошвидше
сотник (урядовець) Янка [...] зиче Радославу [г...у] [...] те пану по сто
три».

Масштаб розходжень між версіями характеризує такий факт:
спільними для трьох прочитань є лише шість слів: *подвоискии*¹¹ *Ива(нѣ)*,
соцкомѣ, *могоричѣ*, *соцкии*, *Радославѣ*. І це в тексті з понад 40-ка словами!
Такий розлад інтерпретацій ставить під сумнів власне можливість

¹⁰ Цитуємо за: Слободян В., Гусак А. Назв. праця. С. 110–111, без виправлення авторських умовних окреслень.

¹¹ В запису СГ: *подвоинскии*, але у прорисуванні без *и*.

об'єктивного встановлення тексту, ускладнюючи використання документа як історичного джерела. Втім, зіставляючи версії попарно, ми спостерігаємо обнадійливішу картину. Виявляється, більше всього спільностей мають версії ОГ і ВК, що виокремлюють у тексті слова *при Данилѣ, Двѣѣ, подвоискии, Дюдка, (по)слуси, Борзѣта, (С)тепано*. Версії ОГ та СГ об'єднує ім'я *Имжакович* (у версії ОГ: *Имжанович*) і слово *пили*. При цьому слова, котрі б об'єднували версії ВК і СГ при загальному протиставленні версії ОГ, відсутні — таке співвідношення трапляється лише на рівні окремих букв (до чого ми повернемося згодом). Отже, трактування напису № 2, альтернативні запропонованому в статті 2016 р., різняться поміж собою суттєвіше, ніж кожна з них — із трактуванням ОГ.

Не дивно, що альтернативи прочитання, спільні для двох версій, видаються абсолютно неприйнятними зі змістового і/або лінгвістичного поглядів. Так, прочитанню *при Данилѣ* ... у версії СГ протиставляється екстравагантне поєднання *придани лжи ъри* 'підданий злісній брехні', прочитанню *(по)слѣси* — настільки ж неймовірне *слѣси*, в якому автори публікації бачать слово *слуги*, що має, однак, значення 'свідки'; прозору імені *Борзѣта* — послідовність *по борзѣ тѣ*, перша частина якого довільно трактується як прислівник 'швидко, як тільки можна', а інша геть залишена без інтерпретації. У версії ВК таких відверто помилкових інтерпретацій дещо менше, але вони теж присутні. Альтернативу прочитанню *Имжа(к/н)ович* становить в ній таке, що не має граматичної інтерпретації та нормального перекладу, *им же Ѧкови*, а відповідником *пили*, ідеально поєднаному з *могориць*, виступає таке ж недоречне в цьому контексті — *плату*.

Не продовжуватимемо переліку лінгвістичних претензій до трактувань написів, які запропонували наші українські колеги, адже очевидно: ні для В. Корнієнка, ні для В. Слободяна і А. Гусака граматична зв'язаність тексту і його відповідність нормам давньоруської мови певного часу просто не виглядають вимогами, потрібними для прочитання епіграфічної пам'ятки. Обидва трактування об'єднує й недостатність уваги до формуляра актового джерела — їхніх авторів зовсім не цікавить те, як прочитане ім'я зіставляється з тими шаблонами, за якими будуються відомі взірці давньоруської та давньоукраїнської актової документації, зокрема насамперед — той, що міститься тут же, на стіні храму Св. Пантелеймона, акт Мстислава Мстиславовича. Візьмімо до прикладу хоча б стійкий компонент актового формуляра як перелік свідків.

В. Корнієнко зараховує їх до переліку не лише осіб, означених як *послуси*, але й Данила, «Марію» і Давида, котрі фігурують на самому початку документа, де в жодному давньоруському акті послухів побачити неможливо. Версія В. Слободяна і А. Гусака аномальна з іншої причини: свідки лише згадуються, але їхні імена не наводяться — замість них текст наповнюється персонажами (Коламан, Янка, Радослав), чия роль в структурі акта взагалі не піддається визначенню. Та й сама структура, в якій можна було б розпізнати формуляр акта, в жодній з версій не проглядається: замість неї ми володіємо набором фраз, точніше, їхніх уривків, що описують ситуацію, загальний зміст якої встановити неможливо. Чи варто засвідчити, що ситуації, які намагаються реконструювати В. Корнієнко і В. Слободян з А. Гусаком, не мають між собою нічого спільного?

Запропоноване у статті 2016 р. трактування О. Гіппіуса спиралося на певність, що два давні судові акти Галицької Русі, які належать до одного епіграфічного комплексу, мають володіти відносною структурною схожістю. Із цієї причини імена Данила й Давида на початку тексту було поставлено у відповідність іменам Мстислава та Ігната першого напису, що дозволило датувати акт часами князювання Данила Романовича. За взірцем акта князя Мстислава, *narratio* якого формує пара *искали ... и не нашли*, було реконструйовано пару (*искало*) ... *и не доиск(ало сѧ)*¹². З опорою на той же текст, де далі читається *выкладеное дало*, що має стосунок до виправданого відповідача, було відновлено клаузу, яка формує ту саму дію у перспективі судової інстанції: *и Вз[ѧ](ло выкла)до*. Загальна структура цієї частини напису виявилася отже схожою з написом Мстислава, варіюючи ланки того ж актового формуляру. Значний елемент реконструкції, властивий цьому прочитанню, вважався (і далі вважається) виправданим активим характером тексту. При цьому в статті 2016 р. не здійснено спроби повної реконструкції тексту: місця, що не вдалося розібрати за наявними фотознімками і для яких з погляду мови і формуляра не постало версій, залишилися без інтерпретацій з надією на

¹² На додаток до написаного раніше відзначмо, що дієслово *доискатися* чудово засвідчене у староруській діловій писемності. Пор. в «Судебнику 1497 р.»: «А не доищется ищяя своего, а будет виноват ищяя, и ему имати на ищяи с рубля по два алтына, а тиуну его с рубля по осми денег» (Памятники русского права / ред. Л. В. Черепнин. Москва : Государственное изд-во юридической литературы, 1955. Вып. 3: Памятники права периода образования русского централизованного государства. С. 352).

дальший прогрес при вивченні напису. І це себе виправдало: такого прогресу дійсно досягнув В. Корнієнко, який прочитав у шостому рядку слово *рязанець*, а в дев'ятому — *Святои Троицѣ*, з чим неможливо не погодитися¹³.

Висловлене, проте, не означає, що за винятком непрочитаних місць ми вважаємо запропоноване 2016 р. трактування цілком достовірним. Повторімо — прочитання В. Корнієнка і В. Слободяна—А. Гусака, не збігаючись із прочитанням О. Гіппіуса в жодному цілому слові, мають зате збіги в окремих буквах. Два такі збіги, без сумніву, пояснюються помилками прочитання О. Гіппіуса. По-перше, в імені, прочитаному як *Имжжнович*, замість *н* слід читати *к*. По-друге, літеру на початку п'ятого рядка слід визнати безсумнівно *л* — її трактування як *д* із погано збереженою платформою обумовлювалося реконструкцією слова (*выкла*)до, за взірцем «викладного» в акті князя Мстислава. Нове прочитання цього важкого місця, що підтверджує загальну адекватність трактування О. Гіппіуса, запропонував Савва Міхеев. Його наведено нижче в докладному аналізі напису разом з іншими виправленнями його тексту.

Історія з трьома незалежними прочитаннями графіті № 2 зримо оголила одну з головних проблем, яка постає перед дослідниками давньоруської епіграфіки — проблему доказовості і верифікованості прочитання епіграфічного тексту. Розбираючи літери за зритій часом кам'яній поверхні, дослідник, незалежно від того, усвідомлює він це, чи ні, завжди інтерпретує текст, а не просто фіксує його. Перед читачем, котрому пропонується на вибір кілька відмінних між собою інтерпретацій, гостро стоїть питання: яка з них відповідає дійсності і наскільки? При цьому запевнення дослідника Х у тому, що дослідник Y прочитав деяку літеру помилково, не може братися на віру, адже дослідник Z може дотримуватися іншого погляду. Лінгвістична коректність прочитаного тексту і можливість підтвердити прочитання паралелями в інших джерелах залишаються важливими критеріями, що дозволяють відсіяти неправдоподібні інтерпретації. Але дотримання цих вимог не гарантує правильності прочитання: воно може відбутися й шляхом мимовільного «підганяння» транскрипції під дослідницьку гіпотезу. В цій ситуації критично важливою є можливість незалежної перевірки адекватності пропонованих

¹³ Коректність цих прочитань можна оцінити на тлі пропонованих альтернатив В. Слободяна і А. Гусака, які в шостому рядку читають «цікаве давньоукраїнське слово» *вразане*, що пояснюється (без покликів на джерела!) як «в судовому процесі», а в іншому — ніяк не прив'язане до контексту поєднання *по сто три*.

транскрипцій і прорисувань. У простих випадках для цього іноді достатньо якісної фотографії. Але у складних, за поганої читабельності тексту, коли окремі елементи видимі лише під певним кутом освітлення, отримати об'єктивну картину чи хоча б наблизитися до неї можливо тільки зіставляючи фотографії, виконані під різним розташуванням джерела освітлення. За сучасних умов розвитку цифрових технологій оптимальним рішенням окресленого завдання є створення тривимірної моделі поверхні з написом. Працюючи з візуалізацією такої моделі, змінюючи кут і напрям освітлення, зацікавлений читач отримує доступ до тієї ж висхідної інформації, якою володіє дослідник, маючи змогу самостійно вирішити, чи погоджується він із пропонованою йому ідентифікацією того чи іншого накреслення. Не менш, а може, й більш важливо, що тривимірна модель як точна цифрова копія епіграфічної пам'ятки є формою збереження його для майбутнього, що — за умов поступової і неминучої ерозії кам'яних поверхонь — виглядає найнасушнішим завданням.

У галузі давньоруської храмової епіграфіки технологію тривимірного моделювання (фотограметричним методом) вже успішно апробувала московська Лабораторія RSSDA при співпраці з авторами актуальної статті; її, зокрема, застосовували при прочитанні напису про вбивство князя Андрія Боголюбського, знайденого 2015 р. на стіні Спасо-Преображенського собору Переславля-Заліського¹⁴. У випадку з галицькими графіті її використання виглядало єдиною можливістю об'єктивної фіксації текстів і вироблення консенсусу в їхній інтерпретації. Завдяки дійовій підтримці українських колег це завдання вдалося реалізувати. 10–11 вересня 2019 р. декілька написів церкви Св. Пантелеймона, зокрема чотири написи актового характеру, відзняв Ю. Свойський; наприкінці 2019 р. — навесні 2020 р. Катерина Романенко, Катерина Конакова і Анна Зіганшина в Лабораторії RSSDA сформували тривимірні моделі чотирьох галицьких написів. Їхні полегшені цифрові образи опубліковано на сайті Лабораторії RSSDA¹⁵.

¹⁴ Гиппиус А. А., Михеев С. М. Надпись об убийстве Андрея Боголюбского из Спасо-Преображенского собора в Переславле-Залесском // Древняя Русь: вопросы медиевистики. 2017. № 3 (69). С. 31–32; «Убийцы великого князя Андрея»: Надпись об убийстве Андрея Боголюбского из Переславля-Залесского // Slověne = Словѣне. 2020. Vol. 9. (у друці).

¹⁵ [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://rssda.su/ep-rus>. На ділянках з написами забезпечувалася детальність моделювання 0,05–0,06 мм, на ділянках без написів досягалося зниження детальності до 0,13–0,15 мм.

Напис № 1, єдиний з галицьких актових написів вибитий на зовнішній стіні церкви Св. Пантелеймона (на східному пряслі південного фасаду), читається за моделлю так (див. **іл. 1**):

вѣкнѣжнѣм-стис[л]авл[е]въ[д]-
режавуи гнатьвуи скали
лахавъплотеникии нѣна
шливѣкладено еда ль
5 атьму послуси по повѣстѣ гопа
нтелѣмона лазорьс-м-юнь---ѣистефан[ъ]демитрьбгданъ
ак[о]наз[ъ]судильнеискатини кому(-)--неже саw
слушають

Перелічімо відмінності від прочитання 2016 р.: (1) *е*, а не *к* між буквами *о* і *д* в четвертому рядку¹⁶, (2) третя буква п'ятого рядка — *ъ*, а не *о*, (3) *е* замість *и* між *д* і *м* у другій половині шостого рядка, (3) *не* замість *(о)[и]* перед *же саw* в кінці сьомого рядка¹⁷, (5) у восьмому рядку не було жодного продовження: це кінець напису¹⁸.

Ім'я другого свідка дуже ушкоджене. Воно однозначно визначається як *Сѣмьюнь*, проте могло бути записано через *е*, а не *ь*. Наступне ім'я припадає на межу двох кам'яних блоків. На лівому блоці могли поміститися дві букви, від яких проглядаються ледь помітні залишки. На правому блоці перед *ѣи* проглядається буква *т*, із наче додатковими елементами справа внизу. Можливо, це лігатура *тѣ* і перед нами форма *(Ма)[тѣ]ѣи*, хоча не можна виключати й варіанта *Матѣи*, запропонованого у статті 2016 р.

Наведімо ж текст із поділом на слова та описаними кон'єктурами:

¹⁶ В. Корнієнко теж читав тут *е* (Корнієнко В. В. Епіграфіка сакральних пам'яток... С. 184).

¹⁷ Й. Пеленский читав тут букви *нк*, а Т. Рождественська — *не* (Рождественская Т. В. Указ. соч. С. 128).

¹⁸ Можливо, це й малося на увазі вже в першій публікації напису (Peteński J. Op. cit. S. 32).

въ княжнѣ М-стис[л]авл[с] въ [д]-ѣ

режаву Игнатьву искали

Ляха въ плотеники и не наѣ

шли выкладеное даль

5 а тѣму послуши попове Стго Паѣ

нтелѣимона Лазорь С-м-юнь [М](а)[тв]ѣи Стефан[ъ] Демитрь Бгданъ

а к[о]наз[ъ] судить не искати никому(--) не же са wѣ

слушаѣть

Для пошкодженого місця у кінці сьомого рядка у статті 2016 р. пропонувалася кон'єктура *никому(же а) [у]же са w |слушаѣть ...* '... нікому. А хто ослухається ...'. Вона передбачала, що в невцілілому продовженні восьмого рядка читалося формулювання санкції, що грозила порушникові. Тепер натомість, коли ми знаємо, що цього продовження не існувало, дієслово можна трактувати лише як частину опативної конструкції: '(і) хай ніхто не ослухається. Точний вигляд цієї фрази, на жаль, не вдається встановити. Зліва від *н*, можливо, стояла буква *а*, а лівіше неї, мабуть, була написана буква *ж*, що міститься чомусь помітно вище від рівня рядка й істотно правіше від її очікуваного положення в слові *никомуже*. Можливо, фраза містила помилку або піддалася виправленню.

У стандартній орфографії і з сучасною пунктуацією текст акта виглядатиме так:

Въ княжение Мьстиславле, въ държаву Игнатову искали Ляха въ плотьники и не нашли; выкладъное даль.

А тому послуши попове Святаго Пантелѣимона: Лазорь, Сьмьюнь, Матвѣи, Стефанъ, Дьмитрь, Богданъ.

А князь судить не искати никому[---] не же ся ослушаѣть!

Переклад:

‘За княжіння Мстислава, за управління Ігната розглядався позов до Ляха через теслярів, та задоволений не був; [Лях] заплатив «викладне».

А свідки тому — попи Святого Пантелеймона: Лазар, Семьюн, Матвій, Стефан, Дмитр, Богдан.

А князь постановив [більше у цій справі] нікому позову не пред'являти, і хай [ніхто] не ослухається!’

Докладний коментар до цього акта див. у статті 2016 р.¹⁹

¹⁹ Гиппиус А. А. Указ. соч. С. 52–56.

Напис № 2, розташований на внутрішній стіні церкви, з південного боку від західного portalу, читається за новою моделлю так (див. **іл. 2**):

-----зиприданилѣпри[д](...)
---дѣдѣ·подвоискинива(...)
-кимѣсоцкомѣимжакови...
дюдкаи недои[с]ал-са·ивых(...)
5 лонмогорич[с]п[и]лиѣде[нїє]н[а](...)
слѣсико[м]-аматвииразане[це·](...)
по^[и]·борзатасоцкии(-)иван...
рзиче·радославод[в]-р-скаго[·](...)
степапопо"сто[и]трѣѣ

Запропоноване у статті 2016 р. прочитання букви з у першому рядку підтверджується її зіставленням з іншими з цього ж напису: пор. з подібного нестандартного рисунка з дуже довгою лівою зарубкою на початку восьмого рядка. Буква *ѣ* у слові *Данилѣ* у першому рядку написана поверх букви *м*. Наступні дві букви (*пр*) написано лігатурно.

Від букви після *и* на кінці третього рядка видима тільки вертикаль внизу, однак інші реконструкції, крім [ч], тут недоречні.

На початку четвертого рядка впевнено читається ім'я *Дюдка*, що має східне походження, про що вже йшлося у статті 2016 р.²⁰ У слові *дои[с]ал-са* всередині рядка, певне, пропущена буква *к*. Літера між *л* і *с* схожа на *о* і на *и*. Можливо, це наслідок виправлення однієї букви на іншу.

Наприкінці п'ятого рядка В. Корнієнко правильно прочитав послідовність букв *ѣденк*, які слідом за В. Слободяном і А. Гусаком варто трактувати як запис слова <уденье> у значенні прислівника 'пополудні'.

Наприкінці шостого рядка підтверджується прочитання слова *рлзанеи*, яке запропонував В. Корнієнко.

Закінчення імені *Иван...* у сьомому рядку пошкоджене. Наприкінці рядка видима літера *л* або ж деталь літери *м* — можливо, це початок патроніма [М](илобо)|рзиче, від імені *Милоборзъ*; пор. попереднє ім'я *Борзята* (← *Бързята*), теж відоме за двома записами з Софії

²⁰ Пор. прізвисько *Дюдка* (*Дютка*), яке носив Федір Олександрович Йолкін-Кобилін — внук родоначальника бояр Романових Андрія Кобиля (Веселовский С. Б. Ономастикон: Древнерусские имена, прозвища и фамилии. Москва: Наука, 1974. С. 105).

Київської²¹, та патронім загиблого 1268 р. під Раковором новгородця Василя Воиборзовича²².

Букви *о* в останньому дев'ятому рядку мають ромбоподібні обриси, при цьому в першому з них штрихи довші, ніж це вимагається для ромбоподібного *о*. Буква *[u]* у слові *Сто[u]* вгадується проблематично. Якщо вона дійсно є в напису, то була надряпана вже після напису наступної букви, менш глибокими штрихами. Наприкінці рядка В. Корнієнко правильно прочитав слово *Триць*.

Тепер можна навести текст із поділом на слова і впевненими кон'єктурами:

(при к)[н]зи при Данилѣ при [д](...)
(при) Дѣлѣ · подвоискии Ива(н... при)
(А)кимѣ соцкомѣ Имжакови[ч](- искал-)
Дюдка и не дои[с]ал-са · и вых(од... да)·
5 ло и могорич[с] п[и]ли где[нѣ] н[а] (то по)·
слѣси Ко-(-)-а Матвии разане[це ·] (...)·
по^[н] · Борзата соцкии (·) Иван.....(бо)·
рзиче · Радославо д[вѣ]р(е)скаго [·]
Степано по^н Сто[н] Триць

Наприкінці першого і другого рядків до краю кам'яного блока могло вміститися ще приблизно по сім букв. Наприкінці першого рядка скоріш за все читався уряд Давида — вірогідно, [д](*ворскомь*) або [д](*ержлвцѣ*), якщо відновлювати його за аналогією зі словами *въ дережлву Игнатѣву* в акті Мстислава Удатного (№ 1)²³.

Наприкінці другого рядка могло не бути нічого, крім слів *Ива(но при | А)кимѣ* але могло бути й якесь дієслово, наприклад, <судиль> чи <быль> у сенсі 'був присутнім': пор. *а тѣ былъ* на початку переліку

²¹ Высоцкий С. А. Древнерусские надписи Софии Киевской. Киев : Наук. думка, 1966. Вып. I : XI—XIV вв. С. 60—64, табл. XXVII—XXVIII, № 25; Корнієнко В. В. Корпус графіті Софії Київської (XI — початок XVIII ст.). Київ : [Горобець], 2011. Ч. III : Центральна нава. С. 131, 333 (табл. ССII: 3), № 2090. Пор. також топонім *Brzeta* в Боснії і Герцеговині.

²² Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. Москва ; Ленинград : Изд-во Академии наук СССР, 1950. С. 86 (6776, л. 145), 316 (6776, л. 181 об.).

²³ Див. термін «державца», відомий у землях Великого князівства Литовського з XV ст. (Любавский М. Областное деление и местное управление Литовско-Русского государства ко времени издания Первого литовского статута. Москва : Университетская типография, 1892. С. 68—69.)

свідків купівлі Боянкової землі у графіті Софії Київської²⁴. Підвойський і сотський, очевидно, могли вдвох становити судову інстанцію, у якій, втім, головним мав залишатися сотський, якщо відштовхуватися від уставної грамоти Василя Дмитровича Двинській землі 1397–1398 рр.²⁵

У третьому і четвертому рядках слід обрати з кількох можливих варіантів: «искаль Дюдка и не доискался» або «искали Дюдка и не доискался»; «Имжаковичь», «Имжаковича» або «Имжаковичи» (гіпотетично може йтися про патронім сотського Якіма, позивача, позивачів або відповідача — Дюдка). Найвірогіднішою нам тепер видається реконструкція *Имжакович(а) искали* | *Дюдка* ‘Розглядався позов до Дюдка Имжаковича’. По-перше, вона має на увазі незгадування позивача, як у № 1 (*искали Лѧха в плотеники и не нашли*). По-друге, препозиція патроніма подана в сусідньому акті № 3, а також, мабуть, в погано збереженому документі № 4 (про обидва ці тексти йтиметься далі). Насамкінець, по-третє, людина зі східним іменем *Дюдко* набуває отже патроніма, який відповідає його імені²⁶.

Наприкінці четвертого рядка перед словом (*да*)|*ло*, вірогідно, було слово *вых(одо)*, втім не можна виключити і реконструкції *вых(одное)*: пор. *выкладное* в напису № 1 і *выходъ* в акті № 3, про який див. далі.

Ім’я першого свідка в шостому рядку через втрати читається не повністю, а наприкінці шостого рядка втрачено коротке ім’я священника, котрий був третім свідком.

Отже, ми можемо запропонувати реконструкцію тексту акта, надавши йому сучасної пунктуації та знявши ефект «побутової орфографії»:

[При к]нязи при Данилѣ, при д[... при] Давыдѣ подвоискии Ива[нъ ... (?) при Я]кимѣ соцкомъ.

Имжакович[я искали] Дюдка и не доис[к]ал[и]ся; и вых[одъ] (*або: вых[одное]*) [да]лѣ; и могоричъ пили уденъе.

На [то по]слуси: Ком[-]а Матвии рязанецъ, [---] попъ, Борзята соцкии, Иванъ [Милобо]рзичъ, Радославъ двор[ъ]скаго, Степанъ попъ Святои Троицѣ.

Переклад:

‘При князі Данилі, при двірському (*або: державці*) Давиді підвойський Іван був (*або: судив*) при сотському Якимі.

²⁴ Висоцкий С. А. Указ. соч. С. 60–64, табл. XXVII–XXVIII, № 25.

²⁵ Памятники русского права... С. 162–163.

²⁶ Якщо запропонована реконструкція правильна, то у слові <доискался> букву о <ъ> виправляли на и.

Розглядався позов до Дюдка Имжаковича (?), і не був задоволений; і [Дюдко] дав «вихід» (або: «вихідне»); і пили могорич пополудні.

Цьому свідки — Матвій Ко... рязанець, піп ..., сотський Борзята, Іван Милоборзич (?), Радослав, [син] двірського, Степан, піп Святої Трійці'.

Можливо, імені двірського, Радославового батька, не згадано тому, що це був той же Давид, чиє ім'я читається у початковій датувальній фразі акта²⁷.

Напис № 3 на північ від західного portalу, в якому В. Корнієнко прочитав, зокрема, ім'я «Андрѣи» всередині першого рядка, слова «а се послуши» всередині і фразу «А при Мьстиславѣ князѣ не нашли же ихъ» в останньому рядку²⁸, за тривимірною моделлю читається так (див. іл. 3):

—[иандр]--вич[и]андр[ѣи]а-----пан-----(...)
-----л[им]икѣ[лѣ]-о...
...
---[ѣ]нѣпанте[лѣ]а-о(-)ч----(-)ѣ
5 [и в]ыхододал[и]асепослѣси-а
-ѣиандрѣипо^нм-кѣла-(-)[ѣ]
мѣтѣпо^нмикѣтастѣп[анѣ]к[уз]-[ѣ]
цеалазоц[о]псалора-о--'---
ксахотѣнович[е]
10 априм[ѣ]стисла[в]ѣк[назине]--шли же ихъ

Напис містить лігатури *ан* (двічі в першому рядку і по разі в четвертому і шостому) і *ик* (у шостому рядку). В шостому рядку двічі подана висока літера ѣ (пор. також ѣ наприкінці десятого рядка).

Як з'ясувалося, напис починався зі згадкою Андрія Андрійовича — тобто сина угорського короля Андрія II принца Андрія — і, здається, якогось Степана (можливо, тисяцького, державця, двірського).

У другому рядку допустимо реконструйовуються слова (*и*)[*ска*]л[*и*]
[*М*]икѣ[лѣ].

Права половина другого рядка і третій рядок напису практично повністю затерті і не читаються.

²⁷ Про можливу ідентифікацію Давида з Давидом Вишатичем див. Гиппиус А. А. Указ. соч. С. 60—61.

²⁸ Корнієнко В. Документи канцелярії... С. 93—95, 104 (іл. 7—8); Його ж. Епіграфіка сакральних пам'яток... С. 276—277, 494—495 (табл. ССХХІІІ—СХХІV), № 762.

У четвертому рядку згадується особа на ймення *Пантелѣи* (навіть чи так могла бути означена церква Св. Пантелеймона). На початку рядка, судячи з усього, читалося ім'я на *-ына*, також у родовому відмінку.

На переході з шостого рядка на сьомий можна реконструювати *[н](а)ѣ|митъ* <наимить> 'найманий працівник'. Заміна *и*, що позначало /їь/, на *ь* зрідка трапляється у давньоруських текстах, пор. *приими ь въ городѣ* в берестяній грамоті № 737 середини — другої половини XII ст.²⁹ і *п(о)ѣ(р)еб(ѣ)ше ь* 'похоронив його' в напису про смерть і поховання князя Всеволода Мстиславовича в новгородській церкві Благовіщення на Городищі³⁰.

З поділом на слова і кон'єктурами текст набуває такого вигляду:

(п)[ри Андр]--вич[и] Андр[ѣи :] а (при Ст)[е]пан[ѣ] ----(...)
--- (и)[ска]л[и М]икѣ[лѣ] -о...
...
---[ѣ]ны Панте[лѣ]а -о(-)ч----(-)ѣ
5 [и в]ыходо дал[и] а се послѣси [м]аѣ
[л]ѣи Андрѣи по^и : М(и)кѣла [и](а)[ѣ]ѣ
митъ по^и Микита Степ[анѣ] к[узнѣ]ѣ
це а Лазо п[о^и] псало ра-о-- : -[ле]ѣ
кса Хотѣнович[е]
10 а при М[ѣ]стисла[в]ѣ к[нази не] (на)шли же ихъ

Ключове значення для розуміння тексту в цілому посідає прикінцева фраза. В. Корнієнко розтлумачив її так, наче при Мстиславі було винесено зафіксоване написом судове рішення. Однак фраза відверто повідомляє про інше: що при князі Мстиславі відповідачів у цій справі *теж* було виправдано; сам же запис, як ми тепер знаємо, виконаний при Андрієві Андрійовичу. Отже, перед нами безперечно відсилання до ранішньої судової постанови. Слова «не нашли же ихъ» вказують, що Микулу звинувачували й оправдали разом із ще якимись особами — «с товарищи», як можна було б висловитися мовою пізніших часів. Утім це найближчим чином нагадує зміст акта Мстислава Мстиславовича, де «Ляха»

²⁹ Янин В. Л., Зализняк А. А. Новгородские грамоты на бересте. Москва: «Русские словари», 2000. Т. X: (Из раскопок 1990—1996 гг.). Палеография берестяных грамот и их внестратиграфическое датирование. С. 36.

³⁰ Гиппиус А. А., Михеев С. М. Надписи-граффити церкви Благовещения на Городище: предварительный обзор // Архитектурная археология. 2019. № 1. С. 38.

притягували до суду «съ плотники» ‘за теслярів’³¹. Відмінність лише в тому, що в першому випадку відповідальність покладається на керівника певного колективу, тоді як у другому він поділяє її зі своїми підопічними. Постає отже поважна підстава вважати, що Микула напису № 3 — це та сама особа, що й Лях напису № 1, і що при Андрієві Андрійовичу Микулу на прізвисько Лях повторно звинуватили «съ плотники» — всупереч прямому приписові Мстислава Мстиславовича більше не висувати позову в цій справі. Інакше кажучи, документом, до якого відкликає остання фраза напису № 3, є акт № 1. Із припущенням, що позов було висунуто теслярській артілі, чудово узгоджується наявність серед свідків найманого працівника і коваля³².

У світлі такого розуміння суті справи інтерпретуються й імена в четвертому рядку. Можна гадати, що вони належали тим же теслям, котрих звинуватили й оправдали разом з Микулою і які разом з ним внесли згаданий надалі «вихід». Вживання форм родового відмінка пояснюється тим, що, на відміну від імені Микули, перелік імен теслярів керується дієсловом із запереченням, при якому в мові того часу послідовно вживається генітив: (*не нашли ихъ: Микулы*), ..., ...*ыны, Пантелѣа*, ... Закінчення четвертого рядка набуло швидше за все ще два імені. Їхні вцілілі фрагменти допускають, зокрема, реконструкцію: [Б]о(у)ч(ѣ), [Зѣ](а)[ч]ѣ (пор. доволі поширене прізвище *Бойчин*). Відзначмо, що ім’я, яке закінчується на -*ына*, було теж безперечно не християнським.

Варто відзначити, що «вихід» у документі Андрія Андрійовича і «вихід» чи «вихідне» в акті № 2 постають на місці «викладного» документа № 1 і «помічного» українських грамот XV ст., з яким «викладне» було зіставлено у статті 2016 р.³³ Історичні словники такий

³¹ Про це значення прийменника *въ* див.: Зализняк А. А. К изучению языка берестяных грамот // Янин В. Л., Зализняк А. А. Новгородские грамоты на бересте. Москва : Наука, 1993. Т. IX : (Из раскопок 1984—1989 гг.). С. 309—312; Зализняк А. А. Древненовгородский диалект. 2-е изд., перераб. с учетом материала находок 1995—2003 гг. Москва : Языки славянской культуры, 2004. С. 162. Спроба В. Корнієнка відстояти версію про зв’язок «плотників» напису з дієсловом *платити* лінгвістично неспроможна, адже вона спирається на приклади з текстів XVIII—XIX ст.

³² Згадка коваля змушує згадати наведений у статті 2016 р. лист перемишльського судді Костька польському королю Володиславові II Ягайлу з описом ситуації, в якій контроль за роботою теслярів і роздавання їм грошей виконував якийсь *клепач* (коваль). Див.: Гиппиус А. А. Указ. соч. С. 55.

³³ Там само. С. 55—56.

вжиток слова *выходъ* не фіксують, хоча воно й використовувалося за близьким значенням разової виплати князів при отриманні ханських ярликів. Пор. також *выходъ* як перехід до іншого сюзерена і *выходное* як плату за такий перехід³⁴.

В імені *Лазорь* у восьмому рядку пропущено останні дві літери. Після слова *псало*, вірогідно, стояло прізвисько попа Лазоря, можливо, *ра[з]о[гу]*, тобто <*Разгуль*>.

У книжній орфографії і з погляду сучасної пунктуації текст акта можна реконструювати так:

[Пр]и Андрѣвичи Андрѣи, а [при Ст]епан[ѣ ... и]скали Микулу съ [плотники и не нашли ихъ: Микулы,]ыны, Пантелѣя, Бо[-]ч[-], Зд[--]ѣ; и выходъ дали.

А се послуши: малыи Андрѣи попъ, Микула н[а]емить, попъ Микита, Степанъ кузнецъ; а Лазо[рь] попъ псалъ Разъгуль (?), [О]лекса Хотѣнович.

А при Мьстиславѣ князи не нашли же ихъ.

Переклад:

‘При Андрієві Андрійовичі, при Степані ... розглядався позов до Микули і теслярів (?), і вони були виправдані: Микула,ина, Пантелей, Бойча (?), Здача (?) — і заплатили «вихід».

А от свідки: піп Андрій Малий, найманий робітник Микула, піп Микита, коваль Степан, а піп Лазорь Разгул (?) писав [цей напис], Олекса Хотенович.

А при князі Мстиславі їх теж виправдали’.

Автор цього напису піп Лазорь, очевидно, тотожний попові Святого Пантелеймона Лазореві — першому свідкові акта Мстислава Мстиславовича (№ 1). Те, що він згаданий не останнім, швидше за все пояснюється випадковим пропуском імені Олекси Хотеновича, внесеного до акта вже після його завершення.

³⁴ Історичний словник українського языка. Т. I: А—Ж. [Зошит I.] Харків; Київ : Державне видавництво України, 1930. С. 472; Словарь русского языка XI—XVII вв. Вып. 3: (володѣнье — вящшина). Москва : Наука, 1976. С. 271—272; Словарь древнерусского языка (XI—XIV вв.). Т. II: (възалкати — добродѣтельникъ). Москва : «Русский язык», 1989. С. 259.

Не можна повністю виключити, що фігурант *datum* акта Степан — це Стефан «конюший», котрий отримав володіння в Угорщині за послуги, надані Андрієві Андрійовичу після смерті останнього³⁵.

Четвертий акт «кам'яного архіву» церкви Св. Пантелеймона зберігся суттєво гірше вищеописаних (іл. 4). Фотографію напису, що міститься на внутрішній стіні, в центральному членуванні північної стіни, і майже повністю покриває поверхню одного кам'яного блока, опублікував В. Вуйцик, котрий відзначив, що його дуже пошкоджений текст складається з 11-ти рядків³⁶. У статті 2016 р. було запропоновано його часткове прочитання за фотографією В. Вуйцика і результатами її натурного вивчення³⁷, а в статті і книжці В. Корнієнка — запропоновано нове фото, промальовування напису і версію прочитання двох останніх рядків його тексту, збережених краще від інших³⁸.

Прочитання тексту напису № 4 ускладнюється не тільки безпосередньо втратами поверхні блока, а й тим, що його в різний час замазували цементом, який приховав під собою і чимало читабельних літер. У лівій верхній частині блока цементна латка тягнеться нерівною смугою до дев'ятого рядка, правіше від центру блока міститься витягнуте вертикально овальне пошкодження, що зачепило п'ять рядків, а справа знищено по декілька літер у кінці десяти рядків графіті. При цьому овальне пошкодження було зацементоване відносно недавно, про що свідчить наведена у статті за 1996 р. В. Вуйцика фотографія. На цьому фото можна прочитати деякі літери, тепер приховані під шаром цементу.

Ми впевнені, що просування інтерпретації цього складного документа вможливить розкриття цементних латок, які перешкоджають прочитанню тексту. Наразі ж можна помітити, що більшість попередніх прочитань, запропонованих у статті 2016 р. (зокрема слова (*Коу*)зма тивоун[ъ] у п'ятому рядку), підтверджується. Як доповнення до цього всередині першого рядка, де В. Корнієнко помітив

³⁵ Дьєни Г. Королевич Андрей // Вестник Санкт-Петербургского университета. История. Т. 62. Вып. 4. Санкт-Петербург, 2017. С. 821.

³⁶ Вуйцик В. Назв. праця. С. 194, вклейка після с. 192.

³⁷ Гиппиус А. А. Указ. соч. С. 58, прим. 165.

³⁸ Корнієнко В. Документи канцелярії... С. 95—96, 103 (іл. 5—6); Його ж. Епіграфіка сакральних пам'яток... С. 280—281, 496—497 (табл. CCXXV—CCXXVI), № 763.

букви *ни---в----лаза*, за моделлю досить впевнено читається фрагмент *нии Мьстиславли*, тобто текст акта починається зі слів «При княженіи Мьстиславли» — Мстислава Мстиславовича Удатного. У другій половині четвертого рядка, ймовірно, можна реконструювати слова *a se n[осл](оус)[и] Мо...* ‘А от свідки: Мо...’ (підкреслені тут літери *n* і *m* прочитав В. Корнієнко).

У трьох відносно добре збережених галицьких актах у списках свідків числиться по шість осіб, тобто по півдюжини. Це шість священників церкви Св. Пантелеймона в документі № 1 Мстислава Мстиславовича, чотири священники, коваль і ще одна особа — в акті № 3 Андрія Андрійовича, автором якого, мабуть, був священник церкви Св. Пантелеймона, і два священники, сотський, син двірського та ще дві особи — у дещо пізнішому акті № 2 Данила Романовича³⁹. У документі № 4 Мстислава Мстиславовича, що дійшов до нас у значно гіршому вигляді, очевидно, було наведено більше свідків, що змушує знову пригадати вже згаданий київський напис, де наводиться список із 12-ти «послухів» купівлі Боянкової землі, всі чи майже всі з яких були київськими священниками⁴⁰.

За своїм змістом три галицькі судові акти, що підтверджували виправдання в суді названих у них відповідачів, як вже відзначав Тимофій Гімон, близькі до наступного за часом давньоруського судового документа — смоленської грамоти 1284 р., а також пізніших московських «правих грамот» XV ст. Головною змістовою відмінністю галицьких текстів є те, що в них не викладається суті окреслених звинувачень. Крім того, мабуть, у всіх трьох актах не згадувалися позивачі. Вказавши на кардинальні розходження у формулярі цих документів, Т. Гімон виснував, що «галицькі написи і смоленська грамота, хоча і є текстами одного й того ж призначення, не відображають якої-небудь однієї традиції»⁴¹.

³⁹ Про участь шести осіб в судових і досудових розглядах пор.: Чебаненко С. Б. Досудебные способы разрешения конфликтов в эпоху Пространной Правды: новгородская берестяная грамота № 548 // Новгородский исторический сборник. 2016. № 16 (26). С. 105—106, 112—113.

⁴⁰ Докладніше див.: Дробышева М. М. Граффито № 25 из Софии Киевской: Что мы знаем о покупке «Боянковой земли»? // Вестник Пермского университета. История. 2020. Вып. 1 (48). С. 134.

⁴¹ Гімон Т. В. Указ. соч. С. 27—28.

Підтверджується й висновок про відсутність в епоху створення написів усталеного формуляра судового акта — можна сказати, що цей формуляр випрацьовувався безпосередньо на наших очах. Так, термінові *выкладное* акта Мстислава протиставляється *выходъ* в актах князів Андрія і Данила, тоді як за іншою ознакою — *не нашли / не доискалися* — акт Данила протиставляється актам Мстислава і Андрія. Тільки в ньому згадується й обряд розпивання могорича. Насамкінець надзвичайно важливим виглядає сам факт фіксування на стінах храму власне виправдальних судових рішень: оформлені в такий спосіб, акти трьох галицьких князів мали сприйматися взірцями справедливого суду, здійсненого за присутності представників Церкви і освяченого її авторитетом.

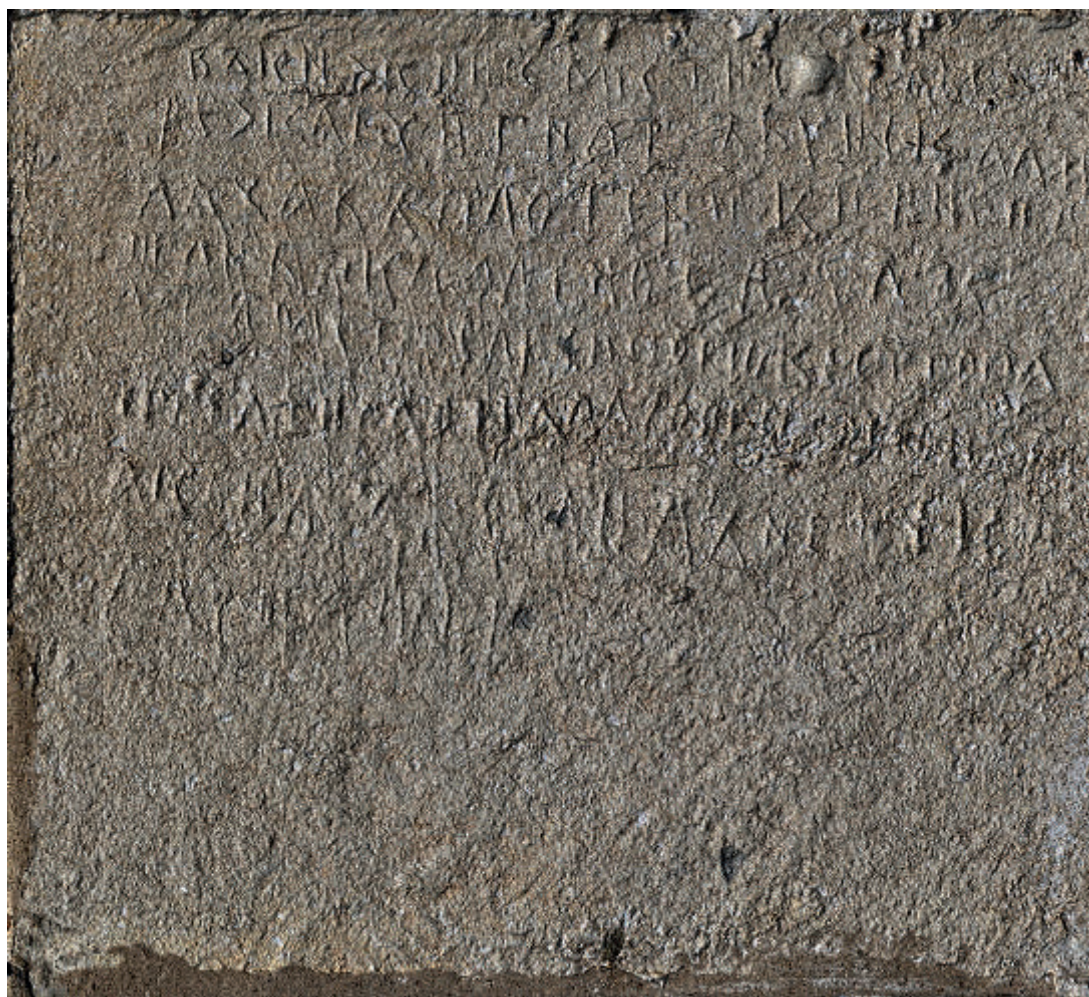
*Переклав з російської Мирослав Волощук
(Івано-Франківськ, Україна)*

*Alexey A. Gippius, Savva M. Mikheev
(Moscow, Russia)*

**Documents of three Galician 13th-century princes on the walls of
the St. Pantaleon's Church (a new reading)**

The article deals with graffiti inscriptions of legal nature on the walls of the St. Pantaleon's Church in Halych. The inscriptions date back to the 13th century. In recent years they were published several times with significantly diverging transcriptions and interpretations. These discrepancies are analyzed in the first part of the paper, whereas the second offers a new publication of three records from the time of Mstislav Mstislavich, Andrey Andreyevich (a son of the Hungarian king Andrew II), and Daniel Romanovich. It also includes brief notes on an additional graffito from the epoch of Mstislav Mstislavich, which is damaged, partially inaccessible and thus difficult to study. With the help of three-dimensional models created by the RSSDA Lab it became possible to read the three documents almost completely. All turned out to be court verdicts acquitting defendants of various misdoings. The exact nature of the accusations is not described. The documents contain information on payments of court fees by acquitted defendants (the fee is variously called «vykladnoe», «vyhod», and probably «vyhodnoe») and list witnesses (six for each case).

Key words: Old Rus', Halych, St. Pantaleon's Church, 13th century, diplomatics, epigraphy, graffiti, Old East Slavic.

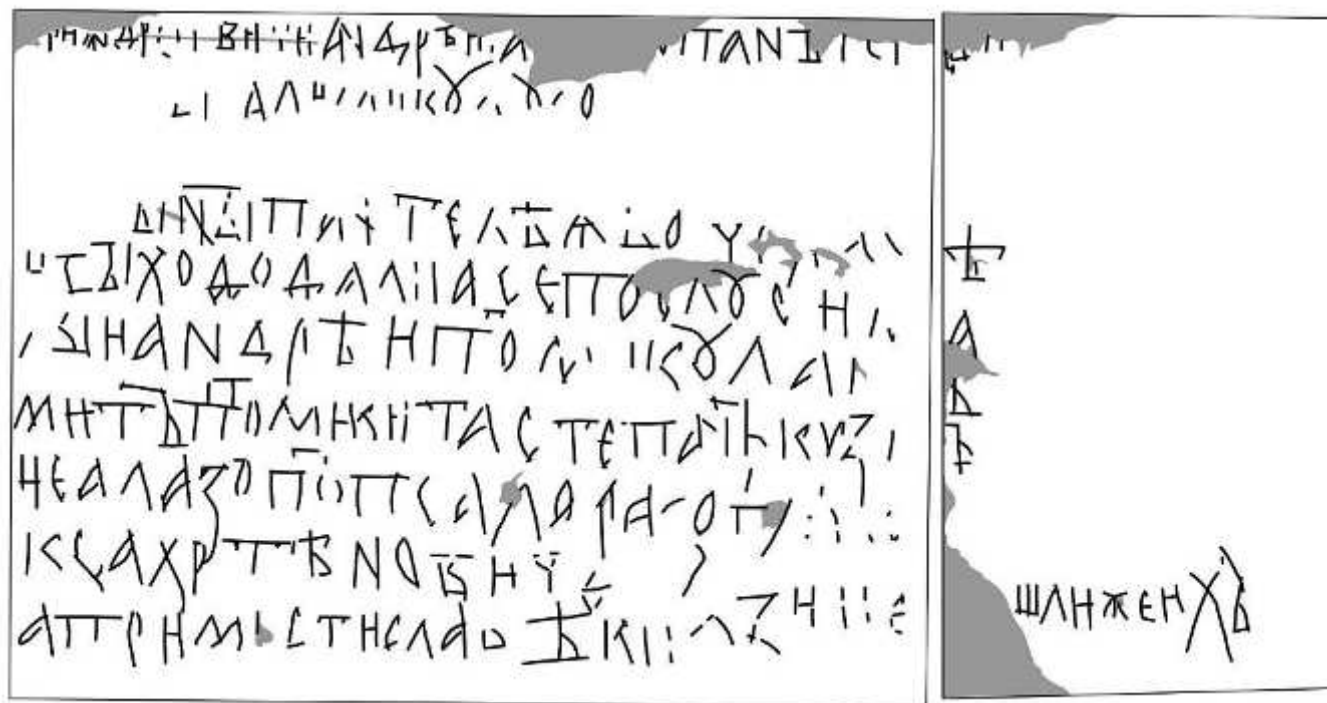


Іл. 1. Напис № 1 — акт Мстислава Мстиславовича. Растрове зображення тривимірної полігональної моделі (Лабораторія RSSDA)









Ил. 3. Напис № 3 – акт Андрія Андрійовича. Растрове зображення тривимірної полігональної моделі
 (Лабораторія RSSDA) і прорисовування (С. Міхеев)



*Іл. 4. Напис № 4. Акт Мстислава Мстиславовича.
Растрове зображення тривимірної полігональної моделі (Лабораторія RSSDA)*

КНЯЗЬ СВИДРИГАЙЛО В ГАЛИЧІ І ПЕРША ПИСЬМОВА ЗГАДКА ПРО КАЛУШ

Статтю присвячено маловідомому епізодові перебування литовського князя Свидригайла Ольгердовича в Галичі на початку XV ст. Згідно з документом, який недавно виявили архівісти Центрального державного історичного архіву України у місті Львові (далі — ЦДІАУ у Львові), Свидригайло 1400 р. надав для свого підданого Грицька Кердиевича село Студінку (тепер — однойменне село Калуського району Івано-Франківської області) та околицю. Нововідкрите джерело дозволяє суттєво доповнити інформацію про вплив володаря Поділля на Галицьку землю, а також фіксує наразі найдавнішу письмову згадку про сучасне місто Калуш.

Ключові слова: Галич, староста, Свидригайло, Калуш, архів.

Стан наукового вивчення судової документації Галицької землі доби пізнього середньовіччя та ранньомодерного часу, попри публікацію її найдавнішої частини¹, залишає для сучасників поважну дослідницьку перспективу щодо введення до наукового обігу досі не знаних актів. Свідченням цього є дослідження останніх років, головню спрямовані на пошук нових, а також переосмислення і

¹ Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z Archiwum tak zwanego bernardyńskiego we Lwowie (далі — AGZ) / [w skutek fundacyi śp. Aleksandra hr. Stadnickiego wydane staraniem Galicyjskiego wydziału krajowego], we Lwowie: Główny skład w księgarni Seyfartha i Czajkowskiego z I. Związkowej drukarni, 1887. T. 12. 551 s.

доповнення вже відомих документів галицької і дотичної до Галича канцелярії XIV–XVIII ст.²

Серед них особливої уваги заслуговують документи, пов'язані з іменем литовського князя Свидригайла-Болеслава Ольгердовича (бл. 1370–1452), котрий на початку XV ст. з рук свого старшого брата польського короля Владислава II Ягайла (1362–1434) володів Поділлям та частиною галицьких маєтностей³. Дотепер чи не єдиним джерельним підтвердженням виконання уряду галицького старости від імені подільського господаря князя Свидригайла слугувало земельне розмежування між місцевим духовництвом і знаттю 1412 р. Документ знаний дослідникам історії Галича ще з кінця XIX – початку XX ст.⁴, однак вповні його інформативні можливості відкрив для наукової спільноти київський історик Віталій Михайловський⁵.

² Детальніше про це див.: Стасюк А. Про одну із назв Галича в XIV столітті // Галич. Збірник наукових праць / за ред. М. Волощука. Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2016. Вип. 1. С. 68–74; Його ж. Галич магдебурзький: до 650-ї річниці першої згадки про міське право // Галич. Збірник наукових праць / за ред. М. Волощука. Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2017. Вип. 2: До 650-ї річниці магдебурзького права в Галичі. С. 147–155; Його ж. Документ галицької земської канцелярії XV сторіччя про майнові стосунки місцевої шляхти // Галич. Збірник наукових праць / за ред. М. Волощука. Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2018. Вип. 3. С. 176–183; Його ж. До історії Крилоської гори XIV – середини XVII ст. // Галич. Збірник наукових праць / за ред. М. Волощука. Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2019. Вип. 4: Пам'яті Ігоря Михайловича Ковалю. С. 134–146.

³ Грушевський М. Історія України-Руси: в 11 т., 12 кн. / редкол. П. Сохань (голова) та ін. Київ: Наук. думка, 1991. Т. 4: XIV–XVI віки – відносини політичні. С. 476.; Halecki O. Wcielenie i wznowienie państwa Litewskiego przez Polskę (1386 – 1401) // Przegląd Historyczny. 1917–1918. T. 21. S. 59.; Kurtyka J. Najstarsze dokumenty dla franciszkanów kamieneickich z lat 1400 i 1402 // Roczniki Historyczne. 2001. R. 67. S. 150–151; Михайловський В. Еластична спільнота. Подільська шляхта у другій половині XIV – 70-х роках XVI ст. Київ: Темпора, 2012. С. 78–79; Полехов С. Наследники Витовта. Династическая война в Великом княжестве Литовском в 30-е годы XV века. Москва: «Индрик», 2015. С. 133–137.

⁴ AGZ, 1884. T. 10. S. 4.; Petenski J. Halicz w dziejach sztuki średniowiecznej na podstawie badań archeologicznych i źródeł archiwalnych. Kraków: Akademia Umiejętności, 1914. S. 105–106; Його ж. Галич в історії середньовічного мистецтва на основі археологічних досліджень і архівних джерел // Галич. Збірник наукових праць / за ред. М. Волощука. Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2018. Сер. 2. Вип. 4. С. 153.

⁵ Михайловський В. Історія одного розмежування біля Крилоса в 1412 році // Вісник Львівського університету. Серія Історія. Львів, 2010. Вип. 45. С. 521–544.

Автор фахової, спеціалізованої статті не тільки верифікував автентичну хронологію документа і провів просопографічне дослідження ряду галицьких вельмож, але, що важливо, підтвердив урядування в Галичі старости 1401 р. від імені князя Свидригайла Ольгердовича⁶.

Зміст документа стосувався розподілу меж церковних володінь галицького духівництва Крилоса, який репрезентував єпископський генеральний намісник Яків Гричин*, та приватних наділів шляхтича Костя Головенчича в Комарові. У ході з'ясування справедливих кордонів галицький староста Андрій Цьолек вислухав свідчення свого попередника пана Данила Заdereвицького-Задраниковича, котрий обіймав старостівський уряд у Галичі за князя Свидригайла Ольгердовича. Екстароста у присутності інших знатних осіб засвідчив, що за часів його управління князь Свидригайло від імені короля забрав у братів Костя та Васька Головенчичів їхнє ділчичне володіння с. Підгороддя, натомість як компенсацію останні отримали села Комарів і Сапогів⁷.

Дослівно розповідь Данила Заdereвицького занотовано так: «la pamieŋtham tho, kiedim bil Starosta na Haliczu, od Xiandza Swidrigaila. Tedi Xiadz Swidrigaŋlo, wziat Coroliewim roskaznym Kostkowat dzieduine podhorodzie y ieho bratha Wasska, y kazal dacz za ych dziezdzine Comarowo y Sapohowo»⁸.

З тексту документа зрозуміло, що згадані у свідченні пана Данила Заdereвицького надання датовані *terminus ante quem* 1412 р., тобто часом, коли він виконував уряд галицького старости. З цього приводу В. Михайловський дійшов висновку, що Данило Заdereвицький міг старостувати в Галичі від імені князя Свидригайла досить короткий період упродовж 11 березня – 24 серпня 1401 р.⁹

⁶ Там само. С. 525–526.

* Прізвище «Гричин/Гречин» вочевидь підкреслює грецьке походження особи або її стосунок до «грецького світу» (Скочиляс І. Галицька (Львівська) єпархія XII–XVIII століть: організаційна структура та правовий статус. Львів: Вид-во УКУ, 2010. С. 540).

⁷ Михайловський В. Історія одного розмежування. С. 526–527.

⁸ Там само. С. 533. Окрім списків цього документа з *Архіву Коронної Метрики* та *Львівського гродського суду*, які опрацював київський дослідник, ще одна копія акта наявна серед виписок *Галицького гродського суду* з другої половини XVIII ст. у збірці справ, дотичних до столових маєтків греко-католицької митрополії (Центральний державний історичний архів України, м. Львів (далі – ЦДІАУ, м. Львів), ф. 409. оп. 1. спр. 958. арк. 5–5 зв.

⁹ Михайловський В. Історія одного розмежування. С. 526.

Однак недавно відкритий архівний документ не тільки дозволяє дещо змістити початок галицького старостування Данила Задеревицького, але й суттєво доповнити інформацію про нетривалий вплив князя Свидригайла в Галичі та Галицькій землі початку XV ст. Йдеться про копію грамоти князя Свидригайла, яку 2017 р. віднайшов Олексій Оніщук, зберігач фондів відділу забезпечення збереженості документів ЦДІАУ м. Львова. Її видано в Галичі 1400 р. Працівник архіву, будучи жителем прикарпатського м. Калуша (центр однойменного району Івано-Франківської області) у ході опрацювання фонду № 5 *Галицький гродський суд, м. Галич Галицької землі Руського воєводства*, насамперед намагаючись віднайти нову інформацію про найдавнішу писемну згадку рідного населеного пункту, натрапив на обляту, яку здійснив Галицький гродський суд 1 липня 1774 р. на прохання шляхтича Онуфрія Рафаловського стосовно підтвердження власності на село Студінку (с. Студінка Калуського району Івано-Франківської області) та околицю¹⁰.

Текст джерела відчитала й переклала українською начальниця відділу давніх актів ЦДІАУ м. Львова Богдана Петришак, завдяки чому стало відомо, що пан Онуфрій Рафаловський надав оригінал листа князя Свидригайла, виданого в Галичі в перший день 1400 р., для одного зі своїх найближчих соратників з *подільського оточення* Грицька Кердиевича з правом на володіння маєтностями Студінка, Калуське, Тернове, Березове і Чириків. Текст оригіналу старанно переписано (латинською транскрипцією) і облятовано до галицьких гродських книг, а сам документ повернуто власникові¹¹.

Дальша доля оригіналу, на жаль, поки невідома, однак попередньо можна припустити, що йдеться про автентичну пам'ятку з канцелярії князя Свидригайла, писану найвірогідніше кирилицею (руською/староукраїнською мовою). На це, серед іншого, вказує інтитуляція документа: «А Seaz Kniaz. Swydrykhal»¹². Така формула притаманна здебільшого кириличним грамотам і чітко корелюється з аналогічними актами кінця XIV — початку XV ст. галицьких старост Бенка з Жабокрука («А се ѿ панъ бенко староста галицкий ѿ снѣтниский», 1398 р. Коломия), Петраша («а се азъ пан петраш староста галицкы и снѣтнискы», 1401 р. Галич) та Яна Щекоцького

¹⁰ ЦДІАУ м. Львів, ф. 5. оп. 1. спр. 303. арк. 102.

¹¹ Там само.

¹² Там само.

(«А се љ панъ љнъ щькотский панъ вислицкий староста галицкин», 1409 р. Галич)¹³.

Свідками Свидригайлового документа названі доволі відомі на той час особи — галицький староста Данило Задеревицький, Ходко Чемер, Михайло Процевич, Татомир Балицький, Драгомир Володимирецький та Кость Головенчич¹⁴. Частину з них джерела нотують серед оточення литовських правителів Поділля, зокрема, окрім набувача надань кам'янецького старости Грицька Кердієвича, до таких слід віднести Ходка Чемера і Михайла Процевича¹⁵. У свою чергу Данило Задеревицький та Кость Головенчич — представники галицького нобілітету¹⁶. Вочевидь до числа останніх слід зарахувати й панів Татомира Балицького і Драгомира Володимирецького, котрі фігурують свідками під час розмежування маєтностей між Данилом Задеревицьким та братами Облазницькими, яке вчинив князь Федір Любартович (бл. 1351—1431) 1411 р.¹⁷

Важливо, що документ дано в Галичі за присутности князя Свидригайла Ольгердовича, тож брат короля найвірогідніше відвідав старостинський замок, де найчастіше укладали відповідні акти й вели земську та гродську канцелярію. Датування у тексті подано досить коротко, без зазначення дня тижня і відліку до, під час або після якого-небудь церковного свята. Натомість просто відзначено: «а Sey Lyst pysan w Halyczu pod Letom Rozdestwa Chrystowa Tysiecza Sorok: sotoho dany Sey Lyst na perwey Den»¹⁸. Отже, ймовірно, надання відбулося 1 січня 1400 р., що зрештою не суперечить розвитку подій щодо того, що князь Свидригайло отримав у власне володіння Поділля, яке, на думку російського дослідника Сергія Полехова, відбулося наприкінці 1399 р. або ж на самому початку 1400 р.¹⁹ Разом з тим, як зазначає історик, Галич міг належати литовському князеві тільки в періоди дружніх

¹³ Розов В. Українські грамоти. Т. 1. : XIV в. і перша половина XV в. // Пам'ятки і студії з історії української мови / під кер. А. Кримського. Київ: Українська Академія Наук, 1928. Вип. 1. С. 57, 64, 73.

¹⁴ ЦДІАУ м. Львів. ф. 5. оп. 1. спр. 303. арк. 102.

¹⁵ Михайловський В. Еластична спільнота. С. 45—47.

¹⁶ Його ж. Історія одного розмежування. С. 537.

¹⁷ Розов В. Українські грамоти. С. 79—80; Папа І. «Жидачівські грамоти» Федора Любартовича: проблема автентичності // Княжа доба: історія і культура 2012. Вип. 6. С. 298—299.

¹⁸ ЦДІАУ м. Львів. ф. 5. оп. 1. спр. 303. арк. 102.

¹⁹ Полехов С. Наследники Витовта. С. 133.

відносин зі своїм старшим братом Ягайлом, тобто між 1386—1396/97, 1398/99—1401, та 1403—1408 рр.²⁰

Погоджуючись з В. Михайловським, найвірогіднішим часом, коли князь Свидригайло набув Галич і галицькі терени, нам видається рубіж XIV—XV ст. Проте нововиявлений документ дозволяє точніше відтворити запропоновану хронологію. Досі єдина з версій старостинського урядування Данила Задеревицького від імені молодшого Ольгердовича спирається на вже згаданий епізод розмежування маєтків у Крилосі. Тут автор, закономірно зіставивши джерельні свідчення про старостування потенційних попередника Бенка з Жабокрук (1398 — 11 березня 1401 рр.) та наступника Петра з Храбинович (24 серпня 1401 — 8 жовтня 1404 рр.), виокремив своєрідний часовий коридор між 11 березня і 24 серпня 1401 р., коли Данило Задеревицький міг обіймати уряд старости Галича²¹.

Однак датування документа, який відкрили львівські архівісти, руйнує подібну хронологію, змушуючи пересунути час, коли Данило Задеревицький прийняв уряд галицького старости щонайменше на початок 1400 р. Цілком можливо, що Свидригайло Ольгердович, отримавши право ставити старосту в Галичі десь на межі XIV—XV ст., змінив ймовірного тогочасного урядника Бенка з Жабокрук (не виключено, що Бенко зберіг за собою снятинське староство) і надав таку посаду Данилові Задеревицькому. Правдоподібно останній старостував

²⁰ Там само. С. 137, прим. 276. Нещодавно російський історик детальніше розглянув проблему датування *галицьких грамот* князя Свидригайла, дійшовши висновку, що такі найімовірніше були видані між 1405—1408 рр. — *детальніше див.* Полехов С. Когда Свидригайло держал Галич ?, Рукопис. С. 1—10. Принагідно висловлю вдячність к.і.н., Сергієві Полехову за можливість ознайомитися з рукописом статті. Закономірно, що без наявності оригінальних документів встановити точне датування важко, адже пізніші копіїсти могли припустити ряд помилок під час відчитання давніх текстів. Разом з тим, аналізуючи інші подібні акти видані на початку XV ст. галицькою канцелярією, слід звернути увагу на певну особливість у практиці датування, зокрема у вже згаданій грамоті старости Яна Щекоцького 1409 рік записано подібним чином: # Ǻ лѣт н Ǻ ста лѣт .ѿ — *див.* Розов В. Українські грамоти. С. 75. Церковнослов'янське позначення року складено як за допомогою цифр/літер та і слів — # Ǻ (1000) лѣт (літ) н (і) Ǻ (4) ста (сто) лѣт (літ) .ѿ (9), відтак запис копіїста XVIII ст., що передає у тексті досліджуваної грамоти дату виконаний словесно : *Tysiecza Sorok sotoho*, цілком міг бути відображений в оригіналі комбінацією цифр/літер і слів за таким штибом : # Ǻ лѣт н Ǻ ста.

²¹ Михайловський В. Історія одного розмежування. С. 526.

трохи більше як рік, адже станом на 11 березня 1401 р. шляхтич Бенко з Жабокрук знову фігурує в документах галицьким старостою²².

У світлі нововиявленого джерела власне період між початком 1400 р. та 11 березня 1401 р. варто розглядати як найімовірніший час старостування пана Данила Задеревицького-Задранковича в Галичі від імені подільського володаря князя Свидригайла Ольгердовича. Разом з тим до подібної хронологічної ревізії слід віднести і документ, згаданий у ході *крилоського розмежування* 1412 р., що стосувався приєднання підгородського маєтку Костка Головенчика до Крилоса, і надання йому взамін сіл Комарова та Сапогова.

Зокрема, включення с. Підгороддя до володінь православного духовництва з центром у Крилосі можна датувати ширше — від початку 1400 р. до першої декади березня 1401 р. Втім на користь саме 1400 р. може свідчити недавнє у часі зобов'язання луцького єпископа Йоанна, дане польському королю Владиславові II Ягайлу 1398 р., що в разі обрання волинського архиєрея галицьким митрополитом той віддасть польському володареві 200-ма руськими гривнями і 30-ма кіньми²³. Зрештою відомо, що Ягайло аж до 1407 р. протегував кандидатуру луцького владики щодо його поставлення на галицький митрополичий стіл, однак безуспішно²⁴. Не виключено, що зобов'язання луцького єпископа (можливо, надання певного авансу) і збільшення крилоського церковного маєтку за королівським наказом відбувалися в одному контексті й були взаємопов'язаними діями кінця XIV — початку XV ст. стосовно продовження функціонування незалежної від Києва Галицької митрополії.

Втім інформативний потенціал студійованого документа не обмежується тільки особою князя Свидригайла і його галицького старости Данила Задеревицького, разом із Грицьком Кердієвичем та іншими свідками. Віднайдене джерело також сенсаційно виконало завдання, через яке розпочалися його пошуки у фондах львівського архіву. Серед перелічених володінь та їхніх меж, наданих кам'янецькому старості Грицькові Кердієвичу, двічі згадано місцевість Калуш.

Дотепер у науковій та науково-популярній літературі першою письмовою згадкою про Калуш вважався позовний запис у книгах

²² Codex diplomaticus Poloniae quo continentur privilegia regum Poloniae, magnorum ducum Litvaniae, bullae Pontificum, nec non jura a privatis data illustrandis domesticis rebus gestis inservatura adhuc nusquam typis exarata, ab antiquissimis inde temporibus ad annum 1506 / editura studio et opera L. Ryszczewski et A. Muczkowski. Varsaviae : Typis Stanislai Strąbski, 1847. T. 1. S. 272.

²³ Розов В. Назв. праця. С. 55—56.

²⁴ Сkochиляс І. Назв. праця. С. 513.

галицького земського суду, датований 27 травня 1437 р., де серед фігурантів справи йдеться про людину короля Драгуша з Калуша (*Drahusz homo Regius de Kaluscha*)²⁵. Згаданий документ став історичною основою для офіційного святкування, насамперед вже за часів незалежності України²⁶. Однак наполегливі архівні пошуки О. Оніщука дають усі підстави *зістарити* Калуш щонайменше на 37 років. Ще 2017 р., коли офіційно відзначали 580-ту річниця міста, першовідкривач документа видав символічну пластунаську колекційну картку під назвою «*Згадка про Калуш в давніх документах*», де опублікував переклад документа 1400 р. сучасною українською мовою Б. Петришак та архівне фото обляти 1774 р.²⁷ Отже, цьогоріч м. Калуш має всі поважні підстави відзначати 620-ту річницю з нагоди першої письмової згадки.

Підсумовуючи короткий огляд нового відкритого джерела галицької городської канцелярії, я насамперед висловлюю щирі вдячності архівному працівникові О. Оніщуку за виявлення та можливість ознайомитися з важливим документом. Грамота князя Свидригайла Ольгердовича, видана в перший день 1400 р. в Галичі відкриває широкі дослідницькі перспективи в контексті вивчення впливу й контролю литовського вельможі на Галицьку землю межі XIV–XV ст. Разом з тим текст джерела наводить низку локально значущих топонімів, які дозволяють уточнити найдавнішу хронологію ряду населених пунктів сучасної Калушини. Отже, введення до наукового обігу тексту документа не тільки суттєво доповнить теперішні знання про минуле пізньосередньовічного Галича, а й спонукатиме до його дальшого, всебічного вивчення.

²⁵ AGZ, 1887. Т. 12. S. 25.

²⁶ Останнє дослідження до історії м. Калуша див.: Тимів І. Калуш : історія в документах. Збірник документів і матеріалів. Івано-Франківськ : Фоліант, 2017. С. 12. Важливо, що за часів Австро-Угорської монархії першою згадкою про місцевість вважався 1464 р. див.: Słownik geograficzny królestwa Polskiego innych krajów słowiańskich / pod red. F. Sulimirskiego, B. Chlebowskiego, W. Walewskiego. Warszawa : Druk „Wieku”, 1882. Т. 13. S. 721. Натомість в радянський період найдавніше повідомлення про Калуш датувалося 1241 р., спираючись на згадку в так званому *Галицько-Волинському літописі* (хроніці Романовичів), яка насправді стосувалася с. Калюса на Хмельниччині (див.: Історія міст і сіл Української РСР : в 26 т. / голов. редкол.: П. Т. Тронько (голова) [та ін.]. Київ : Голов. ред. Укр. рад. енциклопедії АН УРСР, 1967–1974. Івано-Франківська область / редкол. тома : Чернов О. О. (голова) [та ін.]. 1971. С. 245.

²⁷ Оніщук О., Петришак Б. Згадка про Калуш у давніх документах / Колекційна картка. Львів : Пластове видавництво, 2017. арк. 1–1 зв.

Публікація документа : *Центральний державний історичний архів України, м. Львів, ф. 5. оп. 1. спр. 303 арк. 102.*

Continuatur actus T[err]ae C[ast]rae in Vigilia F[es]ti Visittionis B[eat]ae
Virgi[ni]ae M[ari]ae videlicet die 1ma merae Julij |
Anno D[omi]ni 1774to |
Juris Collati a Principe | Swydrygał Nobilis Hry[c]ko Kierdejewicz super |
Villam Studzianka ser[vientis, cum Specificati]one situs Locor Oblata. |

Ad Officium et Acta, praesentia, Castrensia, Capitanealia, Haliciensia, |
Personaliter Veniens Generosus Onuphrius Rafałowski Obtulit et ad |
Acticandum Eidem Officio porresit. Jus Collatam, a Principe Swydrygał. | nobili
Hrycko Kordejewicz super Villam Studzianka cum specificatione | Situs
locorum serviarea manibus major[i]s Dominorum Subscriptum, Teno[r]is
Segventis. A Seaz Kniaz. Swydrykhał. Widoczno czyniu, o | swoim Lystu
Komu ieho nadobe czutczy. Seho naszeho Lystu Kotjesmy | derzał Halycz
tohdy daliesmy Hrycku Kyrdyiewicz Studenku | zowsemy zemlamy. także
kazał nam Płotsnycky, y wskazał iz to | iest Kaluskoie, Ternowoie, Berezowoie,
y Czyrykow. także ukazał | nam Babynku Potok iz to wse w Kalusz
przysłuchaet, y my iesmy | iemu iechał od Reky Łomnycy prosto od
Połosznyczków czerez horu | az do Ternowoho, Sztokolwek Ktomu Selu
przysłuchaet, ywiechał | iesmy iemu po tot Potok Babynku hory do
Werhowyscz. a od Ba|byncy czereż toie Pole az u Łomnycy, a to iesmy uczynyl.
Z Korole|woju woleiu, a przy nas były. Panowe naszi Starosta nasz Danyło |
Zadroweckyi, a Chodko Czemer, Mychaylo Procewycz. Tatomyr Bały|cky,
Drahomyr Wołodymerskyi, Kostka Hołowenczycz. a sey Lyst | pysan w Halyczu
pod Letom Rozdestwa Chrystowa Tysiecza Sorok|sotnoho dany Sey Lyst na
perwey Den. Post inductionem vero Orig|inale.

Переклад

Продовження актів земських гродських і день перед святом
Відвідин Святої Діви Марії, зокрема дня 1, а саме липня
Року Господнього 1774

Права, які князь Свидригайло надав шляхетному Грицькові Кердиєвичу
на село Студінку з переліком околиць Облята

Особисто прийшовши до уряду і цих актів гродських старостинських
галицьких шляхетний Онуфрій Рафаловський вніс і для запису в акти

цьому уряду, подав право, надане князем Свидригайлом шляхетному Грицьку Кердієвичу на село Студінка з переліком околиць. Руками вельмишановних панів підписане.

«А се я князь Свидригайло свідомо чинячи о своєму листу, кому його треба буде читати, що нашого листа котрий держав Галич, тоді дали ми Грицьку Кердієвичу Студінку зі всіма землями, также казав нам Полотницький і указав, що то є Калуське, Тернове, Березове і Чириків. Также указав нам Бабинку Потік, що то все в Калуш належить. І ми єсь йому ехал від ріки Лімнці просто від Полошничків через гору аж до Тернового, що до того села належить і вехали йому по той Поток Бабинку, гори до Верховищ, а від Бабинки через то поле аж у Лімницю. То єсть ми учинили Королівською волею. А при нас були панови наші, староста наш Данило Задровецький та Хотко Чемер, Михайло Процевич, Татомир Балицький, Драгомир Володимерський, Костка Головенчич.

А цей лист писаний у Галичі у літо Різдва Христового тисяча сорок сотного даний цей лист першого дня».

Після внесення запису оригінал подавник отримав назад з отриманого оригіналу цей уряд, чим поквитував і поквитує.

*Переклала начальниця Відділу давніх актів ЦДІАУ м. Львів
Україна Богдана Петришак (Львів, Україна).*

Andrii Stasiuk (Halych — Ivano-Frankivsk)
**Prince Svydrygailo in Halych
and the first written mention of Kalush**

The article is devoted to the little-known episode of the stay of the Lithuanian prince Svydrygailo Olgerdovych in Halych at the beginning of the XV century. According to a document discovered recently by archivists of the Central State Historical Archive of Ukraine in Lviv (hereinafter - CSHAU in Lviv), in 1400 Svydrygailo provided the village of Studinka (now the village of the same name in the Kalush district of the Ivano-Frankivsk region) and its outskirt to his dependent Hrytsko Kerdyievych. The newly discovered source allows to significantly supplement the information about the influence of the ruler of Podillia on the Halych land, and also records the oldest written mention of the modern city of Kalush.

Key words: Halych, elder, Svydrygailo, Kalush, archive.



ова й новітня історія міста

БАЛАБАН ГЕДЕОН: АСПЕКТИ БІОГРАФІЇ

Лаконічний актуальний матеріал упорядковано з нотаток, на жаль, вже покійного автора, котрий за життя так і не зміг узагальнити єдиною публікацією студії з життя й діяльності одного з найвідоміших діячів Галича — Гедеона Балабана. Нарис торкається найзагальніших сторінок походження владики, а також пам'яток матеріальної культури, зокрема книжок, що належали йому в роки галицького служіння.

Ключові слова: Гедеон Балабан, Галич, Стратин, друкарня, єпископія, книга, Євангеліє.

Рід Балабанів — рід переважно військовиків. Майже всі його члени починали військовою службою, брали участь у походах і битвах, а потім переходили на адміністративну службу або на громадсько-політичну роботу скликання послів на сейми і собори, засновників і членів православних братств, а деякі вступили в духовний сан, досягаючи при цьому і святительського сану. Військова закладка була властива всім Балабанам: настійливість, різкість, схильність до суперечок, свар, дратівливості — були властиві всім Балабанам. Приклад — Гедеон.

Його батько Марк вже у старшому віці проміняв меч на меч духовний і після смерті Макарія Тучапського зайняв катедру Львівського православного владики під іменем Арсенія 1549 р. Становище в західноруській Церкві тоді було складне: іноді на одне місце було двоє претендентів. Таким в Арсенія був Іван Лопатка. Боротьба з ним, з православними Львівськими монастирями, а також з містом Львовом займали в Арсенія весь час. 1566 р. він передав своє місце старшому синові Григорієві, та син не одразу зайняв місце, а лише після смерті Лопатки 1576 р., а до тих пір жив у Галичі. Вернувшись у Львів, він прийняв ім'я Гедеона, владики Львівського, Галицького і Кам'янець-Подільського, і зразу ж вступив у боротьбу з Львівським архієпископом Я. Соліковським та місцевим православним братством. Його діяльність різко ділиться на

дві половини: до Берестейського собору 1596 р. і після. Складним і суперечливим було його ставлення до унії, за що ганьбили його і полемісти-католики, і прозеліти-уніати. Після Берестейського собору і до своєї смерті в лютому 1607 р. він був екзархом Константинопольського патріарха. Складними були його відносини з Львівським братством, яке будучи ставропігійним, тобто самостійним і незалежним, не тільки не хотіло знати його як архиєпископа, але й таємно спостерігало за пристрасним мисливцем-звіроловом, доносячи про всілякі його промахи Вселенському патріархові. Виходячи з потреб населення в книжках духовного змісту, надрукованих кирилицею, і побуджуваний листуванням з патріархом Мелетієм, Гедеон заснував училище і дві друкарні — у Стратині і Крилосі, зайнявшись видавничою справою.

У Стратині було надруковано 1604 р. Служебник, 1606 р. — Требник. Третя книжка, яку надрукував і видав Балабан, є Учительське Євангеліє. У слов'янських стародруках відомо раніше (теж на повний аркуш) друковане Учительське Євангеліє, яке на кошти Григорія Ходкевича в Заблудові 1569 р. видали Федоров і Мстиславець. Шрифт у Заблудовському Євангелії красивіший і крупніший, ніж у Крилоському. Але згадування просте, що це переклад з грецького оригіналу Калліста Ксантипула, зображення цього архиєпископа, а також трьох картин і заглавної сторінки в Заблудовському Євангелії немає.

Шрифт у Крилоському Євангелії подібний як у Стратинському Требнику, але вузкий, і буква «ЮС» — старого зразка. «Великого юса» взагалі нема. Присутній дрібніший шрифт, подібний до Требника. Повний набір сторінки — 28 рядків, не рахуючи колонтитулів, по боках якого на кожній сторінці поставлені прикраси. Довжина рядка — без 3/6 три вершки. Дефісів і кустодій нема. Кіновар трапляється на заголовках поучень і передмови у двох рисункових буквах, в оглавленні і погіршеннях.

Примірник Крилоського Євангелія зберігається в Імператорській публічній бібліотеці. На ньому є написи трьох власників: «|Сию книгу Єв. Уч. | купил раб божий Максим | Мельник Нараївскій і дал єя | з благословением отца ієромонаха | Авраамія ученика Митрополита Анастасія | архієпископа Сучави | і даде в новосозданий монастир 1616 р. | Бережанский стоячого врогища (sic!) | Камень идечне єсть храм Преображення Господа бога нашего і Спаса нашего Ісуса Христа... а еже по плоти Рождества Ісуса тысяча шесть сотного шестнадцатого (на аркушах від 1-го до 16-го).

«1. Сия книга глаго... Путивльця Якова Микифоровича ... на куплена над градом Гусятином в лета 1665 июля для Марії Магдалини (аркуші 1—37 під першим записом)».

1689 р. книгу передали Андрій і Дмитрій, сини поламаря Савелія в Данилів монастир Великого Успенського собору.

Всіх двосторінкових аркушів у книзі 423, з них 419 пронумеровані. Всього 846 сторінок. Через недбалість в пагінації остання цифра в книзі 416 менша на три від дійсної. Пагінація двояка: за зошитами (всього 71) і за аркушами у верхньому правому куті. За зошитами йде так — а', а'', а''' . Пагінація іде слов'янським позначенням цифр внизу посередині сторінки: А, Б... АА, ББ — видно, що складачі або друкарі або самі слабо знали церковнослов'янські цифри, або допустили халтуру.

З художнього боку:

1. Ілюстрації: Святого Калліста Ксантопула, Митар і Фарисей, блудний син.

2. Рамки: на заголовній сторінці на звороті (кругом герба) подвійна рамка навколо зображення Калліста Ксантопула.

3. 82 заставки кіноварні й одна не кіноварна на ст. 348.

4. Завершальні прикраси — 28.

5. Узорні букви.

6. Рисункових букв 21 зразок.

Є всі підстави вважати, що цю книгу тримав у руках Теодор Касаніді — дидакал і ігумен Львівського братства, про якого у Стратинському Требнику записано: «[...] книга сія [...] Требник [...] изследована же і іправлена бисть тцаниєм многогрішного Теодора К». Бо в численних замітках на полях книги є грецькі букви серед слов'янського письма. Цікавими є замітки, які служать перекладом церковнослов'янських слів західноукраїнським діалектом:

Єднак — обогеже.

Полмаєтности — полимение.

Моцно — сильно.

Досить — довільно.

Текст Учительного Євангелія розділено на два відділи:

а) на всяку неділю;

б) на «господскія» празники і «нарочитих» (вибраних) святих.

Всіх поученій — 77, з них на перший відділ займають 4/6 аркуша

разом із заголовком. Після заголовка на листі 416 Гедеон Балабан перелічив усі «погрешенія или помылки случившиися», які він помітив в Учительському Євангелії.

Для випуску трьох книг — Стратинських Служебника, Требника і Крилоського Євангелія, які задумав Балабан, було влаштовано дві друкарні. Вслід за випуском їх друкарні після смерті їхніх засновників і власників було закрито, а шрифти їхні в більшій частині перейшли в Київ. У зв'язку з дуже важливим значенням цих книг, які зберігалися в Імператорській публічній бібліотеці і в Московському Рум'янцевському музеї, було б потрібно поставити вимогу про повернення їх в Україну.

*Упорядники матеріалу
Маріанна Бацвін (Галич) та
Мирослав Волощук (Івано-Франківськ, Україна)*

Yaropolk Kliuba (Halych, Ukraine)
Balaban Hedeon: Aspects of biography

Brief but up-to-date material is arranged from the notes, unfortunately, of the already deceased author, who during his lifetime could not summarize in a single publication the stages of life and work of one of the most famous figures of Halych - Hedeon Balaban. The essay touches on the most general pages of the bishop's origin, as well as the monuments of material culture, including books that belonged to him during his ministry in Halych.

Key words: *Balaban Hedeon, Halych, Stratyn, printing house, diocese, book, the Gospel.*

КРАКІВСЬКІ СТУДЕНТИ, ПОВ'ЯЗАНІ З ГАЛИЧЕМ У XVIII СТОРІЧЧІ

Актуальна стаття продовжує серію виданих у збірнику наукових праць «Галич» (2017–2019) попередніх матеріалів, присвячених студентам, що походили або були пов'язані з Галичем та навчалися у Краківському університеті у XVIII ст. За браком матеріалу та інших об'єктивних історичних обставин ми нотуємо тільки трьох пов'язаних із Галичем осіб. Причини зменшення кількості осіб, що здобували освіту в Кракові, пов'язані з занепадом значення як Краківського університету, так і самого Галича в окреслений проміжок часу.

Ключові слова: Галич, студенти, Краківський університет, XVIII сторіччя, Гуго Коллонтай.

Поволі ми завершуємо цикл публікацій про студентів з Галича або ж пов'язаних із цим містом, що навчалися в Краківському університеті від XV ст. до 1780 р.¹ Із дослідження чітко читається систематичне зменшення кількості галицьких студентів, що може пов'язуватися із занепадом значення Галича в період Нового часу, а також із важкою ситуацією Краківського університету, котрий впродовж XVII і XVIII ст. переживав стагнацію.

У XVIII ст. навчальний заклад увійшов дуже ослабленим, а його криза підсилювалася першим періодом Великої Північної війни 1700–1706 рр. Місто Краків зазнало спустошень й ослабло внаслідок перебування тут

¹ Клеменський М. А. Студенти з Галича у Краківському університеті в XV сторічч. // Галич. Збірник наукових праць / за ред. М. Волощука. Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2017. Вип. 2. С. 156–160; Його ж. Студенти з Галича Краківського університету XVI–XVII сторіч. Галич. Збірник наукових праць / за ред. М. Волощука. Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2019. Вип. 4. С. 147–152.

різних військ противників². У цей час зменшилася кількість студентів та бакалаврських випусків. Однак незабаром значення університету зросло, що пов'язувалося зі стабілізацією по закінченні Північної війни 1721 р.³ Під час відбудови університету було відремонтовано й оздоблено в стилі бароко колегіату Св. Анни, розбудовано Старнігельську бурсу⁴. Тоді ж внаслідок наукового протистояння з орденами єзуїтів та піарів зменшилася кількість студентів. Вони інтенсивно розвивали свої колегії, приваблюючи студентів з інших теренів Речі Посполитої, і призвели до перетворення університету на навчальний заклад регіонального значення⁵. Одночасно зросла кількість шкіл-колоній Краківського університету, постали й реформувалися академічні колонії в Хелмні⁶, Бродах, Львові, Більську-Підляським та інших місцевостях⁷. Поступово здійснювалася реформа університету, від 1711 р. фіксуються лекторати новітніх мов (французька, німецька)⁸. Завдяки численним контактам з італійськими університетами в краківському осередку визріла думка й про реформу навчання⁹. Великим прихильником оновлення був університетський професор Юзеф-Алоїз Путанович, що 1765 р. очолив комісію для опрацювання *Ordinationem Studiorum Facultatis Philosophicae*¹⁰. Завдяки цьому реформовано філософський факультет. Два роки опісля відбулася канонізація визначного середньовічного професора Яна Канти. На беатифікаційний процес університет залучив значні кошти. З розрахунків відомо, що між 1666—1775 рр. університет виділив близько мільйона злотих (впродовж

² Stopka S. Od założenia do schyłku XVIII w. // Dzieje Uniwersytetu Jagiellońskiego / red. K. Stopka, A. K. Banach, J. Dybiec, Kraków: Wyd-wo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2000. S. 26.

³ Rostworowski E. Czasy saskie (1702—1764) // Dzieje Uniwersytetu Jagiellońskiego w latach 1364— 1764 / red. K. Lepszy. Kraków: PWN, 1964. T. 1. S. 354—356.

⁴ Ibidem. S. 360.

⁵ Ibidem. S. 361, 364.

⁶ Krukowski J. Rokowania i założenie kolonii akademickiej Uniwersytetu Krakowskiego w Chełmnie (1752— 1756) // Rocznik Naukowo-Dydaktyczny WSP w Krakowie. Prace Historyczne. 1967 R. 3. Z. 26. S. 149—160.

⁷ Stopka S. Od założenia do schyłku. S. 26.

⁸ Rostorowski E. Czasy saskie. S. 405.

⁹ Ibidem. S. 410.

¹⁰ Chamcówna M. Epoka wielkiej reformy // Chamcówna M., Mrozowska K. Dzieje Uniwersytetu Jagiellońskiego w latach 1765— 1850. Kraków: PWN, 1965. T. 2. Cz. 1. S. 8.

1754–1767 рр. це було 300 тисяч злотих) на беатифікаційний процес та урочистості, пов'язані з канонізацією¹¹. Потрясіння, викликане Першим поділом Речі Посполитої 1772 р. та ліквідацією ордену єзуїтів, наступного року призвели до створення Комісії національної освіти, що зайнялася реформою освіти на рівнях парафіяльних, колегіатських, орденських шкіл і університетів. 1777 р. до Краківського університету прибув один із найзначніших священників того часу ксьондз Гуго Коллонтай, родом із Великих Дедеркал на прикордонні Волині та Поділля¹². Він виконував розпорядження примаса Міхала Понятовського реформувати університет¹³. Спершу він реформував підпорядковані університетові школи, а вже тоді взявся за реформу самого університету. 1778 р. він підготував рапорт для Комісії національної освіти про стан університету і склав робочу версію програми для філософського факультету¹⁴. В результаті 29 вересня 1780 р. він публічно оголосив статут Головної коронної школи¹⁵, що функціонувала на базі середньовічного університету до 1802 р. Тоді ж навчальному закладу повернули стару назву — Краківський університет, а 1817 р. він отримав сучасну назву — Ягеллонський університет.

Оглядаючи долі студентів, пов'язаних із Галичем до 1780 р., варто зауважити, що, на жаль, досі не збереглися студентські метрики 1642–1720 рр.

Однією з найцікавіших пов'язаних із Галичем осіб, що навчалася в Краківському університеті в XVIII ст., був Бонавентура Вінклер. Син Матея Вінклера вступив до університету в часи ректорату Станіслава-Яна Філіповича між 16 травня і 10 жовтня 1748 р.¹⁶ Вказано, що походив він з Краківського воєводства, що не полегшує ідентифікації місця походження. Теж не відомо, чи закінчив він навчання, бо з університетських джерел відомий тільки факт його вступу. Можна ототожнити його з Бонавентурою Вінклером, що діяв при дворі краківського єпископа Каєтана-Ігнація Солтика. Ймовірно, він був

¹¹ Rostorowski E. *Czasy saskie*. S. 360.

¹² Chamcowna M. *Epoka wielkiej reformy*. S. 14.

¹³ Ibidem. S. 15.

¹⁴ Ibidem. S. 17–19.

¹⁵ Ibidem. S. 24–25.

¹⁶ Bonawentura Winkler (Id: 100626) // Corpus Academicum Cracoviense (CAC) [Електронний ресурс]. Режим доступу : http://cac.historia.uj.edu.pl/osoba/100626_Bonawentura_Winkler (опрацьовано: 17.01.2020). Станіслав-Ян Філіпович десятикратно був ректором упродовж 1747–1759 рр. Див. : Pietrzyk Z. *Poczet rektorów Uniwersytetu Jagiellońskiego 1400–2000*. Kraków : Wyd-wo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2000. S. 221.

його найближчим світським співпрацівником протягом багатьох років. Буським чашником він 1759 р. згаданий на дворі єпископа, 1760 р. — віцемаршалком двору, впродовж 1761—1765 рр. — конюшим та знову 1766 р. — віцемаршалком¹⁷. 1772 р. він виконував обов'язки єпископського комісара, 1773—1782 рр. — маршалка двору, 1781 р. — названий «найпершим єпископським фаворитом»¹⁸. За численні посади він відплачував вірністю — 1767 р. хотів з єпископом виїхати на заслання, товаришував з ним аж до Вільна, однак росіяни не дозволили на дальший шлях. Відомо, що, переодягнений, він 1772 р. добрався до Калуги, де нав'язав контакт з єпископом Солтиком та зберіг про себе спогад вірного слуги¹⁹. Після смерті єпископа Солтика 1788 р. протягом 1788—1792 рр. він виконував уряд галицького підкомірного²⁰. Володів статками, адже, будучи підкомірним, викупив при краківському ринку кам'яницю «Під трьома зірками» (№ 32).

В часи ректорату Казимира-Франциска Степльовського під час зимового семестру 1762/1763 р. на філософському факультеті брав участь в диспуті Юзеф Яблоновський²¹. На жаль, це єдина згадка про його перебування в Краківському університеті. Він був летичівським городським суддею, тереховельським стольником, галицьким хорунжим (згаданий так 26 листопада 1768 р.), послом Галицької землі на елекційному сеймі, де обрали королем Станіслава-Августа Понятовського, депутатом Коронного трибуналу, гориглядським старостою²². 1783 р. його також згадано галицьким підкомірним²³. Після поділів Речі Посполитої він виконував обов'язки віцепрезиса Львівських шляхетських судів та був підкомірним королівства Галичини та Володимирії. Помер 26 серпня 1793 р. в Говарчові²⁴.

¹⁷ Starzyk P. Dworzenie i współpracownicy biskupa Kajetana Ignacego Sołtyka w latach 1759— 1788 // Studia Muzealno-Historyczne. 2011. R. 3. S. 145.

¹⁸ Ibidem.

¹⁹ Ibidem. S. 124.

²⁰ Urzędnicy województwa ruskiego XIV—XVIII wieku (ziemie halicka, lwowska, przemyska, sanocka). Spisy / opr. K. Przyboś. Wrocław : Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1987. S. 58.

²¹ Józef Jabłonowski (Id: 1692986) // Corpus Academicum Cracoviense (CAC) [Електронний ресурс]. Режим доступу : http://cac.historia.uj.edu.pl/osoba/1692986_J%C3%B3zef_Jab%C5%82onowski (Опрацьовано: 17.01.2020). Казимир Франциск Степльовський був ректором дев'ятикратно упродовж 1762—1769 рр. Див.: Pietrzyk Z. Poczet rektorów. S. 225.

²² Niesiecki K. Herbarz Polski / wyd. J. N. Bobrowicz. Lipsk : S. E., 1845. T. 11. S. 183.

²³ Urzędnicy... S. 38, 58.

²⁴ Niesiecki K. Herbarz Polski. S. 183.

Останнім відомим урядовцем Галицької землі, що навчався в Краківському університеті, був Войцех Жевуський. Він вступив на студії під час літнього семестру 1761 р. в часи ректорату Казимира Ярмундовича²⁵. 26 лютого 1766 р. отримав номінацію на посаду галицького чашника, а пізніше відомий у джерелах як жидачівський гродський суддя²⁶.

Незначна кількість студентів, пов'язаних із Галичем, на студіях Краківського університету зумовлена кількома причинами. Найперше — брак джерел. У XVIII ст. зник звичай вказувати під час запису до метрик місце походження. Записували тільки воєводство або ж дієцезію, у ідентифікаціях нотували прізвища, що значно ускладнило визначення місць походження студентів. Інша важлива причина — це занепад університету та одночасне зростання кількості місцевих шкіл — академічних колоній або ж відомих єзуїтських чи піарських колегіумів, популярних серед шляхти. Не останню роль також зіграв упродовж XVIII ст. занепад самого Галича, що, ймовірно, обмежувало схильність міщан до далеких переміщень для навчання у Кракові. Окрім того, після Першого поділу Речі Посполитої 1772 р. Галич було приєднано до Габсбурзької монархії.

*Переклав з польської Сергій Дубчак
(Івано-Франківськ, Україна)*

Marcin A. Klemenski (Krakow, Poland)

Krakow students related to Halych in the XVIII century

The current article continues the series of previous materials published in the collection of scientific works «Halych» (2017–2019), dedicated to students who came from or were associated with Halych and studied at the University of Krakow in the XVIII century. Due to the lack of material and other objective historical circumstances, we mention only three persons connected with Halych. The reasons for the decrease in the number of people educated in Krakow are related to the decline in the importance of both the University of Krakow and Halych itself during the current period of time.

Key words: *Halych, students, the University of Krakow, the XVIII century, Hugo Kollontai.*

²⁵ Wojciech Rzewuski (Id: 103347) // Corpus Academicum Cracoviense (CAC) [Електронний ресурс]. Режим доступу : http://cac.historia.uj.edu.pl/osoba/103347_Wojciech_Rzewuski (Опрацьовано: 17.01.2020). Казимир Ярмундович тричі був ректором упродовж 1760–1762 рр. Див.: Pietrzyk Z. Poczet rektorów. S. 224.

²⁶ Urzędnicy... S. 41.

ГАЛИЧ У ФОТОГРАФІЇ. ПЕРШІ ВІДОМІ СВІТЛИНИ МІСТА 1885 РОКУ

Статтю присвячено першій відомій фотографії міста Галича та її авторів. На відміну від інших міст Галичини у складі Австро-Угорської монархії, фотографії яких відомі раніше (Львів, 1839 р.; Станиславів, 1860 р.), перша відома фотографія Галича належить до 1885 р. Подано загальну інформацію про фотографію та біографію її автора. Перші фотографії Галича є цінним джерелом інформації про тогочасний вигляд міста і його окремих об'єктів.

Ключові слова: Галич, історія фотографії, Галицький замок, церква Різдва Христового, Давид Людвіг, Австро-Угорська монархія, судноплавство, Дністер.

В епоху цифрових технологій фотографія нікого не здивує. Для найпростішої фотографії тепер не потрібно використовувати фотоапарат, здійснити найпростіше знімання можна за допомогою телефонного мобільного апарата. Зрозуміло, що так було не завжди, ще сотню років тому фотографія була чимось новим і недосяжним для загалу. Автор фотографій був справжнім митцем — міг зафіксувати і передати дух часу на світлині, тому сьогодні так цікаво розглядати старі фотографії.

Першим містом сучасної України, де з'явилася фотографія, був Львів (1839 р.), у першій половині 1840-х рр. фотографія прийшла до Києва та Одеси, а в 1851 р. — до Харкова; першу відому фотографію Станиславова краєзнавці датують 1860 р. На основі фотографій міст згодом видавали поштівки¹.

Для багатьох цікавими є давні світлини Галича. Певна кількість із них перебуває у приватних колекціях, частину можна переглянути в Інтернеті,

¹ Грушицька І. Розвиток фотографії в Україні // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. 2014. Вип. 41. С. 285.

проте до останнього часу не було відомо, яка фотографія міста найдавніша. Тепер на підставі роботи в архівах можна щодо цього зробити певні висновки — перші світлини Галича на цей час зберігаються в Національній бібліотеці Польщі у Варшаві (Biblioteka Narodowa w Warszawie).

На цей час відомі дві найдавніші фотографії Галича, датовані 1885 р. Перша з них має назву «*Руїни замку в Галичі*» («*Ruiny zamku w Haliczu*»). На світлині зображено Галицький замок з південного боку. Фотографія зафіксувала висоту залишків мурів Шляхетської вежі та каплиці Св. Катерини. Сама Замкова гора ще не була заліснена, до цих робіт залишалося майже 15 років. Цікаво, що місце, з якого знімали (площа на підвищенні за Замковою горою), відмежовує від яру плетений частокіл. Центральну частину міста фото не захоплює, оскільки акцент зроблено на румовищах замку. Також бачимо церкву Різдва Христового — 1885 р. Це будівля з двосхилим дахом, увінчана сигнатуркою. Купол ще відсутній, його встановлять тільки під час реконструкції 1904—1906 рр. За церквою проглядається крайовий міст на Дністрі і житлова забудова Галича — Заріки (із західного боку дороги в напрямку на Львів). Фотографія завбільшки 19,4x23,7 см; наклеєна на картонну підкладку альбомного формату².

Автором фотографії був обер-лейтенант (старший лейтенант) цісарсько-королівського війська Австро-Угорської монархії Давид Людвіг (1856—1930), відомий офіцер, фотограф і фототехнік. Оскільки його авторству належить перша хронологічно ідентифікована світлина міста Галича (на цей час), цікаво буде довідатися про основні етапи життя цієї особи — тим більше, що його життєвий шлях був справді непересічним.

Давид Людвіг народився 5 березня 1856 р. у Вроцлаві (тогочасна назва Breslau), помер у Берліні 22 грудня 1930 р. Освіту здобув у середній школі і вищому професійно-технічному училищі у Вроцлаві, в ранньому віці почав займатися фізикою і фотохімією.

1881 р. розпочав службу лейтенантом польової артилерії у м. Відні, продовжував свою офіцерську кар'єру в різних гарнізонах монархії. 1890 р. очолив відділ фотографії Військового технічного комітету у Відні, згодом служив командиром відділу польових гаубиць. 1913 р. залишив

² Biblioteka Narodowa (далі — BN). Magazyn Ikonografii F. 120491/IV. Ludwig David. Ruiny zamku w Haliczu.

військову службу в ступені полковника; 1917 р. додатково отримав звання генерал-майора.

Почав фотографувати на початку 80-х рр. XIX ст. 1890/1 р. закінчив курс в Інституті графічних мистецтв освіти і досліджень (Відень), працював над проєктом процесу емульсійних розчинів і поліпшенням моментальної фотографії. Автор багатьох статей на відповідну тематику в профільних часописах. Отримав кілька нагород і був членом численних національних і міжнародних асоціацій — фотографічного товариства у Відні (1882), клубу фотографів-аматорів у Відні (1887), клубу в Лондоні (1896). Впродовж 1884—1912 рр. брав участь в 40-ка європейських фотовиставках. Основні фотозацікавлення — країна та її жителі, а також військові мотиви з тих околиць, де він перебував або брав участь у маневрах. Спочатку працював у жанрі документального фото, згодом у портретному і ландшафтному фото. Лицар ордена Франца-Йосифа (1908) та ордена Залізної Корони III класу (1904)³.

Друга фотографія датована 1885 р., відома під назвою: «*Галич. Парове судноплавство на Дністрі*» («*Halicz, żegluga parowa na Dniestrze*»)⁴. Фото зображує пароплав-буксир «*Flis*» з баржею для перевезення пасажирів (власність фірми парового пароплавства на Дністрі Б. Слонецького та К. Наварського). На другому плані — дерев'яний міст на р. Дністер (1858 р. побудови), який мав статус «крайового»; міська приватна забудова, серед якої домінує кенаса караїмів. Помітний північний бік Замкової гори, яка на той час ще не була заліснена. Фотографія завбільшки 14,6х20,2 см; наклеєна на картонну підкладку альбомного формату, автор невідомий.

Ці перші світлини було виконано дерев'яною великомасштабною камерою з фокусуючою «гармошкою» та портретним об'єктивом. З огляду на період року їхнього створення (1885 р.) відсутність свідчень про перебування в Галичі на той час інших фотографів можемо тільки припустити, що автором обидвох був Давид Людвіг.

³ David, Ludwig (1856—1930), Photograph, Phototechniker und Offizier. Austrian Centre for Digital Humanities and Cultural Heritage Österreichisches Biographisches Lexikon ab 1815 (2. überarbeitete Auflage - online) [Електронний ресурс]: [Веб-сайт]. Електронні дані. Wien: 2016. Режим доступу: https://www.biographien.ac.at/oeb1/oeb1_D/David_Ludwig_1856_1930.xml доступ: 12.08.2020.

⁴ BN. Magazyn Ikografii F.90 18/III. Halicz, żegluga parowa na Dniestrze.

Згадані фотографії міста мають велику цінність, оскільки вперше фіксують ряд об'єктів, яких вже тепер не існує, та дають змогу сучасникові візуально побачити їхній вигляд наприкінці XIX ст. Можливо, в дальшій дослідницькій праці вдасться виявити давніші фотозображення Галича, а тепер ми можемо ствердити з певністю, що фотографія «прийшла» в Галич не пізніше 1885 року.

Із розвитком фототехніки, її доступністю на початку XX ст. фотографування об'єктів Галича ставало дедалі популярнішим. На цей час відомі краєвиди міста, які виконали відомі фотомитці австро-угорського і польського періодів володіння містом. Зокрема, Фрідріха Альбіна, К. Величка, Мар'яна Єдрика, Чеслава Лачковського, Вільгельма Ортлера, військовика Черного та ін. В самому Галичі проживав фотограф Лукаш Шпак, відомий тим, що ілюстрував новини з Галича й околиці для часопису «*Nowości illustrowane*» (Krakow).

Збереглися серійні та поодинокі фотографії з військової історії міста періоду Першої і Другої світових воєн (австрійські, німецькі, російські, угорські), авторами яких є як військові пресові відділи, так і приватні особи. Ця проблематика цікава і потребує дальшого дослідження.

Andrii Chemerynskyi (Halych, Ukraine)

Halych in photos. The first known photos of the city of 1885

The article is devoted to the first known photograph of the city of Halych and its author. Unlike other cities in Galicia as part of the Austro-Hungarian monarchy, whose photographs are known earlier (Lviv, 1839; Stanislaviv, 1860), the first known photograph of Halytchyna dates back to 1885. General information about the photograph and biography of its author is given. The first photos of Halych are a valuable source of information about the appearance of the city and its individual objects at that time.

Key words: *Halych, history of photography, Halych castle, Church of the Nativity, David Ludwig, Austro-Hungarian monarchy, shipping, Dniester.*



*Автор першої відомої світлини
Галича Давид Людвіг, 1915 р.*



Руїни замку в Галичі, 1885 р.



Парове судноплавство на Дністрі, 1885 р.

ГАЛИЦЬКА КЕНАСА (1836—1985): ІСТОРИКО-АРХІТЕКТУРНІ АСПЕКТИ

Статтю присвячено історико-архітектурному дослідженню караїмської кенаси в м. Галичі. Вперше вводяться до наукового обігу нові архівні та графічні матеріали про маловідомі факти з історії святині. Проведено архітектурний опис споруди і виконано її гіпотетичні плани. Описано збережений сакральний інвентар.

Ключові слова: Галич, караїми, Абрагам Леонович, кенаса, синагога, молитовний будинок, історія, архітектура, Музей караїмської історії та культури, сакральний інвентар.

Галицькі караїми — нечисленний етнос, що, вірогідно, бере свій початок із Кримського півострова. Перша документальна згадка про караїмів у Галичі датується 1578 р., оскільки цього року польський король Стефан Баторій підтвердив їхні привілеї і гарантував їм збереження давніх традицій. Разом з тим караїмські перекази оповідають, що їх у місто 1246 р. запросив галицько-волинський князь Данило Романович¹.

Вони поселилися на вулиці, яку потім назвали Караїмською. Центром громадського та релігійного життя караїмів у Галичі була кенаса, якій характерна своєрідна архітектура і трагічна історія.

Станом на 2020 р. в Україні (за винятком тимчасово окупованих територій Луганської і Донецької областей, АР Криму та міста Севастополя) збереглися лише чотири караїмські кенаси. Серед них одна діюча в м. Харкові (вул. Ковальська, 24) і три, які не мають статусу чинних храмів: у м. Києві (вул. Ярославів Вал, 7) — використовується як Будинок актора, у м. Бердянську (вул. Земська, 16) — як спортивний клуб «Спартак»; у м. Миколаєві (вул. Лягіна, 23а) — як Приватний зал

¹ Єшвович Я., Юрченко Н., Юрченко І. З історії громади: галицькі караїми // Дністрова хвиля. 17 вересня 1998. № 38 (151). С. 7.

урочистих подій. До переліку зруйнованих відносять: у Херсоні (знесена 1975 р.), в Одесі (знесена в 1930-х рр.), в Луцьку (згоріла 1972 р.) та в Галичі (знесена 1985 р.).

Вивчення особливостей екстер'єру та інтер'єру кенаси дає можливість повною мірою оцінити сакральну архітектуру галицьких караїмів.

Молитовний будинок караїмів івритом називався *бейт а-кнесет*, тюркськими мовами — *кенаса*, а російською — *синагога*. З 1911 р. на прохання кримських і польсько-литовських караїмів молитовний будинок почали називати кенаса*, а в інших країнах світу караїми продовжують вживати назву синагога. Термін «кенаса» означає місце для зібрань або молитовний будинок. Такі сакральні споруди були в кожному місті, де проживали караїмські громади. При кенасі завжди містився *бейт а-мідраш* (або просто *мідраш*) — релігійна школа, де зазвичай зберігалися друковані книги, молитовники та рукописи².

Історія будівлі

Спочатку першу караїмську синагогу в Галичі, так звану кенасу, було зведено за короля Стефана Баторія у XVI ст³. Відповідно до ситуційного плану майора Маговича (1795 р.) споруда стояла в центральній частині Караїмської вулиці (на лівому боці), проте вона була дуже «втоплена» — у бік р. Дністра відносно забудови житлових будинків вулиці (рис. 1)⁴. Святиня була дерев'яна, оскільки в інвентарі за 1767 р. згадується, що в Галичі існували дві синагоги: єврейська та караїмська, збудовані з дерева. Одна розміщувалася на нижньому валу, друга — на Караїмській вулиці⁵.

* У вітчизняних та зарубіжних джерелах під терміном *кенаса* часто використовують назви: синагога, божниця і молитовний будинок.

² Кизилев М. Крымская Иудея: Очерки истории евреев, хазар, караимов и крымчаков в Крыму с античных времен до наших дней / Историко-археологический благотворительный фонд «Наследие тысячелетий». Симферополь: Доля, 2011. С. 152—153.

³ Balaban M. Karaici w Polsce: studjum historyczne. Warszawa: Korona, 1927. S. 23.

⁴ План Маговича Галича, 1795 р. // Атлас українських історичних міст / наук. ред. М. Капраль. Автори: М. Бігун, М. Капраль, В. Козелківський, І. Креховецький, Ю. Лукомський, В. Петрик, Л. Поліщук, А. Стасюк, Т. Ткачук, З. Федунків, А. Фелонюк, А. Фіголь, А. Чемеринський, С. Ямелинець. Львів: Колвес, 2018. Т. 2: Галич. Арк. 2.

⁵ Inwentarz starostwa halickiego 1767. Zbiór Aleksandra Chołowskiego. Львівська національна наукова бібліотека України імені В. Стефаника. Ф. 141. Оп. 1. Спр. 2147. Арк. 14.

Тобто саме будівництво дерев'яного храму, ймовірно, припадає на 1576—1586 рр. (роки правління Стефана Баторія). Згідно з люстрацією 1572 р. перед самим будівництвом храму в Галичі було 155 караїмів, які проживали у 31-му будинку⁶.

1830 р. дерев'яна кенаса згоріла під час пожежі. На жаль, збідніла громада не мала достатньо коштів для побудови нового храму. Місцевий *газзан* (караїмський священник) Абрагам Леонович вирішив звернутися по фінансову допомогу до заможних караїмських громад Російської імперії. Упродовж 1831—1832 рр. Леонович надіслав до Криму кілька листів із проханням про підтримку галицької громади в будівництві нової синагоги. Згодом заможні кримські й одеські караїми вирішили виконати свій біблійний обов'язок — допомогти бідним і профінансувати будівництво нової святині в Галичі. 1834 р. кримські караїми, які особливо наполягали на тому, щоб будівлю звели з каменю, відправили 320 рублів для його будівництва. Нову кам'яну синагогу завершено 1836 р.⁷

1883 р. кенаса вже потребувала ремонту, оскільки караїмська громада через консерватора Войцеха Дідушицького зверталася по допомогу на реставрацію храму. Петицію було подано до бюджетної комісії⁸. У караїмській божниці проводилися літургії не тільки по суботах чи релігійних святах, а й на пошану всіх важливих подій у державі. Зокрема 20 серпня 1861 р. в Галичі відбулися відправи до річниці народження цисаря Франца-Йосифа I в парафіяльних костелах, у синагозі та караїмському храмі. 22 вересня 1898 р. в місцевій кенасі відбулася жалобна відправа за душу імператриці Австрії Єлизавети Баварської. 3 липня 1902 р., на честь святкування 492-ї річниці Грюнвальдської битви, відбулися літургії у караїмській божниці та інших храмах міста⁹.

Перед Першою світовою війною караїмську божницю спіткало чергове нещастя. 31 жовтня 1913 р. в Галичі з невідомих причин трапилася

⁶ Janusz B. Karaici w Polsce. Kraków : Orbis, 1927. S. 51.

⁷ Kizilov M. The Karaites of Galicia: An Ethnoreligious Minority Among the Ashkenazim, the Turks, and the Slavs, 1772—1945 / ed. by A. Kulik. Leiden : Brill, 2009. V. 1. P. 116.

⁸ Sprawozdania stenograficzne z rozpraw galicyjskiego Sejmu krajowego. 12 posiedzenie 1 sesji V peryodu Sejmu galicyjskiego z dnia 6. października 1883. Lwów. S. 270.

⁹ Spawy krajowe. Halicz // Gazeta Lwowska. 29 sierpnia 1861. № 200. S. 1; Korespondencje. Halicz // Kurjer Stanisławowski. 2 października. 1898. № 680. S. 2; Uroczystość Grunwaldzka // Kurjer Lwowski. 5 sierpnia 1902. № 215. S. 1.

велика пожежа, яка виникла в одному з приватних будинків на вулиці Караїмській і згодом охопила 20 будинків, де мешкали караїми. Поруч з будівлями згорів дах кенаси, з якої частково вдалося врятувати внутрішнє обладнання. Пожежа тривала два дні і ніч, оскільки при гасінні вогню бракувало води і людей для її відкачування. Страхове відшкодування становило близько 82 000 корон. Пожежа знищила житлові та господарські споруди таких родин: Єшвовичів, Іцковичів, Новаховичів, Леоновичів, Зараховичів, Шулімовичів, Мортковичів, Гереднерів і Гольдів¹⁰.

Караїмська громада в Галичі, що складалася з 50-ти родин, 1914 р. постраждала від кількох каразових повеней, а займаючись тільки рільництвом, вони зазнали значної шкоди, тому були не в змозі власноруч відновити храм, житлові та господарські будівлі. Це все підтвердив магістрат міста¹¹.

Не зуміли караїми реабілітуватись від цих нещасть, як прийшла Перша світова війна.

Під час окупації місто часто відвідували російські караїми, що служили в царській армії, беручи участь у літургії в галицькій кенасі¹². Впродовж війни Галич по чергово переходив з рук до рук російських і австрійських військ. Святиня неодноразово зазнавала руйнувань, адже стояла поблизу стратегічних переправ на Дністрі.

За результатами військових дій Галич належав до тих міст, які найбільше постраждали після останнього російського наступу в червні – липні 1917 р. і фактично припинили своє існування. Від цілого міста вціліли лише Меживіддя та Галич-Гора. Ринкова площа, Караїмська вулиця і залізниця перебували в руїнах. Понад десять споруд зникло без сліду, зокрема будівлі «Сокола», школи та магістрату. Від обстрілів дуже постраждали парафіяльний костел і єврейська синагога, а караїмська святиня вціліла частково, власне тільки стіни, бо все внутрішнє обладнання, підлогу, двері та вікна вивезло німецьке військо¹³.

¹⁰ Pożar w Haliczu // Kurjer Stanisławowski. 9 listopada 1913. № 1470. S. 3.

¹¹ Kizilov M. Jan Grzegorzewski's Karaite materials in the archive of the Polish Academy of Sciences in Krakow // Karaite Archives. 2013. R. 1. P. 73–74.

¹² Ejusdem. The Sons of Scripture: the Karaites in Poland and Lithuania in the Twentieth century. Berlin ; München ; Boston ; Warsaw : Sciendo, 2015. S. 45.

¹³ Zarachowicz Z. Listy z Halicza // Mysł Karańska: ilustrowane czasopismo naukowe, literackie, społeczne. Wilno, 1924. 20 Października. R. 1. Z. 1. S. 27; Korespondencja. Halicz // Kurjer Stanisławowski. 6 stycznia 1918. № 1563. S. 1; Korespondencja. Halicz // Kurjer Stanisławowski. 14 kwietnia 1918. № 1577. S. 1.

Із травня 1919 р. і до вересня 1939 р. Галич був у складі II Речі Посполитої. Місто належало до Станиславівського повіту Станиславівського воєводства. 1919 р. за ініціативи декількох парафіян було скликано Зібрання членів караїмської громади, щоб вирішити реставрувати кенасу, а ще розв'язати культурно-освітні справи. На зібранні було обрано комітет у складі: голова Яніна Єшвович, заступник Едмунд Мордкович, бухгалтер Даниїл Абрагамович та секретар Зарах Зарахович. Питання відновлення храму було складне, оскільки не вистачало коштів. Покласти фінансування реставрації на членів громади було просто неможливо, адже кожен караїм, який повернувся з евакуації, був без коштів і думав про житло для себе і своєї родини. Тому вони обмежилися найпотрібнішою реставрацією, і то за допомогою держави¹⁴. Проте всередині кенасу ще не завершили, не маючи відповідного обладнання, що потребувало великих затрат.

1924 р., важко працюючи, караїми нарешті огородили божницю. Зважаючи на скромні матеріальні ресурси, цього ж року вони відправили запит у Міністерство релігійних конфесій та громадської просвіти у Варшаві про надання субвенції для проведення ремонту інтер'єру святині¹⁵.

У березні 1927 р. караїми приїхали до Варшави, щоб домовитися з урядом про надання спеціальних коштів для відновлення свого храму в Галичі. Вони стверджували, що святині понад 200 років. Усередині в ній — збережені цінні речі та Біблія, які колись подарував король Ян Собеський. Але багато цінних пам'яток із часів Першої світової війни розкрали німці під час їхнього перебування в місті¹⁶. Згодом завдяки фінансовій допомозі від уряду та зусиллям караїмів храм відреставрували.

На початку XX ст. караїмський храм неодноразово відвідували визначні особи.

20 липня 1902 р. в Галичі перебував митрополит Андрей Шептицький для отримання інформації про реставрацію церкви Різдва Христового і візитації земель митрополії. Владика відвідав караїмську божницю, де й оглянув 10 документів, написаних 200 років тому, стару Біблію латиною, молитовні книги івритом (у них він прочитав деякі абзаци). Цікавився кількістю караїмського населення, його звичаями, досягненнями в науці,

¹⁴ Zarachowicz Z. Listy z Halicza. S. 28.

¹⁵ Ejusdem.. Restauracja Kienesy // Myśl Karańska: ilustrowane czasopismo naukowe, literackie, społeczne. Wilno, 1925. R. 1. Z. 2. 1 Lutego. S. 42.

наявністю школи. Рабин розповів, що закуплено для неї землю, але через нестачу коштів вони не можуть розпочати будівництва. Після півгодинної розмови А. Шептицький вручив рабинові 80 корон і пообіцяв відвідати караїмів при богослужінні в кенасі, коли їх буде набагато більше. Розчулені караїми щиро дякували, а найстарший за віком благословив митрополита, що на нього справило велике враження¹⁷.

П'ятого серпня 1915 р. Карл I Габсбург — спадкоємець престолу перебував на лінії фронту і спостерігав за галицьким плацдармом та переправою через Дністер. Він також відвідав караїмів у їхній святині¹⁸.

1923 р. галицьких караїмів відвідав доктор О. Менасхе, який писав, що караїмська громада в Галичі є виявом єврейської секти, що вимирає. У своєму опису він згадав кенасу, констатувавши: «[...] Їхня святиня або школа, порівняно з єврейською синагогою, перебуває у гіршому становищі [...]»¹⁹.

Згодом караїмський храм приймав конференцію, *гахана* (вищий духовний глава караїмів) Польщі, литовських та луцьких газзанів. Так, 11—12 червня 1927 р. в Галичі відбулася конференція польських караїмів, завданням якої було обрання гахана і розв'язання організаційно-освітніх питань. Перший день відзначився урочистою відправою у галицькій божниці, яку провів Фелікс Малецький. Кенасу відвідало багато відомих гостей того часу: радники Леон Коханський та Антон Фіріх, інженер Генрик М'яновський, меценат Ісаак Заячковський, газан Малецький із Вільна, Йозеф Заячковський і Давид Новицький із Троку, Александер Фіркович та Захарій Шпаковський із Луцька²⁰.

Наприкінці травня 1929 р. святиню відвідали: Серая Хан Шапшал (гахан караїмів у Польщі), газани Шемай Фіркович із Троку та Рафал Абкович із Луцька. Для галицької кенаси від луцьких караїмів було подаровано сувої Священної Біблії²¹.

¹⁶ Delegacja Karaimów w Warszawie // Kurjer Wileński. 19 marca 1927. № 64 (813). S. 2; Historyczna Świątynia karaimów w Haliczu liczy przeszło 200 lat // Robotnik. 14 kwietnia 1927. № 103. S. 6.

¹⁷ Korespondencje. Halicz // Kurjer Stanisławowski. 3 sierpnia 1902. № 880. S. 1.

¹⁸ Lehoczyk T. Világháborúnk. Beregszász : RIK-U, 2016. Rész III— IV. Old. 641.

¹⁹ Wśród Karaitów w Haliczu // Nowy Dziennik. 5 października 1923. № 234. S. 3.

²⁰ Konferencja w Haliczu // Myśl Karańska: ilustrowane czasopismo naukowe, literackie, społeczne. Wilno, 1929. T. 2. Z. 1. 15 Marca. S. 48.

²¹ Halicz. Życie karaimskie w Polsce // Myśl Karańska: ilustrowane czasopismo naukowe, literackie, społeczne. Wilno, 1929. T. 2. Z. 2. 15 Grudnia. S. 42—43.

Великий вплив на архітектурне оздоблення кенаси мали караїмські реформи. Місцева преса про це писала так: «[...] Із часів, коли було об'єднано чотири караїмські громади Польщі (Галич, Луцьк, Троки та Вільно) в одну-однісіньку з центром у Вільні, і обрано Серая Шапшала гаханом. Відтоді було впроваджено ряд караїмських реформ, метою яких було — викинути з караїмізму все, що виросло з єврейського кореня, що могло б вказувати на найнезначніші зв'язки з євреями. У жовтні 1933 р. не минуло це і караїмський храм. Перебуваючи декілька днів у Галичі, газзан Фіркович впровадив деякі зміни в інтер'єрі та екстер'єрі святині. Вже понад сто років з того часу, коли газзан Леонович побудував кенасу, на її фасаді було видно зірку Давида, а на вікнах святині різнокольорові шибки викладені у формі тієї ж зірки Давида. В середині божниці стояв *люмітр-амуд*, а по обох боках від нього два великі менори (семисвічники). В останні дні зірка Давида зникла зі святині, вікна перероблено, амуд із менорами винесено з кенаси. Після такого новаторства, яке радикально змінювало характер караїмізму, місцевий газзан Абрагамович на знак протесту склав свої повноваження газана [...]»²².

Після того, як радянська влада 18 вересня 1939 р. окупувала Галичину, у релігійному житті караїмів відбувається значний спад. Упродовж 1944—1945 рр. галицьким газзаном був Мойсей Шаланович Шулімович, 1882 року народження, освіта — шість класів²³. За словами Яніни Єшвович, молодим караїмам було заборонено ходити до святині, оскільки вони тоді належали до піонерської та комсомольської організацій. У листі до Шапшала 1948 р. Зарах Зарахович згадував, що більшість членів громади відвідували службу в кенасі²⁴.

30 травня (субота) 1959 р. караїмську громаду в Галичі відвідав представник Ради у справах релігійних культів при Станіславському виконавчому комітеті. Він провів розмову з газзаном Мойсеєм Шулімовичем, у ході якої виявлено, що на молитовному зібранні було четверо віруючих, а за п'ять днів газзан надав список на 28 віруючих, серед яких 19 жінок. Віковий склад такий: віком до 25 р. — відсутні; від 25 до 40 р. — одна особа; від 40—50 р. — п'ятеро; від 50—60 р. — восьмеро;

²² Akselbrad M. «Duch reformatorski» w Kenesie karaimskiej // Chwila. Niedziela. 29 października 1933. № 5245. S. 12.

²³ Державний архів Івано-Франківської області (далі — ДАІФО). Р-388. Оп. 2. Спр. 7. Арк. 6.

²⁴ Kizilov M. Op. cit. P. 308, 310.

понад 60 р. — чотирнадцятеро. Караїми малограмотні у своєму віросповіданні, вони не знають: людей, які є представниками цієї віри; де міститься їх релігійний центр; коли виникла їхня релігійна група. У роки тимчасової німецької окупації їх ніхто не тривожив.

Молитовний будинок караїмів — це кам'яна двоярусна споруда, яка перекрита бляхою. Площа будівлі становить близько 50 м². Часу її будівництва караїми не знають. Відомо, що перед пожежею у роки Першої світової війни, коли згорів дах будівлі, на фронтоні кенаси був напис «1836 рік». Споруда перебуває у доброму стані. В інтер'єрі будівлі стоять три ряди лав для сидіння віруючих. Між лавами є прохід, який веде до вітварної частини. У лавах зберігаються молитовники та одяг для віруючих, яким вони користуються при літургії.

Після зустрічі перевіряльник з обласного виконавчого комітету підсумував: ця релігійна група не проявляє антирадянської діяльності, віруючі цієї релігійної групи вимирають, причиною цього є родинне змішування, яке допускається сімейним шлюбом між родичами²⁵.

1960 р. караїми почали писати листи до Ради по справах релігійних культів обласного виконавчого комітету та приходити на прийом до голови обласного виконавчого комітету Петра Кайкана задля їхньої реєстрації релігійною групою караїмів, вказуючи список вірних на 28 осіб. Після перевірки всіх цих матеріалів на місці з'ясувалося, що список фіктивний, адже їхня кількість становила тільки 5—6 старих караїмів. У реєстрації їм було відмовлено, незважаючи на те, що минулого року до Галича приїжджав старший духівник караїмів Семен Фіркович, який знову порушував це питання. Він запропонував групі віруючих добиватися їхньої реєстрації, утім безуспішно²⁶.

На засіданні виконавчого комітету Галицької міської Ради депутатів трудящих було порушено питання про передачу культового будинку караїмів на вул. Щорса, № 13 (таку назву Караїмська вулиця носила в період УРСР) — Галицькій рембуддільниці. Згідно з протоколом № 17 від 30 вересня 1960 р. надавалося таке пояснення: у зв'язку з відсутністю в м. Галичі релігійної громади караїмів їхній культовий будинок на вул. Щорса не зареєстрований у Станиславівському облвиконкомі і в цьому будинку після Вітчизняної війни не проводяться релігійні обряди, його ніхто не ремонтував, а сама споруда стоїть на території Галицької

²⁵ ДАІФО. Р-388. Оп. 1. Спр. 20. Арк. 122—123.

²⁶ Там само. Спр. 22. Арк. 132—133.

рембуддільниці. Після цього виконком міської Ради депутатів трудящих ухвалив рішення передати культовий будинок караїмів Галицькій рембуддільниці під використання для виробничих потреб. Цікавим фактом є те, що в засіданні брала участь караїмка Гелена Єшвович (1894—1970), дочка Мойсея та Амалії Єшвовичів²⁷. Згодом комітет районної Ради депутатів трудящих повторно підтверив рішення міської ради.

10 жовтня 1960 р. виконавчий комітет районної Ради депутатів трудящих ухвалив рішення затвердити рішення виконкому Галицької міської Ради депутатів трудящих та передати приміщення колишнього культового будинку караїмів Галицькій рембуддільниці для виробничих потреб²⁸.

Перед закриттям святині Іван Галушак (голова районної Ради депутатів трудящих) попередив громаду про закриття кенаси. Саме він запропонував галицьким караїмам таємно винести все цінне. Вони взяли з храму священні сувої Закону, підсвічники, вишивки, атрибутику. Найоб'ємнішим був чотириметровий вівтар, який вночі перевезли на околицю Галича й заховали в будинку караїмки Сабіни Зайончковської²⁹.

Незважаючи на закриття кенаси, караїми і далі зверталися до обласного комітету щодо реєстрації їхньої громади та храму. 1960 р. було порушено клопотання перед Радою у справах релігійних культів при Раді Міністрів СРСР і перед обласним виконавчим комітетом невеликої групи караїмів з м. Галича про відкриття їхньої кенаси, яка вже декілька років перебувала зачиненою. Їм відмовили. Після 1961 р. клопотання припинились, хоча молитовний будинок передали для використання промкомбінатові³⁰.

За словами місцевого старожила і колишнього начальника Галицького РЕМу (1968—2002) Миколи Нестеренка*, створений у Галичі 1966 р. РЕМ на чолі з директором Григорієм Павлишем містився у колишній кенасі. За вказівкою керівництва райкому партії приміщення молитовного будинку переобладнали під адмінбудинок РЕМу, а за два

²⁷ ДАІФО. Р-1797. Оп. 1. Спр. 131. Арк. 56, 65—66; Юрченко І., Кефелі О., Юрченко Н., Береговський О. Караїмське кладовище біля Галича. Львів ; Галич : Сполом, 2000. С. 219.

²⁸ ДАІФО. Р-1797. Оп. 1. Спр. 128. Арк. 59.

²⁹ Поташник Я. Духовна сила маленької громади // Галицьке слово. 3 лютого 2012. № 5 (1692). С. 5.

³⁰ ДАІФО. Р-388. Оп. 1. Спр. 23. Арк. 14; Там само. Спр. 24. Арк. 32.

* Висловлюємо щире подяку Миколі Нестеренку за надану інформацію.

роки його очолив Микола Нестеренко. У конторі розміщувалися: кабінети контролерів, завідувача технагляду, туалет, бухгалтерія, кабінет інженерно-технічної служби, приймальня, кабінет головного інженера, кабінет начальника та інші. Внутрішні розміри споруди становили близько 6х11 м, а товщина стін близько 70 см. Дах будівлі двосхилий із бляхи. На фронтоні будівлі були частково збережені архітектурні елементи. Споруда мала двоє дверей: перші — автентичні (на східному фасаді), якими не користувалися, оскільки вони були зачинені; другі (на західному фасаді) — діючі і були пробиті при перебудові. Окрім контори, на території Галицького РЕМу містилися: майстерня, гаражі та бензозаправка. В'їзд на територію був із північно-західного боку.

У 1980-х рр. контору РЕМу перенесли до с. Залукви, а покинуту споруду робітники використовували як склад на майданчику під будівництво дев'ятиповерхівки³¹. З досліджень журналіста А. Матвійчука дізнаємося, що ініціатива будівництва багатоквартирного житлового будинку в Галичі при районному керівництві постала ще на початку 1980-х рр. Проте важко пояснити нестримне бажання звести три дев'ятиповерхові типові будинки в серці міста, у зоні регульованої забудови пам'яток архітектури і це тоді, коли три-, чотирьоповерхових споруд у Галичі було дуже мало.

Розробкою проєкту займалися «Атомтеплоэлектропроект» і будівельне управління Бурштинської ДРЕС. 13 січня 1982 р. проєкт затвердив Держбуд УРСР. Можливо, в обласному відділі архітектури засумнівалися, що вчинили правильно, бо у травні наступного року проєкт подали на розгляд архітектурно-технічної ради Івано-Франківського філіалу республіканського інституту «Діпроміст», яка рекомендувала обмежити висоту будинків п'ятьма поверхами для збереження природно-ландшафтних характеристик цієї частини міста, його силуету й панорами. Було рекомендовано вести будівництво блок-секціями, виготовленими з урахуванням архітектурних традицій та національного колориту. Проєкт декілька разів відправляли на доопрацювання через низький архітектурний рівень. Проте зауваження не входили до планів галицького керівництва, і будівництво розгорнулося без зайвих вагань. Для звільнення майданчика під дев'ятиповерховий будинок було зруйновано кенасу, яка чомусь випала з поля зору інспекції з охорони пам'яток

³¹ Спогади Миколи Павловича Нестеренка, 10 грудня 1933 року народження (м. Галич, вул. Н. Вівчаренко, 22), які 24 січня 2020 р. записав В. М. Козелківський.

архітектури і не була на обліку. І справді, згідно з рішенням обласного виконавчого комітету № 475 від 21 жовтня 1958 р. тоді на балансі в обласному відділі будівництва та архітектури було лише дві пам'ятки: костел Пресвятої Діви Марії (тепер Галицький районний народний дім) і церква Різдва Христового³². Завідувач Галицького райвідділу культури, як з'ясувалося, телефонував до обласного краєзнавчого музею, повідомляв, що зносять кенасу, проте представники музею так і не виїхали до Галича. Тож 1985 р. споруду зруйнували, а позаду неї почали будувати дев'ятиповерховий будинок. Коли у другого секретаря Галицького райкому комсомолу Романа Грибика поцікавилися, чому її знесли, то у відповідь почули: «[...] Нею вже давно ніхто не цікавився, а останні роки вона взагалі була пристосована під господарство районної електромережі. Я сам бачив з вікна райкому, як її розвалювали [...]». Чергову байдужість у зруйнуванні споруди ми можемо побачити у словах бригадира монтажників, який безпосередньо працював на об'єкті: «А ми зробили, як наказано. Начальству видніше [...] Хоч невідкладної потреби зносити її не було. Кенаса стояла трохи далі. Ніхто ж не попереджав [...]»³³. Єдине, що збереглося від святині — це фундамент, який тепер законсервовано, та її внутрішній інвентар, який зберігається в Музеї караїмської історії та культури.

2005 р. було розроблено Генеральний план розвитку Національного заповідника «*Давній Галич*», за яким фундамент караїмської кенаси увійшов до комплексу об'єктів культурної спадщини заповідника. Наказом Міністерства культури України від 5 квітня 2011 р. № 207/0/16-11 фундамент було взято на державний облік як пам'ятку археології місцевого значення, охоронний номер 1365—ІФ³⁴.

На 2020 р. Галицьке комунальне підприємство «*Капітальне будівництво*» розробило ескізний проєкт «*Пам'ятний знак караїмів по вул. Караїмській в м. Галич Івано-Франківської обл.*», покликаний ознакувати місця колишньої кенаси як центру духовності та культури галицьких караїмів.

³² ДАІФО. Р-388. Оп. 1. Спр. 20. Арк. 106

³³ Матвійчук А. Ціна компромісу // Молодь України. 20 липня 1986 р. № 138. С. 2; Соколовський З., Яковина М. З відповідальністю перед майбутнім // Комсомольський прапор. 12 червня 1986. № 70. С. 3.

³⁴ Паспорт об'єкта культурної спадщини. Фундамент караїмської кенаси. Івано-Франківськ, 2010. С. 1.

Архітектура: опис екстер'єру та інтер'єру

Структурно і термінологічно караїмська кенаса схожа до єврейської синагоги, яка повторює композицію Єрусалимського храму. Кенаса має вигляд базиліки, орієнтованої віссю на північ — південь.

Внутрішній простір будівлі поділяється на чотири частини:

мошав зеккенім («сидіння для старців») — почесне місце біля входу, де стояли стільці чи лави для поважних і старших членів громади;

езрат нашим («жіноча галерея») — розташована на другому поверсі як окрема галерея для жінок, до якої вів окремий вхід, бо, заходячи у святиню, чоловіки не мали бачити жінок;

шулхан («стіл») — центральна частина зали храму, призначена для інших прихожан;

гехал («храм, вівтар») — священна частина, де перебувало сховище для сувоїв Тори *арон а-кодеш* («священний ковчег»). Арон а-кодеш караїмських святинь завжди був орієнтований на південь, у напрямі Єрусалима. Перед ним було невелике піднесення — *біма*, з якого газан проводив богослужіння. Сам арон а-кодеш закривався спеціальною шторою — *парохетом*, а по боках стояли шафи з молитовниками³⁵.

Всередині караїмських синагог практично завжди були відсутні сидіння, а підлога вкривалася килимами (тепер натомість можна побачити сидіння і лави). Сучасні дослідники і караїми пояснюють це буквальною тлумаченням слів пророка Даниїла: «Даниїл же, дізнавшись, що підписано такий указ, пішов у дім свій; вікна ж у світлиці його були відчинені навпроти Єрусалима, і він тричі на день схиляв коліна, і молився своєму Богу, і славословив Його, як це робив він і раніше того» (Дан. 6:11)³⁶.

Екстер'єр

Перша дерев'яна кенаса була прямокутною у плані спорудою, за розмірами схожою до церкви Різдва Христового (близько 16х29 м), орієнтованої по осі північ — південь³⁷. Відомо, що давня синагога була з п'ятьма банями, трьома щитами Давида та єврейськими написами на стінах. Внутрішній вигляд споруди викликав ще більше

³⁵ Кизілов М. Крымская Иудея: Очерки истории евреев, хазар, караимов и крымчаков в Крыму с античных времен до наших дней. С. 154.

³⁶ Книга пророка Даниїла, 6:11. Біблія у перекладі Патріарха Філарета (Денисенка). Київ: Київської Патріархії УПЦ КП, 2004. С. 914.

³⁷ План Маговича Галича, 1795 р. // Атлас українських історичних міст. Арк. 2.

імпонував: на склепінні було намальовано 12 кіл неба з цитатами пророків. На стінах написані івритом різноманітні молитви. Над священним ковчегом було сховище для сувоїв Тори і дві білі таблиці з 10-ма заповідями³⁸.

Завдяки іконографічним, картографічним та описовим джерелам ми можемо дізнатися про архітектурні особливості другої мурованої кенаси, зведеної 1836 р.

Першим її картографічним джерелом є рукописний план Галича за 1843 р. (Рис. 2). Відмінністю від попередньої святині є те, що нова споруда практично розміщена на одній лінії забудови, і вона менша. Те саме ми бачимо і на кадастровому плані Галича 1847 р.³⁹ Тому, на думку авторів, другу муровану божницю відносно першої було збудовано на іншому місці.

За описом відомого дослідника караїмів Богдана Януша, кенаса була прямокутною у плані, одноповерховою спорудою з дуже скромною архітектурою. На головному (південному) фасаді розміщені два завершені півкругом прямокутні вікна. Верхня частина стіни завершена ступінчастим фронтоном, увінчаним півкругом, який по боках мав чотирикутні стовпчики з кульками на вершині. У площині фронтона, на її осі, містилася видовжена прямокутна ніша з профільованим обрамленням, а в ній, на фоні арабесок — зірка Давида з написами івритом. Над нішею розташована випукла рельєфна корона з зіркою. Вище над короною — прямокутна горизонтальна табличка з датою 1885 р. Єдиною декорацією цього скромного фасаду є фронтон⁴⁰.

На фотографіях кінця XIX — початку XX ст. бачимо, що масивні, отиньковані стіни кенаси прорізали вузькі аркові вікна, були заповнені різнокольоровим склом. Головний вхід до храму містився на східному фасаді з північного боку. Над входом розміщувався півкруглий тимпан із староєврейським написом. Східний фасад мав три вікна: два аркові й одне

³⁸ Z życia Karaimów // Izraelita. 17 maja 1912. № 20. S. 7.

³⁹ План м. Галича (рукописний), 1843. Центральний державний історичний архів України, м. Львів. Ф. 146. Оп. 88. Спр. 1121. Арк. 31; Кадастр Галича (центр міста), 1847 р. // Атлас українських історичних міст / наук. ред. М. Капраль. Автори: М. Бігун, М. Капраль, В. Козелківський, І. Креховецький, Ю. Лукомський, В. Петрик, Л. Поліщук, А. Стасюк, Т. Ткачук, З. Федунків, А. Фелонюк, А. Фіголь, А. Чемеринський, С. Ямелинець. Львів: Колвес, 2018. Т. 2: Галич. Арк. 4.

⁴⁰ Janusz B. Karaici w Polsce. Kraków: Orbis, 1927. S. 79-80.

квадратне — над входом. На північному фасаді розташовувалося одне прямокутне вікно. На рогах будівлі розміщувалися широкі лізени, які підтримували увінчувальний карниз. Дах споруди стрімкий, напіввальмовий із гонти (рис. 5).

Отже, на думку авторів, враховуючи те, що галицькі караїми підтримували тісні зв'язки з кримськими, це, можливо, вплинуло і на оздоблення кенаси, якій були притаманні риси мавританського стилю, що часто використовувалися у декорі сакральних караїмських споруд півдня Російської імперії XIX—XX ст.

Після реставрації 1920-х рр. споруда в оздобленні екстер'єру набула рис класицизму. Фасади будівлі було прикрашено рустуванням, завдяки яким з'явилися чіткі прямі лінії та врівноваженість форм. На наріжних пілястрах розміщено рельєфний декор у вигляді рушника.

Під вікнами з'явився між'ярусний карниз, який ділив площину фасаду на дві частини — верхню і нижню. Завдяки пілястрам західний та східний фасади поділені на дві нерівні площини. Змінилася форма фронтона на головному фасаді — зі ступінчастої на лучкову. Головний вхід оздоблено двома пілястрами й архівольтами. Дах кенаси двосхилий із бляхи (рис. 6).

Інтер'єр

Важливе значення у кенасі відіграє інтер'єр (рис. 7). До будівлі вели два входи: один для чоловіків — зі сходу, другий для жінок — з півночі (рис. 3—4). Жіноча галерея розміщувалася над притворною частиною. Всередині містилися: піднесений різьблений дерев'яний гехал (вівтар) біля південної стіни, а перед вівтарем — біма. На стінах були цитати зі Святого Письма, а на стелі — дванадцять знаків Зодіаку та уривки з книг пророків. Усі єврейські написи й біблійні уривки виконав молодий Єшуа Мордкович, майбутній газан громади⁴¹.

На стінах написи прикривалися шторами з різноманітних матерій, вишитими золотими нитками. Згідно з письмовими джерелами відомо, що «[...] були gobелени (килими), які вкрали в Першу світову війну. Килими були музейної цінності, оскільки їх можна було оглянути у Львові на архітектурно-етнографічній виставці 1885 р. серед 15-ти екземплярів.

⁴¹ Kizilov M. Op. cit P. 118; Janusz B. Kultura Karaitów polskich // Kurier literacko-naukowy. 8 lutego 1926. № 6. S. 3.

Усі ці матерії без винятку з XVIII ст. Вироби французькі, деякі відрізняються чудовим бароковим орнаментом [...]»⁴².

За старою світлиною з 1930-х рр., у жіночої галереї на підлозі і на підвіконнях теж були килимки, а в центральній частині приміщення стояв невеликий стіл, з якого жінки читали молитви (рис. 7 в).

Загалом внутрішнє впорядкування не дуже відрізнялося від єврейських божниць, проте в караїмів платних місць чи крісел для участі у відправах не було (як це трапляється в євреїв), кожен відвідувач міг безкоштовно під час молитви сісти, де йому заманеться⁴³.

Інвентар кенаси

Протягом кількох десятиліть радянської влади до відновлення незалежності України 1991 р. галицькі караїми зберігали врятовані речі із кенаси у своїх будинках. Дерев'яний різьблений гехал (початок XX ст.), упродовж 1959—1994 рр. знаходився у будинку караїмки Сабіни Зайончковської. 1994 р. його разом з іншим інвентарем перевезли до Євпаторії (АР Крим). Значну частину інвентарю з галицької святині — пергаментний сувій Тори, молитовні рукописні книги та багато іншого Я. Єшвович і А. Зарахович безкоштовно передали до створеного 2004 р. Музею караїмської історії та культури. Станом на травень 2020 р. в ньому зберігається такий сакральний інвентар із колишнього караїмського храму*:

капорет з візтаря, XIX ст. — дві одиниці, червоного та білого кольорів із написом староєврейською мовою;

накидка на столик біля гехалу — одна одиниця, жовтого кольору з рослинним орнаментом;

накидка на підвіконня — одна одиниця, жовтого кольору з рослинним орнаментом;

ризи газана — одна одиниця, білого кольору з рослинним орнаментом;

молитовний шарф — одна одиниця, білого кольору;

⁴² Janusz B. Karaici w Polsce. S. 81; Polsko-ruska wystawa archeologiczna // Gazeta Narodowa. Lwów. 20 września 1885. № 215. S. 1.

⁴³ Kohn G. Pierwsze wrażenia z dłuższej wycieczki po kraju. Sambor: nakład autora, druk J. Czański, 1880. S. 128.

* Щиро дякуємо працівникам Музею караїмської історії та культури (далі — МКІК) за надану інформацію.

карниз для парохету — одна одиниця, червоного кольору;
пергаментні згортки Тори, XVIII ст. (староєврейська мова);
чохла для Тори (Тора-упрак) — дві одиниці, білі з орнаментом квітів;
хатаси для Тори, 1783 р. — дві одиниці, метал, рельєфна різьба з рослинними і тваринними орнаментами;

указка для читання Тори (Яд), початок XIX ст. — слонова кістка, рельєфна різьба, срібло, гравірування. Розміри: 22,5х3 см;

ритуальні скляночки (кідуюші), початок XX ст. — дві одиниці, метал, посріблення, гравірування. Розміри: 6,5х6 см;

ножиці для підрізання гнота свічки, XIX ст. — одна одиниця, метал;

підсвічники — п'ять одиниць, три великі і дві малі, бронза та латунь;

менори (семисвічники), перша половина XX ст. — дві одиниці, бронза;

штамп кенаси — одна одиниця, дерево;

печатка галицького газана — одна одиниця, дерево і латунь;

документи, 1914 р. — два листи щодо надання будівельних матеріалів і рахунків на будівельні матеріали для кенаси (польська мова);

караїмські календарі, 1921–1926 рр., 1929 р. — п'ять одиниць (польська, староєврейська та російська мови);

календарі Кукизова, 1878–1879 рр. — дві одиниці (староєврейська мова);

книги: молитовник (Венеція), 1528 р. (староєврейська мова); книга з астрономії (староєврейська мова); рукопис книги «Світло місяця», 1872 р. (староєврейська мова); навчальний посібник «Голос Якова» (староєврейська і російська мови); книга гостей записів з 1926 р. (польська мова); мезуза — молитва-оберіг, XVIII ст., (староєврейська мова); збірник коротких молитов (молитва перед наукою, польська мова); караїмські релігійні книги, 1854 р., 1868 р. — дев'ять одиниць (староєврейська та російська мови); молитовник — три одиниці (староєврейська мова);

мішечок для молитовника — одна одиниця, білого кольору з рослинним орнаментом⁴⁴.

Кенаса відігравала надзвичайну роль не тільки в релігійному житті цього невеликого народу як центр їхньої культури, а й займала важливе місце у формуванні архітектурно-сакрального образу Караїмської вулиці та міста загалом.

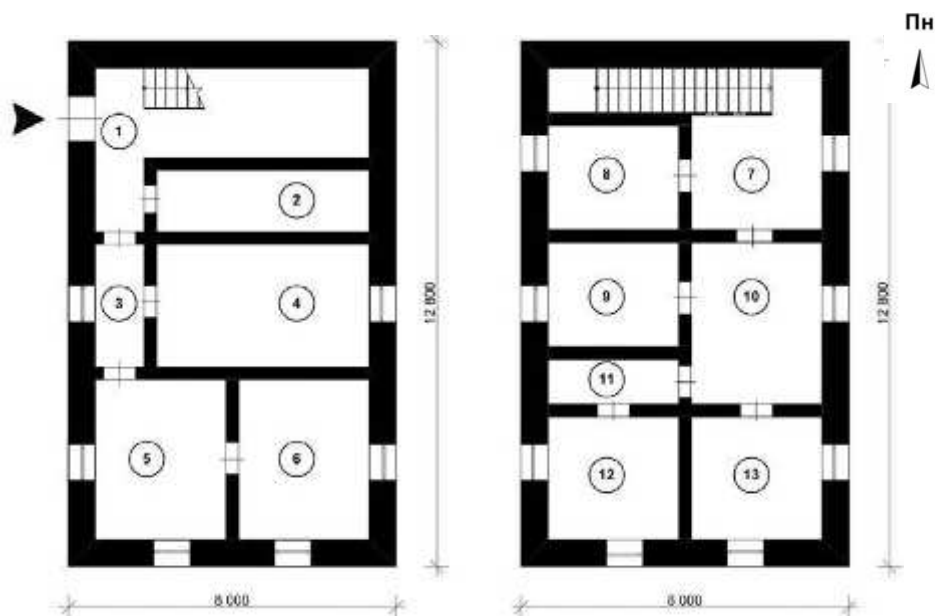
⁴⁴ Опрацьовано на основі експонатів першого залу МКІК.

Отже, святиня галицьких караїмів мала свою дерев'яну попередницю, зведену впродовж 1576—1586 рр. 1830 р. при пожежі вона згоріла, а 1836-го її замінив мурований храм, який проіснував до радянських часів, і його знесли при ще діючій караїмській громаді. Спочатку мурована кенаса була виконана у скромному мавританському стилі. Згодом зовнішній вигляд храму під впливом місцевої архітектури змінили на класичний. Планувальне вирішення споруди було прямокутною, однонавною, дводільною базилікою. Оздоблення інтер'єру було набагато цікавіше, ніж екстер'єру, бо воно відтворювало світогляд та релігійні канони караїмізму. Безперечно, дослідження караїмської сакральної архітектури тільки розпочато. Вивчення забутої історико-архітектурної спадщини караїмів у Галичі надзвичайно важливе, оскільки вона є частиною не тільки української, а й світової культури.

Volodymyr Kozelkivskyi, Andriy Chemerynskyi (Halych, Ukraine)
Halytska kenasa (1836—1985): historical and architectural aspects

The article is devoted to the historical and architectural study of the Karaite kenasa in Halych. For the first time, new archival and graphic materials about little known facts from the history of the shrine are introduced into scientific circulation. The architectural description of the building is made and its hypothetical plans are fulfilled. Saved sacral inventory is described.

Key words: *Halych, Karaites, Abraham Leonovich, kenasa, synagogue, house of prayer, history, architecture, Museum of Karaite history and culture, sacral inventory.*



План 1-го поверху

Експлікація:

- 1 — сходові клітка;
- 2 — туалет;
- 3 — коридор;
- 4 — кабінет начальника технагляду;
- 5, 6 — кабінети контролерів;

План II-го поверху

Експлікація:

- 7 — хол;
- 8 — бухгалтерія;
- 9 — кабінет інженерно-технічної служби;
- 10 — приймальня;
- 11 — коридор;
- 12 — кабінет головного інженера;
- 13 — кабінет начальника РЕМу.

*Рис. 1. Розміщення дерев'яної кенаси на плані Маговича, 1795 р.
(джерело: План Маговича Галича, 1795 р. // Атлас українських історичних міст. Арк. 2)*

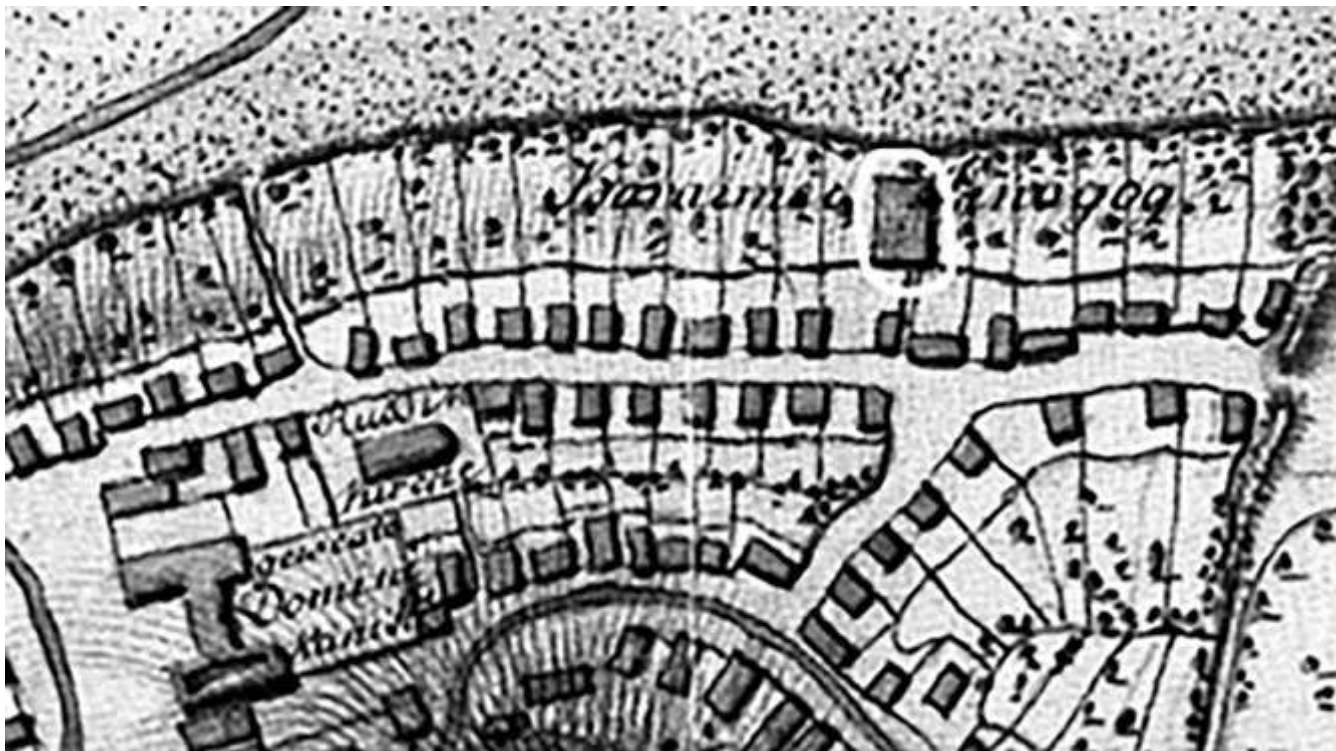


Рис. 2. Розміщення мурованої кенаси на рукописному плані м. Галича, 1843 р.
(джерело: ЦДІАУ, м. Львів. Ф. 146. Оп. 88. Спр. 1121. Арк. 31)



*Рис. 5. Вигляд кенаси: а) вид із південного сходу, початок XX ст.;
б) вид із північного заходу, 1885 р.
(джерела: Janusz B. Karaici w Polsce. S. 35; <https://polona.pl>)*



*Рис. 6. Вигляд кенаси після реставрації:
а) вид із південного заходу, 1930-ті рр.;
б) вид із південного сходу, 1929 р.
(джерела: <https://dbs.bh.org.il/place/halicz>; Myśl Karaimska. 1929.
T. 2. Z. 2. S. 8)*

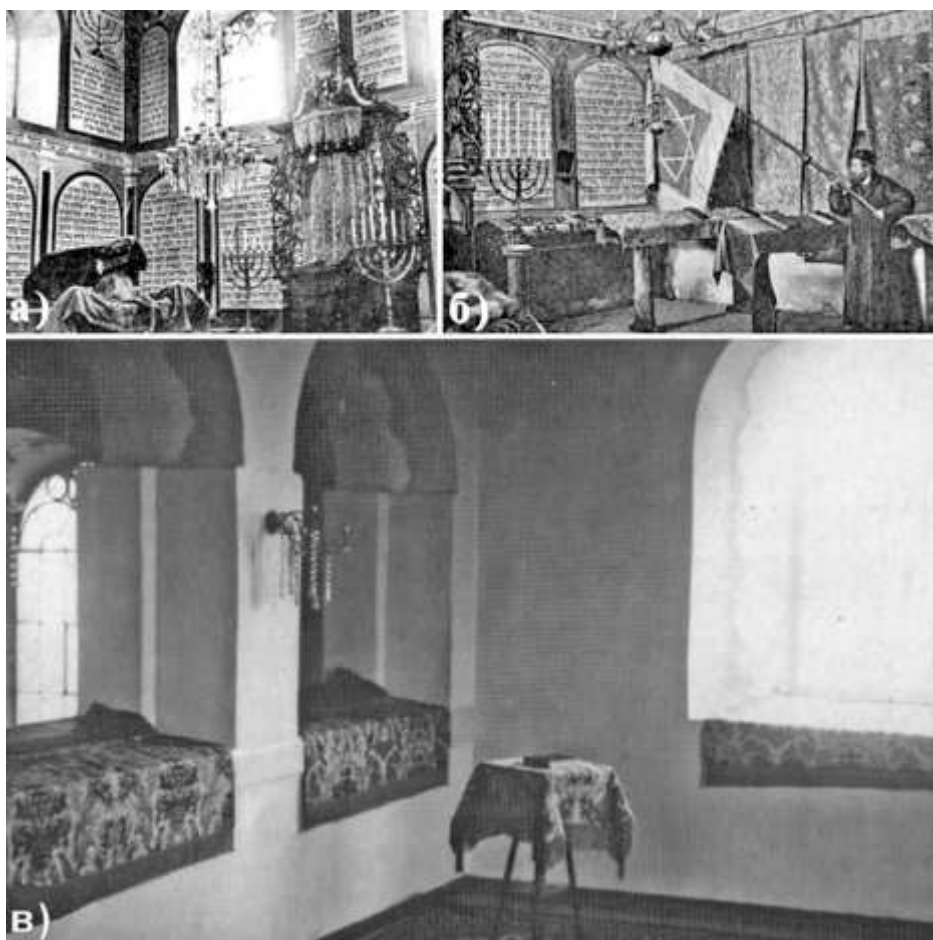
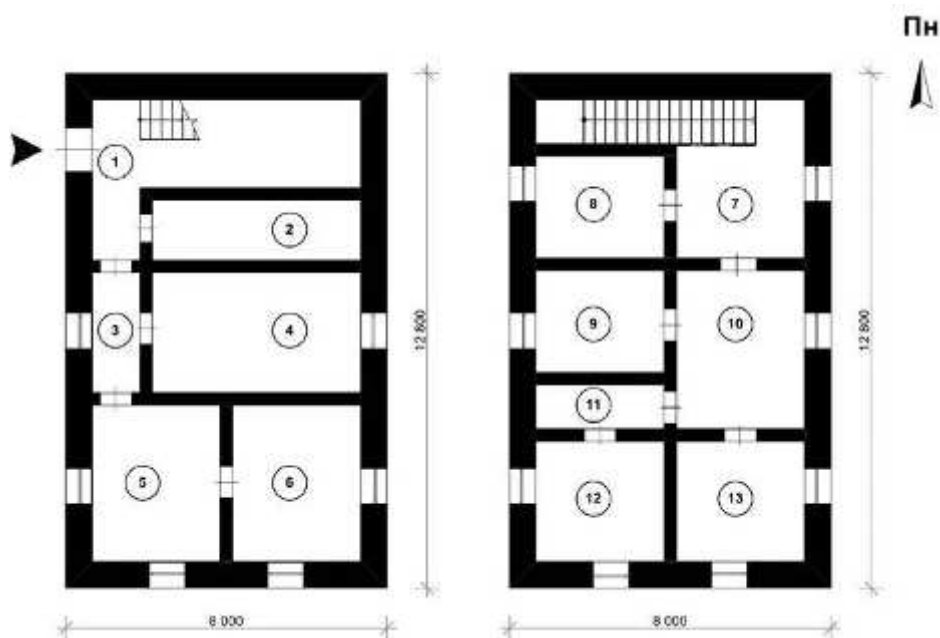


Рис. 7. Інтер'єр сьятині: а) південно-східна частина, 1910 р.;
 б) південно-західна частина, 1903 р.;
 в) вид на жіночу галерею, 1930-ті рр.
 (джерела: <https://fotopolska.eu>; Kizilov M. Jan Grzegorzewski's Karaite materials. P. 81; Almanach Karaimski. Wrocław : Bitik, 2015. T. 4. S. 100)



План 1-го поверху

Експлікація:

- 1 — сходові клітка;
- 2 — туалет;
- 3 — коридор;
- 4 — кабінет начальника технагляду;
- 5, 6 — кабінети контролерів;

План II-го поверху

Експлікація:

- 7 — хол;
- 8 — бухгалтерія;
- 9 — кабінет інженерно-технічної служби;
- 10 — приймальня;
- 11 — коридор;
- 12 — кабінет головного інженера;
- 13 — кабінет начальника РЕМу;

*Рис. 8. Планування контори Галицького РЕМу
після закриття кенаси, 1966—1984 рр.
(джерело: Приватний архів Миколи Нестеренка)*

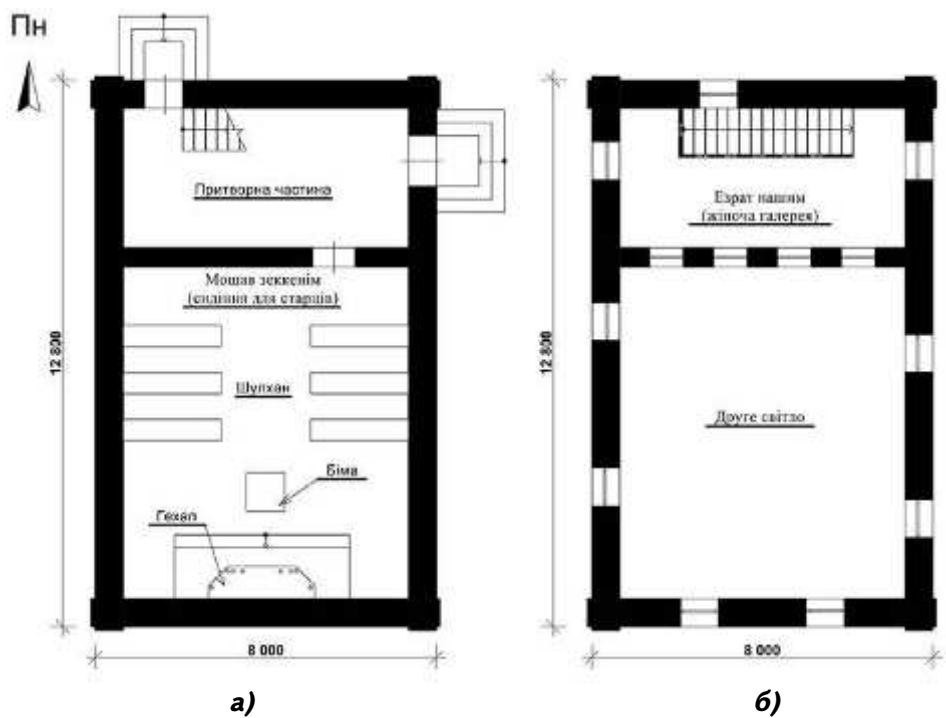


Рис. 9. Гіпотетичні плани кенаси:

а) план 1-го поверху;

б) план 2-го поверху (виконані на основі зібраних матеріалів)

Г алич на сторінках
іноземних досліджень.
Передруки

ПОЧАТКИ ГАЛИЧА

Окреслений матеріал, що є частиною розлогої книжки автора, присвяченої історії Руси, торкається перших згадок Галича на сторінках західноєвропейського латиномовного матеріалу. На думку автора, відомості Угорсько-польської хроніки при порівнянні з іншими наративними пам'ятками різного за появою часу дозволяють допускати належність Галича (Salis-Galis) державі перших П'ястів в XI ст. із відповідними церковно-інституційними наслідками. Генрик Пашкевич допускає, що мешканці Галицької землі до XIII ст. не вважали себе руссю навіть попри входження до володінь київських Рюриковичів.

Ключові слова: Галич, Угорсько-польська хроніка, П'ясти, Польща, Болеслав Хоробрий, Мешко II, Угорщина, король Володислав, *regnum Galicie*.

Розташований над Дністром¹ Галич, відомий з історії як столиця окремого князівства, постає в «руських» джерелах несподівано пізно (щойно 1140 р.)². Видно, що контакти поміж Києвом та районом верхнього Дністра спочатку були слабкими, зав'язувалися спорадично й постійно рвалися³. На це впливала складна племінна ситуація X—XI ст. між Бугом та Східними Карпатами. В окресленому краї на той час виступають уличі, нормани («русь»), печеніги, половці, хорвати, поляки й ін. На час, коли життя там почало виразніше стабілізуватися, Галич постає на сторінках київського історіописання.

¹ Старий князівський замок і катедра були в селі Крилосі поблизу теперішнього Галича. Див.: Пастернак Я. Галицька катедра у Крилосі (Тимчасове звітлення з розкопів у 1936 і 1937 р.) // Записки НТШ. Львів, 1937. Т. 154. С. I—XXI; Ejusdem. Katedra halicka w Krylocie // Biuletyn historii sztuki i kultury. 1938. R. 6. S. 57—65; Його ж. Старий Галич: археологічно-історичні дослідження у 1850—1943 рр. Краків; Львів: Українське видавництво; друк. Академії наук, 1944; Крип'якевич І., Дорошенко Д., Пастернак Я. Велика історія України. Львів; Вінніпег: Видав Іван Тиктор, 1948. С. 939—942.

² Тихомиров М. Древнерусские города. Москва: Изд-во МГУ, 1946. С. 118.

Немає підстав для припущень, наче постання городища припало щойно на XII ст. Арабський географ середини того ж сторіччя ал-Ідрісі, черпаючи власні повідомлення у мандрівників та купців, що прибували на двір сицилійського короля Рожера II⁴, згадує Галич з-посеред інших давніх міст того краю⁵. Ті повідомлення, що одночасно з'являються в Києві й на Сицилії, промовисто свідчать, що розташовані над верхнім Дністром землі віддавна підтримували зв'язок із заходом Європи, не обов'язково слабший, ніж зі сходом.

Постає питання, чи джерельний матеріал, який стосується найдавнішого минулого Галича, освоєно дотепер у повному обсязі? Я вважаю, що радше слід дати негативну відповідь.

Розпочну міркування від факту, який — як могло б видаватися з першого погляду — не має зв'язку з окресленою тут темою. Йдеться про укладений у 40-х рр. XI ст. шлюб угорського Бели I з польською княжною з династії П'ястів.

Найважливішим джерелом до означеного зв'язку є постання 1113 р. хроніка так званого Галла. Дочасні студії щодо особи автора суголосно стверджують, що Галл перебував у Польщі й Угорщині та був добре

³ Найстабільніший та організований характер мали — як припускаю — господарські стосунки, особливо торгівля сіллю. *Київський Патерик* повідомляє, що забракло її у «всій Русі», оскільки її не довезли з Перемишля і Галича. Пор.: Абрамович Д. *Києво-Печерський Патерик* // Пам'ятки мови та письменства давньої України / за ред. В. Перетца. Київ: З друкарні Всеукраїнської Академії наук, 1931. Т. 4. С. 151—152; Pateryk kijowsko-pieczerski, czyli opowieść o świętych ojcach w pieczarach kijowskich położonych / tłum. L. Nodzyńska. Wrocław: Wyd-wo Uniwersytetu Wrocławskiego, 1993. S. 226—227. Слід припускати, що окреслений стан справ існував не тільки у XII ст., а й раніше.

⁴ Про те, що польські й «руські» купці доходили в першій половині XII ст. до Сицилії, див.: Inglot S. *Historia społeczna i gospodarcza średniowiecza*. Lwów: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1938. S. 154.

⁵ Lewicki T. *Polska i kraje sąsiednie w świetle „Księgi Rogera” geografa arabskiego z XII w. al-Idrisiego* // *Prace Komisji Orientalistycznej Polskiej Akademii Umiejętności w Krakowie*. 1945. R. 34. S. 143—144; Умняков И. Из литературы об ал-Идриси // *Вестник древней истории*. 1939 (мені недоступний). Праця Ідрісі містить чимало перекручених географічних назв, особливо щодо Східної Європи. Рыбаков Б. *Русские земли по карте Идриси 1154 года* // *Краткие сообщения Института археологии*. 1952. R. 43. С. 3—44. Твір Б. Рыбакова, котрий не був орієнталістом, надто доволіно інтерпретує найдавніші тексти, а отже мусить бути трактований із серйозною обережністю. К. Міллер у своїй праці *«Arabische Welt- und Landkarten»* (Stuttgart, 1927—1931) також доволі доволіно вдається до коментарів тексту.

обізнаний у стосунках обох країн. Про шлюб, який нас цікавить, хроніст не згадує безпосередньо, втім наводить ряд опосередкованих вказівок, що мають принципове значення для окресленої події.

Із багатьох джерел відомо, що Бела був змушений надовго покинути Угорщину та що від дружини польки мав сина Володислава. Цю останню деталь підтримує Галл, доносячи, що той Володислав (згодом угорський король 1077—1095 рр.) виховувався у Польщі і внаслідок тривалого там перебування виразно сполонізувався⁶.

Ким була Белина дружина, не відома за іменем Пястівна?⁷ Із Галлової хроніки випливає, що Володислав був братом (*frater*) Болеслава Сміливого та Володислава Германа⁸. Але напевне не рідним братом. Коли б Володиславова мати була донькою Казимира Відновителя, згаданий Володислав був би не братом, а сестринцем обох окреслених володарів Польщі. Залишається отже лише єдина можливість: мати угорського Володислава була донькою Мешка II⁹ і сестрою Казимира Відновителя. Її син (Володислав) був отже двоюрідним братом Болеслава Сміливого¹⁰.

Взявши за основу дальших міркувань окреслені дані, збережені в Галла, можна отже приступити до аналізу інших хронік, особливо Шимона Кезаї і так званої *Угорсько-польської*. Обидві вони меншою чи більшою мірою видозмінені пізнішими нашаруваннями; містять загалом легкі задля пояснення помилки. Жодною мірою не належить легковажити окресленим джерельним матеріалом, оскільки він містить низку фактів, що повторюються у незалежно посталих одна від одної хроніках і таких,

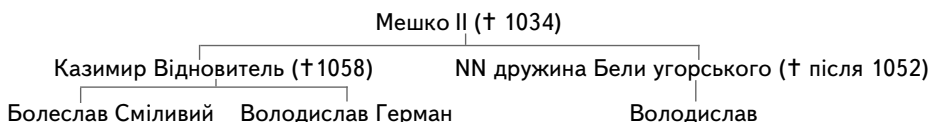
⁶ «Qui Wladislavus ab infancia nutritus in Polonia fuerat, et quasi moribus et vita Polonus factus fuerat», Maleczyński K. Galli Anonymi Cronica et gesta ducum sive principum polonorum // Monumenta Poloniae historica (далі — MPH). Series nova. Kraków : Nakładem Polskiej Akademii Umiejętności, 1952. T. 2. S. 52. Натомість у вуста Болеслава Сміливого хроніст вкладає такі слова: «Hunc (Wladislavum), inquit, atumpnum in Polonia educavi [...]», Ibid. S. 54.

⁷ Іноді в літературі її помилково звуть Рихезою.

⁸ Maleczyński K. Galli Anonymi Cronica. S. 53.

⁹ У цьому переконанні нас зміцнює інша дрібніша деталь: один із синів згаданої дружини Бели звався Ламперт, а було це другим іменем Мешка II. Видається, отже, що донька надала синові ім'я свого батька.

¹⁰ Належить прийняти таку генеалогічну таблицю:



що взаємно одна одну доповнюють, а отже запозичених із наразі втрачених раніше посталих джерел.

Цитую два докладно важливі для пропонованої проблематики тексти:

1. *Хроніка* Шимона Кезаї (XIII ст.) подає, що троє угорських князів «Andreas, Bela et Leuente [...] in Poloniam transeuntes, a Misca Polonorum duce amicabilem sunt recepti; ubi Bela Pomoraniae (Pomeraniae) ducem duello devincens, filiam Miskae sibi datur in uxorem»¹¹.

Длугош (XV ст.), спираючись на цитоване джерело, а також інші угорські хроніки, які згадують про забезпечення Бели в Польщі, зазначає, що *Mieczslaus Polonorum rex* вирушив у похід проти помор'ян «Et quoniam in huiusmodi pugna virtus Belae, ducis Hungarorum, super caeteros enituit, Myeczslaus rex illum, ut dignum erat, praemians, generum eum legit et dans ei filiam suam in uxorem, etiam universum censum Pomeranicum ad tenendum statum ducalem consignat»¹².

2. Цілком інакше відкриває подію, що нас цікавить, *Угорсько-польська хроніка*: «Hunc (Ladislaum) autem dux Rusie Miscizlaus de civitate Galicz in adoptivum filium accepit, et ei cum filia sua, eo quod unicam haberet et filio careret, Galicie regnum perpetuo possidendum tradidit, et iuramento corroboravit»¹³.

Угорські джерела зберегли правдивий факт, що Белина дружина була донькою Мешка (тобто Мешка II, сина Болеслава Хороброго). Але вивели звідти фальшивий висновок, що сам батько видавав її заміж¹⁴. Постали

¹¹ Simonis de Kéza. *Gesta Hungarorum* // *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum* : in 2 v. (далі — SRH) / edendo operi praefuit I. Szentpétery. Budapestini : Academia Litter. Hungarica atque Societate Histor. Hungarica in partem impensarum venientibus Typographiae Reg. Universitatis Litter. Hung. Sumptibus, 1937. Vol. 1. S. 177.

¹² Przewdziecki A., Żegora Pauli I. Ioannis Długossii *Historiae Poloniae Libri XII*. Kraków : [s.n.], 1873. T. 1. S. 238–239; Уваги щодо за цитованого тексту Длугоша — Semkowicz A. *Krytyczny rozbiór Dziejów Polskich Jana Długosza (do roku 1384)*. Kraków : Wyd-wo Akademii Umiejętności, 1887. S. 107.

¹³ *Chronicon Hungarico-Polonicum* // SRH / edendo operi praefuit I. Szentpétery. Budapestini : Academia Litter. Hungarica atque Societate Histor. Hungarica in partem impensarum venientibus Typographiae Reg. Universitatis Litter. Hung. Sumptibus, 1938. Vol. 2. S. 320.

¹⁴ Коли б Мешко II видавав свою доньку заміж за Бела, то це мусило б відбутися перед 1031 р. (кінцеві роки правління Мешка, 1031–1034, були для нього катастрофічними, важко отже припустити, аби дійшло на той час до окресленого шлюбу). Якби Бела оженився перед 1031 р., Володислав народився б у 30-х рр. XI ст.; був би отже старшим за Болеслава Сміливого (народився 1039 р.), котрий — як свідчить Галл — виховував згаданого Володислава. Пор.: Jasiński K. *Sprawa śmierci Mieszka II* // *Zapiski Towarzystwa Naukowego w Toruniu*. 1951. R. 17. S. 87–92.

також помилкові припущення, що Бела набув землі на Помор'ї, оскільки воював у тій землі¹⁵.

Перейду до *Угорсько-польської хроніки*. Белин шлюб тут перенесли на його сина Володислава¹⁶. Але основний добір збережених у цьому джерелі фактів схожий на правду. А отже: а) угорський князь перебуває поза батьківщиною; б) він одружується з донькою іноземного володаря; в) він отримує від тестя земельний наділ. Усе перелічене відповідає тому, що сталося з Белою. На черзі й четвертий аргумент — ім'я окресленого тестя. *Угорсько-польська хроніка* називає його *Miscislaus*. У Шимона Кезаї виступає *Misca*¹⁷. Легко отже могла народитися латинська форма: *Miscizlaus*¹⁸. Можна погодитися з тим, що маємо тут справу з одним і тим самим іменем¹⁹. Варто додати, що *Угорсько-польська хроніка* містить ту саму помилку, що й інші угорські джерела, хоча й постала незалежно від них (як видно з низки поданих у ній деталей): каже Мешкові (II) видавати свою доньку заміж, замість Казимирові Відновителю — сестру.

Дочасні міркування дозволяють нам встановити низку нових деталей, дотичних до найдавнішої історії Галича. Якщо Казимир Відновитель після одруження доньки Мешка II з Белою надав швагрові землі в районі верхнього Дністра, це доводить належність окресленого терену Польщі. Означений факт знаходить підтвердження в загальній політичній ситуації.

¹⁵ Немає підстав піддавати сумніву участь Бели в поході одного з П'ястів проти помор'ян. Про війни Казимира Відновителя з ними згадує хроніка Галла.

¹⁶ Володислав не одружувався ні в Польщі, ні на «Русі». Якщо в дитячому віці він сполонізувався — як свідчить Галл — це означає, що мешкав у землях матері. Шлюб із полькою мусив отже укласти його батько.

¹⁷ Форма *Misca* в Шимона Кезаї не викликає застережень. У найстарших джерелах польського походження (*Rocznik świętokrzyski dawny*) це ім'я виступає як *Misco*, релятивно *Mysco*; у хроніці Відукінда (з другої половини X ст.) *Misaca*. На тогочасних вибитих у Польщі денарах це ім'я фігурує у формі *Misico*, або *Miesco*; пор.: Zakrzewski Z. Pierwsza moneta polska // *Slavia Occidentalis*. 1938. R. 17. S. 93–95; Gumowski M. Monety X i XI wieku // *Corpus nummorum Poloniae*. 1939. R. 1. S. 13. С. Урбаньчик вважає, що ім'я володаря звучало *Mieszko*, натомість Владислав Семкович — що мусило воно мати форму *Misacho*. Див.: Urbańczyk S., Semkowicz W. O imię pierwszego księcia Polski // *Sprawozdania Polskiej Akademii Umiejętności*. 1939–1944. R. 45. S. 30.

¹⁸ Пор.: Urbańczyk S. Dwa zagadkowe imiona // *Slavia Antiqua*. 1951–1952. R. 3. S. 64.

¹⁹ Досі всюди згаданого князя вважали Мстиславом, отже — Рюриковичем. Син Володимира Великого Мстислав помер 1036 р. Панував він у Чернігові, а не в Галичі. Для років, що актуальні нашим студіям, іншого Рюриковича цього імені ми не знаємо.

Між 1030—1039 рр. спостерігається дуже активна київська експансія у західному напрямі (над притокою Вісли — Бугом). Цікаво, що проти одного швагра (Казимир був одружений із сестрою Ярослава Мудрого) Пястович у найнебезпечнішому для Польщі пункті висував другого швагра (і то «латинника»). Не варто забувати, що в пізніші часи поляки з угорцями неодноразово об'єднуватимуться проти спільної небезпеки зі Сходу.

Белин син Володислав провів, отже, своє дитинство в Галичі. Галл каже, що перебував він *in Polonia*, але *Угорсько-польська хроніка* окреслює Галич як *civitas Russiae*, отже Мешка (якого робить володарем того краю) називає *dux Russiae*. Чи таке трактування представника династії Пястів не підриває вірогідності окресленого джерела?

Варто пам'ятати, що й *Великопольська хроніка* XIV ст. називає Пястів «руськими князями». Згадане джерело подає, що дружина Казимира Відновителя була донькою руського князя Романа, а онукою Одона²⁰. Імені Одон, або Оттон²¹ загалом не трапляється серед Рюрикових нащадків, але натомість воно часто вживається у Пястів. Болеслав Хоробрий мав сина, котрий носив це ім'я.

Великопольська хроніка фальшиво описує походження дружини Казимира Відновителя²², але зберігає, напевне правдиву деталь. Не варто

²⁰ Казимир «*duxit uxorem, filiam Romani, principis Russiae, filii Odonis [...]*», *Kronika Boguchwała i Godysława Paska* / opr. W. A. Maciejowski // MPH / wydał A. Bielowski. Lwów : Nakładem własnym, 1872. T. 2. S. 485.

²¹ Наявність цього імені у двоякій формі довели Освальд Бальзер (*Genealogia Piastów*. Kraków : Nakładem Akademii umiejętności, 1895. S. 109) та Макс Гумовський (*Gumowski M. Op. cit.* S. 95).

²² Автор хроніки не знав Нестора, котрий вносить ясність у справу (Cross. S. 228; Sielicki. S. 321). Джерело, з якого брав інформацію великопольський хроніст, окреслений факт мусило відтворювати в загальній формі, обмежуючись лише повідомленням про «руське» походження означеної княжної. Наприклад Галл пише, що Казимир мав «*de Russia nobilem [...] uxorem*», а саксонський анналіст каже: «*Duxit uxorem regis Rusciae filiam*». Bujak F. *Studia geograficzno-historyczne*. Warszawa ; Kraków ; Lublin ; Łódź ; Poznań ; Wilno ; Zakopane : Nakładem Gebethnera i Wolffa, 1925. S. 83—85 не без слушности стверджує, що *Великопольська хроніка* спирається на раніші джерела, яких наразі не існує. Її автор мав до диспозиції два повідомлення: перше — про «руську» княжну дружину Казимира і другу — про «руського» князя Романа та його батька Одона, чи Оттона. Помилка хроніста полягає в тому, що окреслені дві різні записки він пов'язав в одну, створивши штучну родинну спорідненість. Заради справедливості слід визнати, що часові межі більш-менш узгоджуються з тезою, яку виставив автор, про те, що дружина Казимира Відновителя і Роман син Одона були приблизно сучасниками.

піддавати сумніву, що існував «руський князь» Роман. Якщо ж він був сином Одона-Оттона, то був онуком Болеслава Хороброго. Одон-Оттон, якого вигнав його брат Мешко II, шукав прихистку на Русі²³. Роман, перебуваючи з батьком в Києві, прийняв «руську» віру та змінив ім'я (імені Роман серед Пястів не трапляється). Київські князі мали подвійні імена; друге — як християнське — на взірць візантійських імператорів. До тієї ж категорії варто залічити й ім'я Роман. Якщо ж окреслений внук Болеслава Хороброго залишався над Дніпром, імператором у Константинополі був Роман III (1028—1034).

Ці факти доводять, що з погляду польських хроністів Руссю не обов'язково мусили бути винятково Рюриковичі. Вищезазначені спостереження загалом підтримують артикульовані в окресленій праці уваги до теми змісту терміна «Русь» X—XIII ст.

Мешко II, згаданий в *Угорсько-польській хроніці* володар Галича, міг не бути, як Роман, сповідником руської віри. Впродовж його цілого життя у Польщі існували дві митрополії: латинська та слов'янська. Можна дискутувати про те, сповідником якого з двох обрядів був окреслений син Хороброго, але просунутися вперед у цих припущеннях неможливо²⁴.

Окреслення Мешка II як *dux Russiae* та Галича як *civitas Russiae* могли постати з різних причин. У XII ст. й надалі слов'янську віру (Кирила й Методія) та руську (київську) вважали за одне й те саме. Аналогічно на це дивилися і «Нестор», і латинські автори, до яких належав автор *Угорсько-польської хроніки*. Тож могли слов'янський обряд Мешка II легко з часом визнати за «руський».

Існує й друга можливість: на раніші часи перенесено пізнішу термінологію земель, які щойно в наступні сторіччя пов'язалися у релігійному сенсі з Києвом. Але прийнявши чи першу, чи другу можливість, чи обидві разом (бо і це не виключено), фактом залишається те, що окреслений уривок про «руського» Мешка в «руському» Галичі постав не в XI ст., а пізніше, хоча безсумнівно спирався на раніші джерела.

²³ «[...] Filium autem eius (Болеслава Хороброго) Misico fratrem suum Ottonem [...] in Ruzziam, provinciam pepulit», Wiponis Vita Chuonradi II Imperatoris // Monumenta Germaniae historica (далі — MGH). Т. 13. Scriptores. Vol. 11 / ed. G. Pertz. Hannoverae: Hahniani, 1855. S. 264.

²⁴ Як раніше вже повідомлялося, *Угорсько-польська хроніка* замість про Казимира Відновителя веде мову про його батька Мешка II. Казимир, чиєю матір'ю була німкеня, повернувся до Польщі завдяки німецькій допомозі, у справах віри мусив бути тісніше пов'язаний з латинським обрядом, аніж його батько.

Залишається обміркувати останній наявний у згаданому джерелі аспект: те, що Пясти обіймали Галич упродовж 1030–1050 рр. Не існує жодного предметного аргументу, який заперечував би цю тезу. На докладну увагу заслуговує «Нестор», котрий згадує про київські походи окресленого часу до Мазовії, на Червенські городи, Белз і Берестя, але Галич оминає промовистим мовчанням. Не варто забувати, що факт, який ми дослідили, синхронний станові територіального посідання Польщі на сході за Мешка I та Болеслава Хороброго.

Деякі гіперкритично налаштовані дослідники могли б звинувачувати автора *Угорсько-польської хроніки* в тенденційному (у прихильному до Польщі сенсі) відтворенні подій, що нас цікавлять. Утім окреслений автор не був поляком; що більше, він з погордою відгукувався про поляків як про «*confidentes in stulla potentia sua*». Закид, отже, прихильності відпадає.

Відтворюючи події раніші, ніж часи правління угорського Володислава, *Угорсько-польська хроніка* тричі згадує місцевість *Salis*, релятивно *Galis*²⁵. Під цією назвою зазвичай розуміється Шовар («*Słony gród*») у Словаччині неподалік Пряшева, хоча деякі науковці не аргументують джерелами вищезгаданої гіпотези. У всіх трьох уривках окресленої хроніки повторюється той самий факт — належність означеного городу до Польщі. Тоді як два фрагменти з огляду на загальний характер повідомлення, не дозволяють локалізувати місцевість *Salis (Galis)*²⁶, один містить конкретні

²⁵ У старшому виданні цього джерела (*Kronika Węgierskopolska* / opr. St. Pilat // MPH / wyd. A. Bielowski. Lwów : Nakładem własnym, 1864. T. 1. S. 505–506, 512) двічі виступає *Salis* і раз *Galis*, натомість у новому (*Chronicon Hungaro-Polonicum* / Iosephus Дейр // SRH. Vol. 2. S. 310–312, 319) текст виправлено й спотворено винятково на *Salis*.

²⁶ Хроніка повідомляє про з'їзд Св. Стефана (997–1038) із володарем Польщі (у джерела помилково подано — із Мешком († 992) замість із його сином Болеславом Хоробрим). «*Post haec separantur, dux Polonorum in castrum Salis-Galis porrexit, rex vero Ungarorum in Albam civitatem suam properavit*», *Chronicon Hungaro-Polonicum*. S. 312. Надто у справу входить такий уривок, де згадано місцевість, що становить для нас інтерес: «*Post conflictum vero, congregatis dux Bolezlaus episcopis et magnatibus Ungarie, descendit in civitatem regiam Albam et coronavit filium regis Stephani, Leventam regio dyademate; Petrum vero et Belam duces constituit. His itaque peractis secessit in terminos suos in castrum Salis-Galis, et ibi delectabatur venationibus*», *Ibid.* S. 319. Остання деталь щодо полювання свідчить про Галич. Воколицях Галича відбувалися лови на зубрів, які, як видається, були добре відомі далеко й широко, адже занотовані у грецьких джерелах другої половини XII ст.; пор.: *Повесть временных лет* / подгот. текста Д. Лихачева. Москва : АН СССР, 1950. Т. 2. С. 542.

варті уваги деталі. Йдеться про угорсько-польські межі за часів Болеслава Хороброго (992–1025): «*Nam termini Polonorum ad litus Danubii ad civitatem Strigoniensem terminabantur. Deinde in Agriensem (Agrya-Eger) civitatem ibant, demum in fluvium qui Tizia nominator cadentes, regirabant iuxta fluvium qui Cepla (Topla) nuncupatur usque ad castrum Salis-Galis ibique inter Ungaros, Ruthenos et Polonos fines dabant*».

Те, що тоді польське панування сягало Дунаю, узагальнено підтверджує Галл²⁷, якого, напевне, не знав автор *Угорсько-польської хроніки*. І Тітмар також вказує, що певні стосунки між Угорщиною і Польщею існували²⁸.

Кому належав Галич?

Найвірогіднішим є домисел, що — племені хорватів, осілих біля підніжжя східних Карпат. Між Дністром і Бугом мешкали в X ст. печеніги²⁹. Галич перебував, отже, не в центрі племінного терену, а на його околиці. Він був пов'язаний із Дністром, завдячуючи йому своїм зростанням, як поганський Київ — Дніпрові, дреговицький Турів — Прип'яті.

Аналіз джерел, проведений у четвертому розділі цієї праці, дозволяє висувати, що за часів правління Мешка і Болеслава Хороброго землі хорватів належали польській державі. Варто, отже, ствердити факт, що за правління короля Угорщини Св. Стефана — а власне про той період

²⁷ Пише Галл про Болеслава Хороброго: «*Numquid non ipse Ungaros frequentes in certamine superavit totamque terram coram usque Danubium suo dominio mancipavit*», Galli Anonymi Cronica. S. 16. Галлові вторив і магістр Вінцентій.

²⁸ Тітмар подає, що угорці підтримали Болеслава в поході на Київ 1918 р.

²⁹ Над лівими притоками Дністра існує багато городищ, що творять оборонну лінію перед нападами з південного сходу степових кочівників (в періоді, який ми окреслили — печенігів). Знаними слідами означених атак є гроди та зведені на курганах статуї, так звані кам'яні баби, що переважно відтворюють жіночі постаті. Lewicki T. Państwo Wiślan-Chorwatów w opisie at-Mas'udiego // Sprawozdania Polskiej Akademii Umiejętności. 1948. R. 49. S. 32 слушно підкреслює, що печеніги, мешкаючи між Дністром і Бугом, проникали глибоко на північний захід. Автор вказує на характерний приклад: розташована між Стрв'яжем, верхнім Дністром і Луквою прикордонна прапуца з часом називалася *Silva Pieczyngarum*. За нею мешкали колись печеніги. Пор.: Kucharski E., Lewicki M. Rzesza pieczyńska a stosunki polsko-ruskie w X–XI w. // Księga referatów II Międzynarodowego Zjazdu Sławistów. Warszawa, 1934. T. 2; Kucharski E. Wczesnohistoryczne nazwy romańskie na wschodnim pograniczu Polski // Sprawozdania Towarzystwa Naukowego we Lwowie. 1936. R. 16. На жаль, не зміг добратися до окреслених двох останніх публікацій. Не без слушності Костянтин Багрянородний писав про напади печенігів на хорватів (східних).

свідчить *Угорсько-польська хроніка* у вищезазначеному уривку — польські межі не завершувалися в околицях Пряшева, а сягали Дністра. Значно далі сягало й польсько-угорське прикордоння³⁰. Тож автоматично відпадає гіпотеза, наче *Salis-Galis* окресленого джерела означав Шовар у Словаччині.

Галицька земля XI—XIII ст. — як ми вже мали нагоду відтворити в іншому місці праці (розділ 1) — не була Руссю в географічному і політичному сенсах. Залишатися може хіба що релігійне значення.

Але з дочасної належності Галича до Польщі постає ще один висновок: за часів Болеслава Хороброго в державі Пястів існували дві митрополії — одна латинського обряду, друга — слов'янського. До складну тієї останньої мусив входити й належний Польщі район верхнього Дністра. Політичні погляди виключають те, що мешканців галицьких земель визнавали мешканцями «руської» (київської) віри³¹. Попередні виснування суголосні фактові, що єпископство Східної церкви в Галичі постало лише у другій половині XII ст.³²

³⁰ Якщо автор хроніки спершу докладно окреслював польсько-угорський кордон відносно гродів та річок, а згодом перейшов відразу до Галича, то пояснення цього факту знаходимо в характерних властивостях терену. Межі обох держав проходили вже далі горами. Хроністові забракло відповідних орієнтирів. Достатньо порівняти видалення польсько-угорського кордону в згаданій хроніці з іншими джерелами, наприклад актом дарування держави Пястів Апостольській столиці (так званий документ *Dagome Iudex*), щоб переконатися у неоднаковій ретельності окреслювання усіх прикордонних відтинків.

³¹ Історики запропонували погляд, що Галицька земля ніколи до XIII—XIV ст. не називалася Руссю. Січинський В. Назва України. Авґсбург: Накладом гуртівні паперу, 1948. С. 20; Chubaty N. The Meaning of "Russia" and "Ukraine" // The Ukrainian Quarterly. 1945. Vol. 1. № 2. Р. 360; Ejusdem. The Ukrainian and Russian Conception on the History of Eastern Europe // Proceedings, Shevchenko Scientific Society. 1951. Vol. 1. Р. 17.

³² Організація «Руської» церкви спершу спиралася на племінну організацію. Оскільки після переможного походу Володимира Великого (981) в наступні роки (992) у волинському Володимирі засновано єпископство для краю бужан, аналогічне єпископство для хорватів у Галичі виглядало б потребою, коли б та земля перебувала під владою Києва. Николаев Н. Памятники эпохи святого Владимира на Волини // Владимирский сборник. В память о 950-летию крещения Руси. 988—1938. Бѣлградъ, 1938. С. 212. припускає, що Володимирське єпископство на першому етапі існування обіймало й Галич, але на підтвердження такого домислу не можна навести жодного джерельного аргументу.

Звернімо ще раз увагу на текст, що становить для нас інтерес: «Termini Polonorum [...] ibant [...] usque ad castrum Salis-Galis ibique inter Ungaros, Ruthenos et Polonos fines dabant». На противагу вищеокресленому уривку, де підкреслювано «руський» характер Галича, попри те, що перебував у ньому П'ястівський володар, тут справа виглядає зовсім інакше. Бракує окресленого «руського» додатка. Текст обмежується ствердженням належності Галича до Польщі³³ та підкресленням, що район Галича (у найширшому значенні цього слова) становив прикордоння трьох держав. Означені, отже, *Ungari, Rutheni Poloni* слід розуміти в державному сенсі.

Відомо, що між них вдиралися печеніги, елемент кочовий і плінний. Якщо йдеться про дуже устabilізовані політичні чинники, не без слушності хроніст як сусідів згадував Рюриковичів, П'ястів та Арпадів. Про загалом влучне сприйняття справи свідчать й інші цитовані в різних місцях нашої праці джерела, постійно згадуючи один біля одного «Русь», Польщу й Угорщину.

Дочасні міркування дозволяють виснувати, що *Rutheni* в аналізованому уривку хроніки означають в географічному сенсі Київську землю, а в політичному — державу Рюриковичів. Отже *Salis-Galis* може бути тільки наддністрянським Галичем³⁴.

Зрештою маємо справу із заувагою узагальненішого характеру *Угорсько-польської хроніки*. У попередній літературі³⁵ домінує радше негативна оцінка цього джерела³⁶, хоча ніхто не провів його вичерпного аналізу. Актуальні висновки обмежуються лише фрагментами, пов'язаними з Галичем. Я вважаю, що хроніка як цілісність варта прискiпливішої уваги, ніж це може видаватися з першого погляду. Вона

³³ Якби хтось прагнув інтерпретувати *Usque in castrum Salis-Galis* ексклюзивно, тобто що польський кордон не доходив до самого Галича, то інші вищеситовані уривки *Угорсько-польської хроніки* найвиразніше суперечать цьому.

³⁴ Варте уваги те, що назва *Galís* *Угорсько-польської хроніки* ідентична назві *G(a)llis(i)ia*, кількаразово вжитій ал-Ідрісі в середині XII ст. Див.: Lewicki T. Polska i kraje sąsiednie. S. 143—144.

³⁵ Порівняння найважливіших праць — у вступі до нового видання хроніки: *Chronicon Hungarico-Polonicum*. S. 291—298. Див. також: Macartney C. *The Medieval Hungarian Historians. A critical and analytical guide*. Cambridge: University Press 1953. P. 173—182. Найпозитивніше ставився до хроніки Войцех Кентжинський: Kętrzyński W. *O Kronice Węgiersko-Polskiej* // *Rozprawy Polskiej Akademii Umiejętności*. 1897. R. 34.

³⁶ Поп.: Balzer O. *Genealogia Piastów*. S. 89; Bujak F. *Studia*. S. 79—80; Labuda G. *Studia nad początkami państwa polskiego* // *Biuletyn historyczny*. 1946. R. 1. S. 303 та ін.

складається з окремих частин, посталих у різні часи та різної вірогідності, від безсумнівно правдивих до відверто баламутних³⁷.

Окреслений уривок про польсько-угорське прикордоння правдивіший за повідомлення про посадження Володислава (властиво угорського Бели) в Галичі. У першому випадку для окреслення Київської землі вжито термін «Русь», у другому оперовано релігійним поняттям, що часто трапляється в наступні сторіччя. Те саме можна сказати й про назву городу. В перших трьох фрагментах фігурує *Galís* (видозмінений на *Salís*)³⁸ — форма, старша за окреслений уривок про угорського Володислава: *Galicia, regnum(!) Galiciae*³⁹.

Але не піддається запереченню, що у всіх раніше чи пізніше посталих повідомленнях про Галич політичну долю городу було відтворено з певною безперервністю та послідовністю. Відомості *Угорсько-польської хроніки* залишаються суголосними низці джерел, що підтверджують належність району Дністра в X—XI ст. польській державі; вони синхронізуються з київським історіописанням, яке повідомляє про перших Рюриковичів на Прикарпатті лише наприкінці XI ст. Натомість сам Галич постає у тих джерелах ще на кількадесят років пізніше⁴⁰.

*Переклав з польської Мирослав Волощук
(Івано-Франківськ, Україна)*

³⁷ Так, наприклад, *Угорсько-польська хроніка* залишається єдиним джерелом, яке вказує на те, що християнське ім'я дружини володаря Угорщини Гейзи звучало Аделяйда та що вона доводилася сестрою Мешка I. Факти підтверджують незалежне від окресленої хроніки постання агіографії Володислави-Аделяйди. Див.: Widajewicz J. Rodowód Piastówny Adelajdy // *Przegląd Zachodni*. 1953. R. IX (9—10). S. 57—63.

³⁸ Із цього випливає, що *castrum Salis*, який фігурує в інших угорських джерелах, наприклад *P. magistri, qui Anonymus dicitur Gesta Hungarorum / praefatus est textumque recensuit E. Jakubovich, annotations exegeticas adiecit D. Pais* // *SRH*. Vol. 1. S. 58, означає Галич.

³⁹ Ця остання назва вперше з'являється у титулатурі угорських королів. Вислів *regnum Galiciae* вказує, що цілий цей уривок не міг з'явитися раніше як у XII ст.

⁴⁰ Деякі історики стверджують, що населення Галицької землі належало до «руського народу». Окреслене твердження спирається на помилкову інтерпретацію терміна «Русь». Не випадково прихильники цієї теорії замовчують попередній період часу, розпочинаючи власні аргументи з XIII ст. Пор.: Пашуто В. *Очерки по истории Галицко-Волынской Руси*. Москва: Изд-во АН СССР, 1950.

Henryk Paszkiewicz (Warsaw, Poland – London, Great Britain)
Origins of Halych

Current material, which is a part of the author's lengthy book dedicated to the history of Rus, touches the first mentions of Halych on the pages of the Western European Latin-language material. The author thinks that the data from the Hungarian-Polish chronicle compared with the other narrative memorials of various time periods, allows to admit the belonging of Halych (Salis-Galis) to the state of the first Piasts in the XI century, with the corresponding ecclesiastical and institutional consequences. Henryk Pashkevych believes that the inhabitants of the Halych land did not associate themselves with Rus until the thirteenth century, even despite the fact that they've entered the possessions of the Kyiv Riurykovyches.

Key words: *Halych, the Hungarian-Polish chronicle, the Piasts, Poland, Boleslav the Brave, Meshko II, Hungary, the king Volodyslav, regnum Galicie.*

Paszkiewicz Henryk. Początki Rusi / z rękopisu przygotował Krzysztof Stopka. Kraków : Nakładem Akademii Umiejętności, 1996. S. 446–455.

КНЯЖИЙ ГАЛИЧ, НАША СЛАВА, ОСЬМОМИСЛОВА ДЕРЖАВА

Актуальний нарис присвячено найзнанішим сторінкам історії Галича та краю. У популярно-науковому стилі автор знайомить читача з княжою добою становлення міста й перетворення його на столицю. Особливе місце посідає характеристика діяльності найвідоміших галицьких князів Володимирка та його сина Ярослава. Найдраматичнішою частиною авторської оповіді, без сумніву, є доба боротьби за Галич Романовичів, угорських королів та польських князів першої половини XIII ст. Дослідник підсумовує найславніші сторінки діянь Галича 1340 р. і знайомить з першими археологічними та історичними розвідками краю XIX ст., логічним продовженням яких стало чимало сенсаційних відкриттів.

Ключові слова: Галич, князь, Ростиславовичі, Романовичі, бояри, археологія, Замкова Гора, церква Святого Пантелеймона.

I

Княжий Галич! Колиска нашої Державности, сцена нашої історичної трагедії, країна спогадів минулого, мрій про майбутнє, скарбниця дорогоцінних реліквій.

Сьогодні, це маленьке містечко, вузький круг буденних турбот, перелетних радощів людей сірих і безіменних. Але в його землі, під вуличним бруком, під руном околичних піль і огорodів, в тіні дібров, покояться тлінні останки велитнів, дрімають свідки їхньої праці, боротьби й творчості.

День проходить за днем над сучасним Галичем, один до одного подібний, ніч за ніччю сповиває сумерками галицькі спогади й румовища. Але бувають ночі неспокійні, примарні, наладовані електричністю прогомонілих століть.

Тоді мертве каміння оживає, якісь тіні повійні, якісь постаті засвітли підіймаються над маленьким, провінціональним містечком і прислонюють його своєю величністю.

Незломна постать Володимирка, трагічна з'ява Осьмомисла, вгору простягнені долоні Настасі, залізний меч Романа Мстиславича, задивлене в вічність обличчя Данила Романовича, он що переминює панораму провінціонального місточка в полум'яну феєрію історичної картини.

В тому то полум'ю величних спогадів, гордих зривів і болючих упадків, недоконаних діл і несповнених заповітів мертве каміння оживає, земля хвилюється й промовляє. В заграві минулого палають кам'яні дороговкази майбутнього.

II

Вже більше, як 850 літ проминуло з часу, як у 1084-ому р. Великий Київський Князь Всеволод наділив трьох синів князя-ізгоя Ростислава Володимирича (внука Ярослава Мудрого, правнука Володимира Великого), західньо-українськими волостями. Окраїнні Червенські Городи, що їх у 981-ому р. мусіли визволяти полки Володимира Великого, а в 1038-ому р. вої Ярослава Мудрого, опинилися оце в руках своїх правних, а як же гідних спадкоємців. Найстарший з Ростиславичів Рюрик засів у Перемишлі, Володар у Звенигороді, а Василько в Теребовлі. Три княжі уділи, об'єднані в руках одної династії, перемінилися в кріпкий і суцільний державний організм, що йому з часом судилося продовжити ролю Великого Київського Князівства. А хоч доля і людська зависть, не щадили Ростиславичам ударів, хоча вже в 1092-ому р. гине князь Рюрик від пошести, а в 1097-ому князь Василько Теребовлянський переживає трагедію свого осліплення, це ні в чому не ослаблює сили молодії держави й династії. Навпаки, далекозора й поміркована політика Ростиславичів та їх воєнні успіхи (особливо після перемоги над мадярами під Перемишлем у 1099 р.), закріплюють їх володіння над землями, що ними досі так легкодушно торгували претенденти до Великого Київського Стола.

В безупинній боротьбі й невсипущій праці проминуло життя обох Ростиславичів; померли вони майже рівночасно (в 1123-ому р.), залишаючи по двох синів кожний. Загрожувала небезпека, що наслідство Ростиславичів знову роздріблене, спаде до ролі зперед 1084-го р. На щастя, син Володаря Ростиславича Володимирко, дуже скоро виявив себе, як талановитий та енергійний «збирач» західньо-українських земель. Вже в 1141 р. бачимо в його руках Перемишль і Галич, а в 1145 р. ще й Звенигород. В боротьбі з Всеволодом, а відтак Ізяславом, князями київськими, оборонив Володимирко незалежність своєї триєдиної

волости, яку, вмираючи в 1152-ому р. залишив своєму синові Ярославу Осьмомислові. Володимирко, що в 1144-ому р. переніс свою столицю з прадавнього Перемишля до наддністрянського Галича, видвигнув цей скромний город на сторінки історії та започаткував його розвиток, як політичного й торговельного осередка.

До того часу згадується Галич рідко; около 1103 р. находимо в польських хроніках згадку про першу жінку князя Болеслава Криворотого, що була «дочкою короля галицького». (Королем цим був київський князь Святополк). В 1134 р. титулується «князем од стола галицького» Іван Ростиславич Звенигородський, а в 1141 р. згадується Галич в літописі, як старший стіл теребовельської волости. Та хоч рідко згадуваний, мусів Галич уже тоді бути великим і заможним, а при тому гарно забудованим і добре укріпленим городом, коли його міщанство мало сміливість і спроможність протиставитися волі князів і ставати з ними до боротьби.

Вже в 1145 р. збунтувалися галичани проти Володимирка; коли він вибрався на лови, закликали до себе Івана Ростиславича Звенигородського, а перед Володимирком замкнули городські ворота. Повні три тижні добував Володимирко Галича, поки його не здобув разом із Звенигородом, покинутим Іваном Ростиславичем. Помер Володимирко нагло, майже безпосередньо по відправі посла київського князя Ізяслава, що домагався від нього звороту городів Погорині й Бужська.

«Як поїхав посол Петро з двору, — пише літописець — пішов Володимир до божниці Св. Спаса, на вечірню. Йдучи переходами до божниці, побачив (князь), як Петро їхав і поглузував з нього: «Оце поїхав боярин руський, повідбиравши всі волости!». Коли ж Володимирко, вертаючи з вечірні, станув на місці, що на ньому поглузував з посла, крикнув: «Ой! Якби мене хтось у плече вдарив!». Придворні підхопили князя й понесли до терему, та що з ним не робили, князь того ж таки вечора помер.

Причиною смерти Володимирка була одна (ревматизм), але літописець, що не розумів змагання князя до забезпечення собі незалежності від київського столу, бачив у ній божу кару за недотриману Володимирком присягу.

В дійсности боротьба Ростиславичів і їхніх наслідників за незалежність західньо-українських земель, була єдиним рятунком української державности, що вже тоді не находила собі опори в розхитаному княжими міжусобицями Київському Столі.

Смерть Ізяслава Київського облегчила наслідникові Володимирка Ярославові Осьмомислові боротьбу за суверенність Галичини. Він задружив з мадярським королем, заключив союз з Польщею, а самотнього свого противника Івана Ростиславича зумів досягти й розбити аж в подунайській Берладі. Коли ж на Київському Столі засів його приятель Ростислав, Осьмомисл міг віддати себе мирній праці над культурною розбудовою Галицької Держави.

Великим і могутнім малює нам Ярослава Осьмомисла безсмертне *«Слово про похід Ігоря»*: «Осьмомисле Ярославе Галицький! — читаємо там. — «Високо ти сидиш на своєму золотокованому престолі! Ти підпер Карпатські Гори своїми залізними полками, ти заступив (угорському) королеві дорогу, замкнув Дунаєві ворота, правиш судна по Дунаю. Страх перед тобою по землях котиться. Ти по своїй волі відчиняєш Київські Ворота, з батьківського золотого стола стріляєш султанів у далеких землях».

Подібно висловлюється про Осьмомисла літописець, мовляв, «був він князь мудрий, вимовний, богобоязливий, поважаний по всіх землях і славний своїми полками. Він привів землю до цвітучого стану, роздавав багато милостині, любив чернечий чин і помагав йому скільки міг; у всьому сповняв божий закон і тримав у порядку церковні справи»...

Подвигом, що за нього Осьмомисл удостоївся такої високої похвали з уст літописця-духовника було установлення в Галичі митрополичої катедри з крилосом (капітулою) й будова величавого митрополичого собору Пресвятої Богородиці.

На жаль, в парі з державно-творчим хистом і воєнними успіхами Ярослава Осьмомисла, не йшло його особисте, родинне щастя. Незадоволений «політичним подружжям» з дочкою суздальського князя Юрія Ольгою, зажив Осьмомисл з бояринею Настасею Чагрівною, з якою мав сина Олега. Княгиня Ольга покинула Галич і поселившись в Червені, повела відтіля боротьбу з своєю супірницею. Проти князя й Настасі, а найбільше, проти рідні княжої любовниці, піднявся боярський бунт, якому проводив колишній повірник Ярослава, боярин Кость Сірославич та якийсь «служебний князь» Святополк. Вони то вирізали всю родину Чагрових, Настасю спалили живцем на кострі, а Ярослава примусили до нової присяги на вірність княгині Ользі...

Вимушена присяга не допомогла Ользі Суздальській. Вже в 1171-ому р. тікає вона з сином Володимиром до князя Ярослава Луцького, а відтіля до Володимира над Клязмою, де постригається в черниці. Тимчасом

Ярослав доживав віку в болю й одчаю, а коли зляг на смертну постелю, то «скликав бояр, міщан, світських і духовних, та сповідався перед ними: «Отці і браття і сини; оце відходжу з цього марного світу й іду до могого Творця: коли я згрішив чим перед вами, простіть мені [...]»

Коли ж по тридневному тяжкому конанні помер Ярослав Осьмомисл дня 1 жовтня 1187 р., то поховано його в підземеллях соборної церкви Пресв. Богородиці. Вмираючи, завіщав Ярослав Осьмомисл галицький стіл Олегові Настасиному, а Володимирові Ольжичеві дав Перемишль. Та не встигло ще його тіло захопонати, як бояри прогнали Олега Настасинога з Галича й посадили тут Володимира. Покривджений Олег удався до польського короля Казимира Справедливого й цей допоміг йому «вокняжитися» в Галичі. Та незабаром його отруїли бояри й поховали в Богородичній катедрі, а на галицькому столі знов засів Володимир Ольжич. Та коли Володимир відсунув від влади бояр, яким завдячував престіл, вони збунтувалися проти нього й примусили тікати з Галича.

Скористав з цього володимирський князь Роман Мстиславич, що віддав свій стіл братові Всеволодові й вокняжився в Галичі. Та не встиг ще Роман розглянутися, як у Галичину вмащерували накликані Володимиром Ольжичем мадари; ув'язнивши Володимира, посадили вони на галицькому столі свого королевича Андрія (1189 р.). Крик грози пронісся по українських землях. Київський митрополит кликав огірчений: «Це ж бо чужоплемінники забрали нашу батьківщину, не дайте їм панувати!». Даремне пробував прогнати мадярів Роман Мстиславич. Галицьким боярам було зразу добре з малолітнім мадярським королем, але згодом і їм надоїла господарка мадярських урядовців. Тоді вони закликали до себе сина Івана Ростиславича Ростислава, але в бою під Галичем (1188) бояри роздумалися, зрадили нещасного князя й раненого віддали в мадярську неволю. Галицьке міщанство, обурене боярською нікчемністю, підняло повстання проти мадяр, але мадари були сильніші. Вони здавили повстання, а Ростислава добили, «приклавши смертне зілля до його ран». Тим часом під мурами Галича з'явився знову Володимир Ольжич, що втік з мадярської тюрми й придбав собі допомогу польського князя Казимира Справедливого. Щастя усміхнулося Володимирові і на самого Спаса 1189 р. засів він на батьківському столі, поховавши перед тим Ростислава Берладинича в підземеллях Богородичної катедри. Забезпечившись союзом з князями Всеволодом Суздальським і Рюриком Київським, спертий на прихильності галицького громадянства, прокняжив уже Володимир Ольжич спокійно до смерті (1199 р.). Коли

ж спочив у підземеллях Богородичної катедри, то припечатав своїм саркофагом династію Ростиславичів, а разом з нею й окремішність Галицької Волости.

На дієву арену виступає тепер могутня постать волинського князя Романа Мстиславича, в його сильних руках зливається давня Галичина й Волинь в величню Галицько-Волинську Державу.

Запевнивши собі допомогу польського князя Лешка, угорського короля Андрія, неутральність суздальського князя Всеволода й прихильність німецького короля Пилипа IV-го, Роман Мстиславич опанував Галичину без труда. Бачучи, що Києва не дасться вже врятувати, «як матері городів українських», Роман подбав про те, щоби на київському столі сидів усе відданий йому князь, сам зате намагається приборкати половців, усю свою увагу й печальність присвячуючи «новому Києву», що ним не тільки для Галичини й Волині, але й для всієї України (крім Чернігівщини) стається наш Галич. Недаром то літописець величає Романа Мстиславича «царем і самодержцем» усеї Землі Української, що йдучи слідами свого діда Мономаха, «кидався на поганих мов лев, сердитий був, як рись, нищив ворогів, як крокодил, проходив ворожі землі, як орел, а був хоробрий, як тур». Князь, що то «крамольних бояр видушував, як пчоли», а «Литвою орав», що своїм далекозорим поглядом обіймав цілість української державно-творчої політики, закоротко, нажаль, володів Галицько-Волинською Державою. Будучи, як союзник німецького короля Пилипа Гогенштауфа, в війні з польським князем Лешком, поляг Роман Мстиславич при переправі через Вислу під Завихвостом у 1205 р. «І приїха же галичане, взяша князя свого мертвця і несоша в Галич і положиша в церкві святого Богородиці».

Нелітність Романових синів — Данила й Василька дозволила ворогам Української Державности розпутати на наших землях нову хуртовину крамол та міжусобиць. Романова вдова була примушена довго тинятися поза Галичем, в якому тимчасом господарили то поляки, то мадяри, то свої ж таки бояри й князі з їх слухними, чи уявленими претенсіями до Галича. Найдовше втрималися в Галичині три брати Ігоревичі (Володимир у Галичі, Роман у Звенигороді та Святослав у Перемишлі), але коли вони вдалися в безоглядну боротьбу з боярами, бояри нагадали собі на Романових синів і післали за ними на двір мадярського короля Андрія. У вересні 1211 р. станули угорські війська й прихильні Романовичам волинські князі під Галичем і «вокняжили» девятилітнього Данила Романовича на галицькому столі. В заступстві мадярського князя

пробувала княжити мати, та це не подобалося галицьким боярам і вони примусили її знову тікати на Угорщину. Галицьким князем проголосив себе боярин-самозванець Володислав Кормильчич. Скористали з того — мадярський король Андрій та польський Лешко, що, подруживши з собою свої нелітні діти Кольомана й Сальомею, рішили розібрати Галичину поміж себе. В 1216 р. відбулася коронація маленького Кольомана на галицького короля, а весною цього-ж року мадярське військо опанувало Галич. Володислав Кормильчич попав до мадярської неволі, в Галичі засів, як воєвода Кольомана мадярський вельможа Венедикт, Перемишль загорнув, згідно з умовою, Лешко, Володимирщину призначено Романовичам. На щастя, польсько-мадярський союз дуже скоро розбився, а на Галич рушив, закликаний «покривдженням» Лешком, новгородський Мстислав Мстиславич Удачний (1219). Відвоювавши від мадярів Галич, Мстислав Удачний увійшов у порозуміння з Данилом Романовичем, за якого видав свою дочку, а відтак допоміг удомашнитися у волинських волостях. Тим часом грянула на Україну татарва, а 31. травня 1224 р. прийшло над річкою Калкою до розгрому українського лицарства. Своєї перемоги не використали татари зразу; завернули в степи й тим приспали чуйність українських князів. Князь Мстислав Удачний і його зять Данило Романович, що найбільше з усіх відзначилися над Калкою, жили в згоді, дарма, що Мстислав, підмовлений ворогами Данила, віддав Галич угорському королевичеві Андрієві, а сам усунувся в свій степовий Торческ. Щойно як він у 1228 р. помер, Данило рушив знову на підбій Галича. В 1230 р. опанував Данило Галич, та не зумів приборкати «крамольних» галицьких бояр. В 1232 р. накликали вони на нього мадярів, а в 1235 збунтувалися й, замкнувши перед Данилом галицькі ворота, впустили до столиці князя Михайла Чернігівського. Щойно по десяти роках удалося Данилові відвоювати Галич від Михайлового сина Ростислава й у Богородичній катедрі засісти на престолі свого батька.

Та нова хвиля татарщини перешкодила Данилові скористатися овочами своєї перемоги. Дня 6 грудня 1240 р. опанували татари Київ, а це викликало такий переполох в дальших українських волостях, що ніхто з князів не посмів дожидати татар на своєму місці.

Данило втік на Шлеськ, його син Лев на Мадярщину. Татари перейшли Галицько-Волинську державу, мов язва. В Володимирі Волинському не залишилося ні живої душі, впав Галич «і багато городів, що їм нема числа». Коли ж у 1242 р. переплила через Україну поворотна хвиля Татарщини, Данилові довелося проганяти свого супірника Ростислава та ворожих

собі бояр з єпископом Артемієм у проводі з Перемишля й Галича. Щойно блискача перемога Данила над закликаними Ростиславом угорськими військами під Ярославом (1245) закріпила остаточно Галицько-Волинську Державу за Романовичами. Данило обняв Галичину, брат його Василько Волинь, але в дійсності Данило правив цілою Галицько-Волинською Державою, використовуючи всі сили для її культурної розбудови й політичного зміцнення.

Правда, по татарському розгромі чим раз рідше стрічаємося на сторінках літопису з іменем Галича. Його місце заступають нові, основані Данилом городи — Львів та Холм, у якого Богородичній церкві й спочив король Данило Романович у 1264 р. Політичний центр Галицько-Волинської Держави переноситься згодом до Володимира Волинського. За Галичем залишається тільки повага галицької церковної митрополії.

Коли ж у 1340 р. згинув останній з галицько-волинських суверенів Болеслав Юрій II, примеркло й сонце галицької митрополії. Правда, польський король Казимир дозволив українцям на її відновлення (1371), але за короля Ягайла почалася доба безоглядного переслідування всього, що українське. Тоді то, по словам очевидці, — «галицьких крилошан водили з Крилоса на поворозі й плавали через Дністер», церкви замінювали на костели, а церковні й митрополичі добра переписували в реєстри королівщин. З часом перевилося «крамольне» галицьке боярство й горде міщанство. Його місце заняли чужинці — поляки, жиди та караїти, старовинні княжі церкви й монастирі з Богородичною катедрою в проводі почали занепадати, поки зовсім не лягли в румовищах.

III

Старовинний княжий Галич, що його політичну історію прослідкували ми протягом двох сотень літ (1141—1340), не залишив по собі в писемних документах майже нічого з того, що свідчило би про його повстання, назву, розбудову й культурно-духовне життя, що колись кипіло в ньому.

Хіба вже не дізнаємося — хто й коли заснував Галич. Останки доісторичної старовини, знаряддя й посуд кам'яної та бронзової доби, знаходжені тут і там на території сучасного Галича, впевняють нас у тому, що ця надністрянська оселя куди старша, як найраньші наші відомості про неї.

Без відповіді мусимо залишити й питання — відкіля пішла назва нашого города. Що не пішла вона від «галки», яку місто щойно в XVIII в. прийняло за свій герб, ані від якихось «галів», тобто галлійців, що

мандрували нашими землями зі сходу на захід, — це більше, як певне. Трудно повірити, щоби назва города могла повстати від «*Галичиної Могили*», що її ще досі показують на території нинішнього села Залукви. Правда, на зв'язок повстання й назви Галича з Галичиною Могилою натякає під 1207-им р. галицько-волинський літописець, але це могло б нас упевнити хіба в тому, що в околиці тої могили й недалекої від неї Спаської, а також Пантелеймонівської церкви стояв той Галич, у якому княжив, відправляв київського посла й глузував з нього, на «переходах» з терему до церкви, князь Володимирко.

Трудно припустити, щоби княжий, середньовічний Галич, отже город, що крім того, що був політичним і торговельним центром, був теж оборонною твердиною, міг простягатися аж на такому велитенському просторі, на якому розсипані румовища його княжих будівель. А займають вони простір біля квадратної милі, вміщаючи в собі, крім нин. Галича, такі місцевості, як Залуква, Св. Станислав, Сокіл, Підгороддя, Крилос і Пітрич. Найправдоподібніше центр, тобто княжий терем і придворна церква Галича не стояли все на одному місці, а пересовувалися в міру того, як Галич руйнували зовнішні й внутрішні вороги та як вигинав своє корито відомий з химерности Дністер.

До нині збереглися сліди старого Дністрового корита, що йдуть попід гору села Курипів, у напрямі теперішнього мосту та Лімниці, а відтіля нинішнім коритом Лімниці попід гору Св. Станислава до Болшева, попід Болшівці, Хоростків, Тустань, попри зал. стацію Дубівці до Єзуполя. Опливаючи колись гору Св. Станислава, скріпляв Дністер її оборонність і тому тут міг Володимирко вибрати собі найвідповідніше місце під замок і придворну церкву. Біля нинішнього костела Св. Станислава, що в княжих часах був церквою Св. Пантелеймона, збереглися до нині сліди могутніх валів і середньовічних фортифікацій. Триста кроків відтіля заціліли румовища Спаської церкви, що в цілому відповідає топографічним заподанням літописця про тогочасний центр Галича.

Центр той переносить син і наслідник Володимирка, князь Ярослав Осьмомисл на гору поміж Луквою і Мозелевим Потокком. Від основаної тут катедри й капітули, прозвано цю гору Крилосом. Ярослав укріпив її потрійними валами, в центрі збудував величаву катедру Богородиці, а на місці, що до нині зветься «*Золотим Током*», збудував княжий терем. Крім цього довкола Крилоса заціліла ціла низка урочищ, що своїми назвами, як Юрівське, Данилівське, Воскресенське та Іванівське, свідчать про те, що на їх місці стояли колись рівноіменні церкви й монастирі.

Остаточно й на нинішній Замковій Горі, прозваній так від руїн старостинського замку, збудованого за польських часів, міг бути в княжій добі коли не замок, то бастион, про що свідчать сліди земляних укріплень куди раніші від половини XIV-го віку. Глуха місцева традиція впевняє, що тут стояв замок, закладений по смерті Романа Мстиславича.

Так отже на територію довкола сучасного Галича, засипану румовищами будівель і залишками культурного життя княжої доби, треба дивитися, як на терен двохсотлітнього бурхливого, воєнно-політичного й нарешті культурного життя наших прадідів у добі державної незалежності Галицької Волости.

Перед нами лежить територія княжого Галича, мов отворена книга, з затертими, але для бистрого ока ще доволі читкими буквами. Читання в тій книзі, що зберігає в собі стільки таємниць і несподіванок, почалося в нас розмірно рано, але умови нашого культурного й політичного життя радше спинювали й утруднювали працю над нею.

Першим, що перед ним розкрила Галицька Земля свої таємниці, був парох Залукви о. Лев Лаврецький (1837—1910), що в 70-их рр. минулого віку започаткував наукове обслідування галицьких румовищ. На спілку з проф. І. Шараневичем відкрив і прослідив о. Лаврецький до 1891 р. сім церковних фундаментів, при чому відломки старовинних різьб, долівок, фресків та металеві нахідки здепонували відкривці в музею Народнього Дому у Львові. Вслід за ними почали свої досліді такі вчені, як Др. О. Чоловський та Др. О. Пеленський, якому Галич завдячує вичерпуючу монографію, видану в 1914 р. Польською Академією Наук п.з. *«Галич в історії середньовічного мистецтва»*. З черги археолог-аматор пок. Лев Чачковський зладив археологічно-топографічну мапу княжого Галича, з якою в руках дир. музею Наук. Тов. ім. Шевченка у Львові, Др. Я. Пастернак вже останніми роками відновив дослідну працю над галицькими румовищами й досяг успіхів, що зелектризували все українське громадянство.

Більш, як півстолітня праця названих учених і дослідників, повернена на відслонення культурного обличчя княжого Галича, не залишилася без успіхів. Відкрили вони й опрацювали науково останки фундаментів біля 30-ти церковних будівель, але тільки одна-одинокa церква Св. Пантелеймона (нині францішканський костел Св. Станислава) збереглася до нас до висоти кривлі, разом з своєю архітектонікою й різьбарськими окрасами.

Одною з більших галицьких церков, була вже згадувана кількакратно Спаська церква (19,7х17 метрів у поземному пляні), що її добре збережені

фундаменти найшов проф. Шараневич на горі Карпиця. Повстала вона в половині XII в., була трьохнавна й трьохапсидна, в цілому зближена до квадрату. Крім фрагментів різьбарських окрас, найдено в її румовищах оловяну печатку єпископа Кузьми з XII віку.

Поблизу Спаських румовищ знайдено кам'яний саркофаг, що його в своєму звідомленю з 1886-го року описує проф. Шараневич так: «Віко саркофагу має підняті ребра. Коли прирівняємо його з домовиною великого київського князя Ярослава, то віко галицького саркофагу є наче спогадом форми Ярославової домовини в Києві».

Спаський саркофаг, виконаний долотом з одноцільного піскови́ка, мав 2.50 м. довжини, 35 см. висоти, та 40 см. ширини в головах, а 37 см. в ногах. Відкривці (О. Лаврецький і проф. Шараневич), залишили знайдений саркофаг на місці, перекривши його дощаною будкою на кам'яних стовпах. Нажаль, людська злоба, чи невіжа подбала про те, щоби по тій цінній нахідці пропав і слід...

Аж до XVIII в. стояла біля самого Крилосу церква Св. Іллі. Її здоровий ще зруб розібрано з початком XIX в., а матеріал зужито на іншу будівлю.

Оскільки Спаська церква збудована на майже квадратному пляні, своїми трьома навами й трьома вітварними апсидами, нагадувала княжі церкви Києва й Чернігова, остільки поземний плян Іллінської церкви звертає на себе увагу своєю незвичайністю. Її середущу наву творила ротонда з притикаючою до неї від сходу пресбітерією в три четверті кола. Від заходу притикав до центральної ротонди прямокутний бабінець. Вся церква була побудована з тесаного каменя й засклеплена.

Під архітектурним оглядом це тип західньо-романської ротонди, при чому його трьохдільність має велику вагу в зв'язку з трьохдільністю, типовою для нашої дерев'яної архітектури.

Розмірно добре збереглися фундаменти невідомої з назви церкви, знайдені 6 км. на захід від нин. міста над Лімницею, під лісом, званим Дібровою. Розмір її трьохнавного заложення (20х14.5 м.) найбільший з відкритих до неї галицьких церков, виїмково сильна й дбайлива кладка, насунули декому з дослідників думку, що оце перед нами румовища галицької катедри... Шараневич був думки, що побудована на таких підвалинах церква була не стільки обширна, що висока, й тому найвеличавіша, а може й найстарша церква княжого Галича.

З румовищ поменших церков княжого Галича слід згадати підвалини однонавної Благовіщенської церкви, на *«Церквищах»* поміж Крилосом і Четвертками. В 1884-ому р. найдено тут гарно збережений кусень

узористої долівки, мощеної поливними кахлями та різьбарські окраси з різьбленою головою льва, на зразок романських «хімер», що ним закінчувано кам'яні ринви тогочасних будівель.

На залуквівській височині, на т. зв. Карповім Гаю, найдено фундаменти якоїсь багатокутної будівлі («полігону»), що могла бути капличкою, або невисокою баштою.

Та одна тільки Пантелеймонівська церква заціліла до висоти кривлі й на її підставі можемо уявити собі характер церковного будівництва княжого Галича.

Збудована около 1200-го р. ще в XIV-ому в. була в українських руках, але в XVI-ому в. застаємо вже загосподарених біля неї латинських францісканів. Вони то перемінили її первісне візантійсько-романське перекриття на пізньо-ренесансове, але стін її й конструкції не змінили.

Поземний плян Пантелеймонівської церкви (19.50x17 м.) трьохнавий, центробанний, характеристичний ще для церковного будівництва київо-чернігівської доби. Головна й одинока баня спіралась колись на чотирьох масивних стовбах, що розділяли тягар бані й склепінь поодиноких піль луками на стіни, зглядно на виступаючі з них пілястри. Само перекриття бані могло бути або з візантійська сферичне, тобто щільно прилягаюче до склепінь, або з романська стіжкове, чи шатрове. Розмірно невелику церкву освічував мабуть тільки один ряд вікон, а до церкви вело два входи, обрамовані прекрасними романськими порталами. Особливо величавий й цінний своєю різьбою й архітектонікою — головний портал. Він утворений з двох виступів і двох пар колон, зєдинених з собою почвірним луком, та наче кам'яний вівтар висовується з чолової стіни храму. Перша пара кольон, оперта на аттицьких базах має кісткові капітелі, зложені з чотирьох полукруглих щитів, вершками вниз. Капітель другої пари кольон «кошикові», створені зі стилізованих листяних китиць, викуваних у камені з подивугідною досконалістю. Черени другої пари кольон творять вязку гладкого пруття, з романська перевязану посередині. На капітелях кольон і виступах порталю спірається гзимс, критий різьбленою рослинною орнаментикою. Полукругла архівольта, що обєднує цілість порталю, виростає орнаментально з бокових кольон і виступів. Кольонам відповідають різьблені валки — один з мотивом спірального, другий плетінкового орнаменту.

«Загальний характер орнаментики головного порталю дрібнолистий, відданий в чисельних і густих насіках та жолобленнях, в зручний і тонкий спосіб, на перший погляд нагадує арабські зразки» (О. Пеленський).

Декорація бокового порталю, як-небудь зближена до головного, куди простіша й грубша в виконанню. Цінними зразками нашої середньовічної різьби є капітель струнких полуколон, що ними обрамовані віконні отвори й глуха аркатура зовнішньої стіни головної апсиди. Всі вони, хоч і різняться поміж собою в подробицях, повторюють схему листяних капітелів, упрощеного коринтійського типу.

В противенстві до києво-чернігівських церков, будованих з полос цегли й особливої цементової заправи, стіни Пантелеймонівського храму кладені з дбайливо оброблених, прямокутних квадранців вапняка, що обігають церкву довкола ритмічними смугами. Старанний добір кам'яних квадранців і особливий спосіб в'язання, викликає в глядача вражіння сили, гармонії й краси. В цілому Пантелеймонівський храм це наче кам'яний документ зустрічі двох світів і двох культур візантійсько-українського сходу з романськими заходом.

«Усі віднайдені й дослідженні досі румовища церковних будівель у Галичі, характеризує однакова техніка й стиль: тесаний камінь, однорідні різьби й поздовжньо базилічний, або доосередний, переважно квадратний, чотирихрестовний, трьохапсидний план. Ті будівлі були твором одної архітектурної школи, що об'єднала два мистецькі елементи, приписувані дотепер двом різним стилям, тобто візантійську конструкцію і романську різьбу. Цвіла та школа в Галицькій Україні й у самому Галичі в XII-ому й XIII-ому віці» (Др. О. Пеленський).

Та оскільки доцьогочасні принагідні нахідки й систематичні розкопки галицької старовини дали приблизну відповідь щодо культурного, чи пак мистецького обличчя княжого Галича, то довго залишалося без відповіді питання — де в якому місці билося серце княжого Галича в момент його розцвіту, де був княжий терем і збудована Ярославом Осьмомислом Богородична катедро?

В теремі ж проходила творча праця й життєва трагедія одного з найбільших українських володарів, в катедрі спочили тлінні останки його, його синів, геройського князя Ростислава Берладинича й нарешті останнього з великих лицарів українського середньовіччя, Романа Великого! Де був і чи заціліло що-небудь з паладія Осьмомислової Держави?

Питання непокоїло дослідників галицької старовини не від нині й кожен з них намагався відповісти на нього по своєму.

Крилошанин львівської капітули о. А. Петрушевич був переконаний, що Богородичною катедрою була нинішня парохіяльна церква Галича. Зате проф. Шараневич упевняв, що катедрою була Пантелеймонівська

церква, та коли виринули зіпд землі підвалини церкви під «Дібровою», прихилився до погляду, що власне на цьому церквищі стояла катедрa. З черги Др. О. Чоловський станув на становищі, що вже сама назва «Крилосоу» свідчить про існування катедрi в місці, де крім цього збереглися останки сильних земляних фортифікацій. Думку про те, що Осьмомислова катедрa стояла на місці нинішньої Успенської церкви в Крилосі, збудованої в XVI в. Марком Шумлянським, як-небудь правдоподібну, цей дослідник відкинув. Запустивши кілька пробних сонд у терен біля нинішньої парохіяльної церкви в Крилосі й Галичі, дійшов остаточно до переконання, що стояла вона в бувшому митрополичому, а тепер парохіяльному огороді.

Безуспішними для питання про Осьмомислову катедрu виявилися й передвоєнні пошуканки Дра. О. Пеленського.

Щойно в 1937-ому р., тобто якраз у 750-ті роковини смерті князя Ярослава Осьмомисла, зелектризувала українське громадянство вістка, що молодому українському археольові Дрові. Я. Пастернакові вдалося... натрапити на слід Осьмомислової катедрi, а з нею на справжню скарбницю культурно-історичних реліквій нашого княжого минулого.

Ще в липні 1936-го р. Др. Я. Пастернак, сондуючи терен на південь від церкви Марка Шумлянського в Крилосі, натрапив у глибині трьох метрів на два грубезні мури в напрямі північ-південь, на сліди деревляної спаленої підлоги та останки церковної долівки з великих алябастрових плит. В умовах терену, доцьогочасних дослідів та архівно-історичних відомостей Др. Я. Пастернак прийшов до висновку, що перед ним румовища не іншої будівлі, а саме — катедрi Ярослава Осьмомисла!

Та щойно дальші розкопки, переведені літом 1937-го року, впевнили відкривця в його первісному припущенню. Поза відкопами в цілости обводовими підвалинами церкви, що розкинулися на просторі 32.5х37.5 м. (всього півтора метра вужчому й коротшому від підвалин київської Софії!), поза помітною частиною надземного муру, що дозволяє вникнути в тайники техніки й архітектурного стилю будівель княжого Галича, натрапив Др. Я. Пастернак на кам'яний саркофаг з тлінними останками котрогось з похоронених в катедрі князів і врешті на череп молодої дівчини в парчевій діядемі, що вказувала б на її приналежність до аристократії княжого Галича.

Усі ці нахідки, як також тимчасові висновки й припущення на їх основі, є справжньою ревеляцією не тільки для вузького світа археольогів, а й усього українського громадянства.

Бо як би не випала остаточна наукова оцінка відкрити Др. Я. Пастернака, то одно залишиться певним, а саме те, що перед нами справді румовища Осьмомислової катедри, що ще не виявили всіх своїх скарбів, не розкрили всіх своїх таємниць! Можливо, що дальші розкопки вирвуть нам з землі ще не один княжий саркофаг, ще не одну реліквію, не один документ життя, праці, боротьби й творчості наших прадідів зперед 700 літ! Початок уже зроблено. Місце де шукати й вказівка що можна найти, створена працею молодого археолог-ентузіаста, а вже нашою справою буде пошанувати найдене, закріпити для нащадків.

Бо ж це не що-небудь твориться на наших очах! Це ж бо з пороку забуття виринає — Княжий Галич — наша слава — Осьмомислова Держава!

*Опрацював матеріал Михайло Климович
(Івано-Франківськ, Україна)*

Mykola Holubets (Lviv, Ukraine)
Princely Halych, the Osmomysl's glorious state

The current essay is devoted to the most famous pages of the history of Halych and the region. In the popular science style, the author acquaints the reader with the princely era of the city formation and its transformation into the capital. A special attention is paid to the characteristics of the activities of the most famous Halych princes Volodymyrko and his son Yaroslav. The most dramatic part of the author's story is undoubtedly the era of the struggle for Halych among Romanovyches, the Hungarian kings, and Polish princes in the first half of the thirteenth century. The researcher summarizes the most glorious events that happened in Halych in 1340 and acquaints the readers with the first archeological and historical explorations of the region in the XIX century which resulted in numerous sensational discoveries.

Key words: *Halych, prince, Rostyslavovyches, Romanovyches, boyars, archeology, the Castle Mountain, Church of St. Panteleimon.*

Голубець Микола. Княжий Галич, наша слава, Осьмомислова держава. Львів: Видання «Української преси» (Іван Тиктор), 1937. 30 с.

КНЯЖИЙ ГАЛИЧ

Статтю присвячено аналізу історичного і топографічного дослідження літописного Галича, археологічних студій 30-х років ХХ ст. На основі вивчення спадщини своїх попередників і сучасників автор здійснив спробу реконструювати образ потужної князівської столиці з чіткою прив'язкою до географічного середовища, конкретних місць, що справляли вплив на розвиток міста. Дослідник не обмежився лише князівською добою, але й апелював до пізнішої доби та її ключових постатей, зокрема з церковного середовища.

Ключові слова: Галич, Ростиславовичі, Романовичі, Сидір Шараневич, Осип Пеленський, Ярослав Пастернак, Ярослав Хмилевський, Лев Чачковський.

І. Минуле міста Галича

На території старого княжого Галича вже в передісторичних часах у різних добах, без сумніву, існували людські оселі.

Розкопки 1936 р.¹ відкрили в Крилосі могилу, з якою досі зв'язані були народні перекази про Настю Чагрову. В цій могилі знайшов наш відомий археолог доктор Ярослав Пастернак гробницю якогось трака з Семигороду, а знайдені при цьому прикраси вказали, що гробниця сягає початків бронзової доби, близько 2000 років перед Христом.

У розкопаній другій могилі знайдено тілопальну гробницю, з іще давнішої кам'яної доби.

З часів мандрівки народів знайдено в Крилосі срібний скарб, що походить з VI століття після народження Христа. Особливу увагу звертає в цьому скарбі срібна золочена тарілка візантійської роботи².

Ці знахідки вказують, що в передісторичний давнині на просторі старого Галича розвивалось людське життя.

¹ Пастернак Я. Нові археологічні розкопки в Крилосі // Новий Час. 1936. 13 серпня.

² Його ж. Археологія західноукраїнських земель. Львів, 1932.

Про повстання старої історичної оселі Галич немає ніяких вісток. Можемо лише здогадуватись, що на просторі княжого Галича існувала якась оселя в найдавніших часах, а із заснуванням галицької держави вона набрала особливого значення.

Про походження назви Галич вносить дані історик та дослідник Галича, Сидір Шараневич³. За його словами назва Галич походить від старослов'янського слова «галъ» (чорний) і означала би вона: «чоловік чорний» або «син Чорного», що збудував Галич.

У волинському літописі в оповіданні про події по смерті Романа Мстиславовича літописець подає дуже цікаву подробицю про Галич. У 1210 р. король угрів Андрій відправив до Галича свого воєводу Венедикта з військом. Коли галицьким боярам забагато було насильств Венедикта, покликали проти угрів князя Мстислава з Пересопниці. Мстислав не зміг вигнати угрів, тоді боярин Ілля Щепанович випровадив його на «Галичину могилу» та з глумом сказав до нього: «Княже! Ти вже посидів на Галичині могилі, то так, якби вже княжив в Галичі». Літописець, подаючи цей факт, додав від себе, що пізніше розкаже про Галичину могилу й про Галич, який його початок. Однак цієї обіцянки не додержав.

Шараневич здогадується, що Галичиною могилою є велика могила в лісі біля Сокола та доказує, що слово «Галичина» може походити лише від слова «гал» (від слова Галич було б Галищина), значить, мала б це бути могила основника Галича. Нині інтерпретується це оповідання літопису так, що Галичина могила була мабуть місцем інтронізації галицьких князів.

Історичні відомості, які маємо про княжий Галич, подають нам наші літописи: київський та волинський. Про князювання Великого Романа до його смерті довідуємось з суздальського збірника. Дечого про Галич дізнаємось з польського літопису Длугоша. Згадуючи про історичні події, літописці подають теж деякі, хоч і скупі, подробиці, що відносяться до положення, вигляду та оборонності княжого Галича.

Треба розрізнити у відомостях, що подають літописи, два періоди: один період панування Ростиславовичів до кінця XII ст. та другий період панування — до середини XIII ст.

Перші писані вістки про княжий Галич знаходимо у літописах у половині XII ст.

Описували Галич основники галицької держави: Ростиславовичі.

³ Шараневич І. Староруський княжий Галич. Львів, 1880.

Ростислав, син найстаршого Ярославовича — Володимира, як князь-ізгой (вихованець, чий батько помер до того, як ввійшов у права київського князя) утік з-під опіки стрия Ізяслава в Тмутаракань.

Полишив він по собі трьох синів: Рюрика, Володаря й Василька. Виховувались вони у Ізяслава, відтак у його сина Ярополка в Володимирі.

З кінцем XI ст. добули браття Ростиславовичі для себе галицьку землю та в боротьбі з наслідником київського князя Ізяслава Всеволодом та Ярополком Ізяславовичем зуміли утримати свої володіння.

З'їзд князів у Любечі 1097 р. підтвердив права Ростиславовичів на Галичину. Рюрик отримав Перемишль, Володар — Звенигород, а Василько — Теревовлю.

На останні роки XI ст. припадає боротьба Ростиславовичів зі Святополком Всеволодовичем та волинським князем Давидом Ігорьовичем.

Князь Рюрик помер в 1092 р. Володар і Василько виступали завжди злагоджено та зуміли втримати в своїх руках володіння.

Мабуть, на ці часи припадає розбудова Галича в кращу обороноздатну твердиню. Однак Галич на той час був ще містом не такого масштабного значення, щоб одразу перетворитись в столицю.

Після смерті Всеволода II Ольговича (1146) у Києві розгорілася тривала війна за київський престол (1146—1154) між двома найвизначнішими тоді княжими родами: Мстиславовичами та Юрійовичами. Проти себе станули дві коаліції, які поширились на цілу Європу та мали на своєму боці ворогуючі з собою німецькі роди Гвельвів та Гогенштауфенів.

По боці Юрійовичів ставув галицький князь Володимирко Володаревич, що пережив своїх братів та об'єднав під своєю рукою всю галицьку землю (крім Звенигорода) і обрав Галич столицею своєї держави.

Ця важлива подія, що в київському літописі записана під 1141 р. є першою історичною згадкою про місто Галич.

Дві волості, перемишльська і теревовлянська під час князювання Володимирка — увійшли до складу галицької держави.

Галич підходив найкраще для столиці через своє положення на важливому торговельному шляху та природним укріпленням.

Нова столиця почала розбудовуватись. Володимирко та його нащадки розширювали і зміцнювали укріплення Галича та прикрашали місто величними архітектурними спорудами. Літопис часто згадує тепер про Галич.

Цікаво оповідає літописець про посольство київського Ізяслава до Володимирка. Посол Ізяслава Петро Бориславич, приїхавши в Галич, закликав Володимирка до повернення міст, що належали київському

князівству і які галицький князь обіцяв повернути. Володимирко відправив посла з нічим, а коли переходив до церкви святого Спаса на вечірню молитву, побачив, як їхав Петро, ще й насміхався з нього. Того ж вечора Володимирко нагло помер, а син його Ярослав викликав Петра назад до Галича.

Це був рік 6660 за літописом. Тобто 1152 р. Цього ж року після смерті Володимирка галицький престол зайняв Ярослав Осьмомисл.

За панування Ярослава почалась доба економічного розцвіту галицької держави та сильної колонізації в південно-східному напрямі.

Мабуть, за часів панування Ярослава Осьмомисла припадає розбудова та укріплення основного осередка цілого княжого Галича, зведення княжого міста та будову катедри-твердині на невеликому просторі між Луквою й Мозоловим потоком.

У підземеллях величавої катедри 750 років тому поховано на вічний упокій Великого Ярослава.

Зі смертю Ярослава галицьке боярство, що міцно укріпило свої позиції, віддало престол сину Ярослава, Володимиру II, а пізніше, коли не злюбили його, запросили до міста володимирського князя Романа Мстиславовича.

Однак, через інтервенцію угорського короля Бели III Романові не вдалось зайняти галицький престол.

Через десять років Роман таки зумів утвердитись в Галичі. Енергійний та розумний князь випередив своїх противників — чернігівських Ігорьовичів, що знайшли поміч деяких галицьких бояр та київського князя Рюрика. Роман зайняв Київ, посадив в ньому свого намісника і таким чином спаралізував усі заходи Ігорьовичів.

Під владою Романа з'єднались дві доволі ворожі країни: Галичина та Волинь в одну могутню державу, а Галич став столицею першої національної української держави.

Короткі роки панування Великого Романа були для Галича роками найвищого розквіту, як політичного, так і економічного. З Галича виходив Роман у свої славні походи на половців.

По смерті Романа 1205 р., що підірвала взаємовідносини Галича й Володимира, столичний Галич починає занепадати. Хоча місто і було ще могутньою твердинею, яку ворог не міг взяти у відкритому бою, все ж таки довга війна, що розпочалась за спадщину Романа та його малих синів, знизилася значення Галича. Найбільшою мірою до цього причетне галицьке боярство, яке закликало до міста чужих претендентів або й самі посідали на галицький престол.

Боротьба за Галич тривала сорок років (1205—1245). Як законний спадкоємець провадив Данило вперту й тяжку боротьбу з численними ворогами, з яких наймогутнішими тоді були угорські королі, що бажали за всяку ціну утримати Галич у своїх руках. Довший час княжив у Галичі новгородський князь Мстислав, із ним разом воював Данило проти угрів. У 1237 р. Галич перейшов в руки Данила, однак ще вісім років князь повинен був воювати за місто з чернігівським князем Ростиславом Михайловичем та уграми, доки в 1245 р. не розбив їх рішуче під Ярославом.

Із часів довгої та впертої боротьби Данила за батьківський престол у Галичі зберіглося у літописах чимало звісток про саме місто. Хоча вони дуже загальні, все ж таки дають нам деякий образ давньої твердині Галича, що піддавалася ворогові найчастіше внаслідок порозуміння ворога з частиною галицького боярства.

У 1213 р. замкнулися в Галичі бояри, брати боярина Володислава. Краківський князь Лешко переміг над рікою Бібркою їх брата, та все таки не зміг здобути Галича.

У 1214 р. Лешко та угорський Андрій, які були в порозумінні з галицькими боярами заключили угоду, за якою одружили своїх дітей Коломана та Саломею і віддали їм престол в Галичі. Коронація відбулася в 1216 р. в катедральній церкві княжого Галича.

У 1219—1221 рр. зводить новгородський князь Мстислав тяжкі бої за посідання Галича, при ньому воює і Данило Романович, що був одружений на доньці Мстислава.

З цих років літописець подає деякі цікаві подробиці з укріплення замку в княжому Галичі. Угри та поляки не зуміли заволодіти бродом на Дністрі, а Данило, що замкнувся в Галичі, добровільно вийшов з міста. Тоді Коломан та Саломея увійшли знову до Галича. Коли ж Мстислав знову підступив до міста, розпочалась завзята битва. Мстислав поборов угорські та польські полки. Угри билися біля «городських воріт», а відтак вийшли на «комарі» (аркади) церкви Пречистої Владичиці нашої Богородиці, де збудували перед тим укріплення і полишили Коломана й Саломею. Звідти угри кидали каміння, однак, не маючи води, здалися Мстиславі.

Сьогодні, після відкриття в селі Крилосі фундаментів величавої катедральної церкви Богородиці нема найменшого сумніву, що ця битва, описана в літописі, мала місце на підніжжі крилоської гори та відтак на поверсі катедри, де сховались угри.

Коли неспокійні галицькі бояри прикликали до міста Ростислава, сина чернігівського князя Михайла, Данило в 1238 р. в часи походу Ростислава на Половців у трьох днях поспішив із Холма до Галича. Містяни добровільно віддали Данилові Галич. Данило ступив у місто, прийшов до

церкви святої Богородиці, зайняв княжий престол батька і на знак своєї перемоги повісив на «німецьких воротах» свою хоругву.

Малим хлопчиком був Данило тоді, коли його батько Роман полишив йому свою спадщину.

Будучи вже зрілим чоловіком, покінчив Данило довгу війну за престол в Галичі. Врятував велике діло батька та відновив єдність держави, добув навіть королівську корону.

Та на його державу впала страшна хуртовина: татарська орда в своєму нестримному поході на захід перейшла через Галич. Ідучи на Угорщину в 1241 р., татари зруйнували укріплення Галича. Як каже літопис, катедри татари не знищили, вона залишилася цілою.

Мабуть, уже тоді Галич перестав відігравати роль столиці держави. Найбільших втрат місто зазнало через опанування подністровського регіону татарами та втрати контролю над торговим шляхом по Дністрі.

Політичний та економічний осередок галицько-волинської держави переноситься куди-інде. Неподалік від давнього Звенигорода, на кордоні Поділля, Розточа та Надбужжя Данило розбудував нову столицю, котру назвав в честь свого сина — Львовом.

З часів першого нападу татар літописи подають ще кілька вісток про Галич.

У 1242 р. Данило і Василько довідались, що Ростислав Михайлович із боярином Володиславом зайняли Галич. Вирушили вони проти Ростислава, який без боротьби відступив в Галич.

Вдруге, літописець згадує про Галич у 1244 р., коли Василько після перемоги над ятвягами відрядив послів в Галич до Данила. Цей запис вказує, що Данило перебував часто в Галичі.

Остання літописна вістка про Галич відноситься до 1254 р. Внук Ігоря з Путивля, Ізяслав Володимирович заволодів Галичем. Данило полював тоді біля Грубешова. На вістку про зайняття Галича, князь вирушив в похід, а наперед вислав свого сина Романа. Романові вдалось розбити полки Ізяслава. Останній, як колись угорці, втік поверх галицької катедри. Три дні тривала облога, на четвертий день, не маючи запасів питної води, Ізяслав здався.

Від половини XIII століття Галич не відіграє вже значної політичної ролі в історії галицько-волинської держави. Проте, мав він ще одну пам'ятку славного минулого, якою продовжував світлу традицію старої столиці. А саме — довгі роки ще був він столицею релігійного життя Галичини та Волині. Галич, як осередок релігійно церковного життя, має свою окрему сторінку в історії галицько-волинської держави.

Вже за Ростиславовичів засновано в Галичі єпископство та організовано капітулу. Не маємо точних відомостей коли це сталось,

але як зауважує Михайло Грушевський — це не могло бути перед перенесенням столиці держави до Галича. Єпископство заснував, мабуть, Ярослав Осьмомисл та побудував катедру. Літопис згадує, що коли на дворі Ярослава побував константинопольський цар Андронік, Ярослав дав тому у супровід єпископа Косму.

Як свідчить літописна вістка про смерть Ярослава Осьмомисла, взаємні відносини між князем і церквою були завжди якнайкращі. Князь багато уваги присвячував організації церковних справ у державі.

При галицькій катедрі існував капітульний монастир із резиденцією єпископа. На означення всього вищого духовенства, на чолі з владикою, вживано грецьке слово «клерос». Згодом ця назва була зукраїнізована на «крилос» та перейшла на село, що було засновано на просторі давнього княжого замку.

Галицькі єпископи підпорядковувались київському митрополитові, а з ним константинопольському патріархові.

На початку XIV ст. по смерті князя Льва в Галичі була заснована митрополія, що з перервами існувала майже ціле століття. Галицька митрополія була заснована в 1303 р. на місці давньої єпископії та продовжувала велику традицію княжого Галича.

Коли наприкінці XIV ст. митрополію було скасовано капітульний монастир Крилос був резиденцією намісників, підлеглих київському митрополитові. По відновленню Галицької єпископії у Львові в XIV ст. Крилос був другою резиденцією львівських єпископів. Капітульний монастир занепав у XVII ст.⁴

Так, наприкінці XIV ст. роль Галича зовсім занепала. Назва старого княжого Галича перейшла на мале поселення, що розташовувалось біля устя Лукви, між Дністром і високим берегом галицької горбовини, що, мабуть, існувало вже за княжих часів як торгівельний осередок та пристань княжого Галича. Старий княжий Галич зі своїми будівлями почав занепадати, доки земля не сховала останній його пам'яток під своєю поверхнею.

II. Топографія княжого Галича

На території княжого Галича, починаючи з кам'яної доби, жили люди. Людські поселення знаходили пригідні до життя природні умови, на що вказують розкопки могил та знайдені в них сліди життя.

Згодом на цій території існувало крупніше поселення, яке згодом Ростиславовичі зробили столицею своєї держави. Вони також знайшли

⁴ Пеленський О. Галич в історії середньовічного мистецтва. Краків, 1914.

тут незвичайно пригожі умови до розбудови міста-столиці, що могло б бути також потужною твердиною.

На вибір місця під місто вплинули географічні чинники, що сприяли оборонним можливостям. Очевидно, мусимо визнати, що нашим предкам — засновникам Галича — були добре відомі військово-технічні досягнення тогочасної Європи.

Окрім стратегічного аспекту засновники Галича також враховували і наявність великої кількості майстрів, що могли забезпечити втілення в життя князівських замислів.

Найбільш влучним та прямо ідеальним за часів XI—XII ст. був вибір місця на розбудову столиці. Цим місцем була одна з просторих височинних гряд галицького карпатського Підгір'я.

Карпатські притоки Дністра, пливучи на південний схід через горбовину карпатського Підгір'я, прорізали її на цілий ряд високих гряд, що деколи доходять аж до Дністра та спадають в його долини стрімкою стіною. Однією з таких височинних гряд галицького Підгір'я є гряда, що між річками Лімниця та Бистриця Солотвинська простягається на північний схід, зразу широкою, відтак вужчою смугою аж до Дністра. Річка Луква, що впливає на границі Карпат та Підгір'я, розділила цю широку гряду на дві менші: західну — лімницьку, та східну — бистрицьку.

Якщо перейти Дністер біля устя Бистриці, з високого берега Поділля бачимо перед собою на заході лімницько-бистрицьку горбовину з її високими стрімкими берегами, що опадають до долин рік, що її оточують. Саме цю підгірську горбовину між Лімницею на заході, Дністром на півночі, та Бистрицею на сході і обрали Ростиславичі для заснування оборонної столиці.

Легко-хвиляста поверхня лімницько-бистрицької горбовини вказує на риси краєвиду, які притаманні цілому карпатському Підгір'ю. Всюди можна побачити злегка круглі — хвилясті форми поверхні, що свідчить про доспілість і довгий розвиток краєвиду. Широкі, плоскі хребти галицької горбовини, вкриті чисто листовими, а то й шпильковими лісами та розлогими ланами врожайних полів, чарують око мандрівника тихою красою. Всі хребти зливаються в одну простору рівнину. Проте серед ландшафтів тут можна побачити деяку різноманітність, яку у рівнинний підгірський краєвид вносять ріки. Долини рік глибоко врізані в поверхню підгірської горбовини. Серед лагідних форм поверхні горбовини річки сформували поодинокі гострі форми. Це високі береги, під якими вони пливуть. Праві береги долини Лімниці (давньої Чами), Лукви та Дністра — високі та стрімкі. Долини рік широкі з плоским дном, укритим шаром намулу.

У внутрішній будові галицька горбовина ділиться на дві, дещо різні частини: південну частину підкарпатських, багатих на сіль глеїв (до лінії Перевозець — Бринь — Вікторів — Ямниця), що лежить при самому карпатському березі, що простягається аж до Дністра. На скелях цих обох країв лежать грубою верствою маси ріні, що походять із льодовикової доби, коли карпатські притоки Дністра вздовж цілого карпатського берега насипали великі стіжки з карпатської ріні. На цих масах рінищ лежать грубим покладом маси ясно-жовтої лессової глинки, навіяної вітрами під кінець льодовикової доби. Лесс сягає аж до поверхні горбовини. Його верхня верства творить родючий чорнозем.

Скелі, що будують галицьку горбовину, виступають наверх звичайно в долинах рік, у їх стрімких берегах. Подекуди, як наприклад у Соколі над Лімницею, високо над рікою звисають грізними урвищами цілі скельні блоки. Серед скель знаходиться велике багатство будівельного матеріалу пісковиків, рухляків та гіпсів, обтесені шестистінні кістки, що служили до будови чисельних кам'яних твердинь на просторі цілого княжого Галича. В південній частині галицької горбовини було також багато солі, якою користувались наші предки з найдавніших часів.

Крім кам'яного будівельного матеріалу, якого доволі було на галицькій горбовині, в давніх часах було теж багато деревини. Особливо гарний матеріал постачали дубові ліси, деякі з котрих ще й досі знаходяться на поверхні галицької горбовини. Навіть сьогодні, біля церкви Св. Миколи у Вікторіві можна зустріти старезні дуби, яким сотні років.

Одним з найважливіших географічних чинників, якому завдячував Галич своїм піднесенням до рівня столиці галицької держави, було його корисне положення в середині держави. Таке положення дещо змінилось в гіршу сторону після об'єднання Галичини і Волині. Як тільки зайшла потреба шукати для з'єднаної держави більш центральне положення столиці і, мабуть, цей момент відіграв важливу роль при виборі Львова на місце нової столиці.

В давні часи, при виборі місця під велике поселення велику роль відігравало його місцеположення на важливих торгівельних шляхах. Передусім, міста повставали там, де перетинались водні та сухопутні торгові маршрути. Особливо важливими були водні торгові шляхи, бо судоходні річки давали можливість дешевої і безпечної торгівлі різноманітними товарами. Над ріками повставали торгівельні міста, що збагачувались та зміцнювали своє значення. Одним з таких міст був і Галич.

Положення над Дністром давало для Галича величезні переваги, що сприяли до найшвидшого розквіту. Ще з давніх часів першого поселення

на території Галича Дністер відігравав важливу роль⁵. Річка ще за тих часів була шляхом, що давала напрям мандрівникам різних народів. Від кам'яної доби аж до новіших часів уздовж Дністра проходив важливий галицький комунікаційний шлях, що поєднував західноукраїнські землі з Наддніпрянщиною та з Чорним морем.

Галич лежав на перехресті торгівельних шляхів, що провадили з північного заходу з Польщі та Німеччини вздовж Дністра на південний схід до Чорного моря та з півночі з Волині на південь через Карпати на Угорщину й до Середземного моря. Таке положення давало Галичу можливість торгівельних та культурних зв'язків з сусідніми державами. Особливо важливим був шлях на південь, що йшов у напрямі верецького карпатського перевалу через Бринь — Калуш — Болехів — Тухольку.

Рівночасно з галицькою колонізацією, що йшла вниз Дністром і Прутом, розвивалось оживлене судноплавство по Дністрі, що з'єднував Галич з південною Наддніпрянщиною та чорноморськими країнами. На просторах княжого Галича серед галицької горбовини важливою комунікаційною артерією була річка Луква. Ця річка виконувала функції дороги, якою мешканці Галича доставались до пристані на Дністрі. Над її гирлом знаходився головний торгівельний осередок цілого Галича. Там відбувались торги, на які приїжджали купці з цілої держави, та з-за кордону.

Другим важливим чинником, що вплинув на вибір Галича столицею держави, був його оборонний потенціал. В давні часи поселення, що мали виконувати функції оборонної твердині розміщувались у вигідних для цього природних умовах. Зазвичай такі місця знаходились на високих пагорбах оточені річками, болотами, або озерами.

По всій Слов'янщині та по всій Україні є багато таких місць, у яких донині стоять залишки укріплених городищ⁶. Деякі з них сягають своїм походженням ще часів переселення народів, однак більшість припадає на початок княжої доби. Відповідно до цілі, місця побудови та роду укріплень розрізняють три роди городищ. Одні городища зводились на кінці довгих, високо піднесених і стрімко опадаючих до рівнини горбовин. Такі городища були укріплені глибокими ровами, та високими валами. Зверху вали були укріплені частоколом, а зсередини зміцненні дерев'яною конструкцією.

⁵ Пастернак Я. Дністер в археології // Діло. 1937. 1 травня.

⁶ Пастернак Я. Коротка археологія західноукраїнських земель. Львів, 1932. С. 59—61.

На початку княжої доби таке городище знаходилося на місці Галича, серед лімницько-бистрицької горбовини. В пізніших часах воно перетворилось в столичний замок, місто князів між Луквою й Мозоловим потоком, що знаходилося всередині цілого княжого міста Галича і займало лише маленьку частинку його простору.

Розглядаючи топографічні дані та пам'ятки княжого Галича, потрібно розрізняти два поняття, якими часто називають Галич. А саме княже місто Галич, що обіймало великий простір лімницько-бистрицької горбовини (понад 100 км.⁷) і княжий замок Галича, що обіймав лише маленький простір бистрицької горбовини і лежав у середині княжого міста Галича.

Сама природа сприяла оборонним можливостям Галича, що розташовувався на високо піднесеній поверхні лімницько-бистрицької горбовини. З трьох сторін Галич боронили річки, з північного заходу Лімниця, що аж до свого гирла плила берегом лімницької горбовини. Вздовж річки простягалась широка долина, внизу котрої були розташовані поселення, що оточували Галич.

З півночі та північного сходу від гирла Лімниці і аж до гирла Бистриці попід високий берег горбовини протікав могутній Дністер, що охороняв доступ до Галича.

Із сходу протікала об'єднана Надвірнянська (Чорна) та Солотвинська (Золота) Бистриця.

Крім цих трьох рік, що оточували великий простір княжого Галича через його середину на північний схід плила ріка Луква. Пливучи також під високим стрімким берегом, в разі здобуття ворогом західної лімницької частини горбовини боронила доступ до східної бистрицької частини та до головного осередку Галича, що зі східного боку був ще захищений глибокою яругою малої притоки Лукви — Мозолового потоку.

Крім самих річок, що стримували підходи до Галича в обороні використовувались стрімкі та високі узбіччя, що оточували галицьку горбовину зі сторони усіх річок.

Якщо сьогодні пройти вгору по Лукві від с. Залуква до с. Крилос, то перед нами здійметься високе, на кількадесят метрів узбіччя, яке зараз називають Крилоською Горою. З цього місця можна добре побачити якою тяжкою справою було форсування річки та штурм твердині, що стояла на поверхні понад високим берегом.

Крім річок і високих берегів, що захищали Галич від ворожого нападу з трьох сторін, з північної сторони місто мало природний захист. А саме

⁷ Його ж. Коротка археологія західноукраїнських земель. С. 59—61.

на лівому березі Дністра, на просторі нинішньої галицької низини аж до Гнилої Липи простягались підмоклі, багністі простори, що також затрудняли доступ до міста. Біля теперішнього с. Поплавник знаходилося Бикове болото, про яке згадує літопис під 1164 р. В разі повені цілий простір перетворювався в озеро й доступ тоді взагалі був неможливий.

Ось так природа з трьох сторін сама сприяла обороні Галича, який знаходився високо на поверхні горбовини і панував над цілою околицею. Лише четвертий південний бік простору Галича, звернений у сторону Карпат, не мав вигідних природних оборонних позицій.

Окрім вдало вибраного стратегічного положення і вигідних природних умов, засновники Галича також зуміли забезпечити місто і штучними укріпленнями. На галицькій горбовині на просторі цілого Галича Ростиславовичі, а згодом і Романовичі збудували потужну систему укріплень.

Передусім уздовж рік, що з трьох сторін оточували місто були побудовані три лінії укріплень. А саме: на кожній лінії тягнувся ряд поодиноких твердинь-церков, збудованих із тесаного каменю оточених високими валами та ровами. Перша лінія укріплень тяглась правим високим берегом Лімниці від свого гирла до Дністра на південь, де сьогодні над Лімницею лежать села Святий Станіслав, Сокіл, Вістова та Бережниця. До сьогоднішнього дня з цієї західної лінії укріплень збереглись укріплення в північно-західному наріжнику Галича, над гирлом Лімниці, в теперішньому селі Святий Станіслав. До половини висоти своїх мурів збереглась стара церква — твердиня посеред п'ятикутника давніх валів. Недалеко від церкви Св. Пантелеймона знайдено фундаменти другої церкви Св. Спаса, а також фундаменти давньої, мабуть, обсерваційної вежі. Ще далі на південь, під лісом Дібровою знайдено фундаменти великої церкви, назви якої не відомо. До сьогодні існує переказ, що в теперішньому селі Соколі на урвищі над Лімницею існувала церква та монастир.

Друга лінія укріплень тяглась уздовж правого високого берега Дністра від села Святого Станіслава до села Покосовець, перервана гирлом Лукви. Відтак від нинішньої так званої Замкової Гори в Новому Галичі аж до Єзуполя, до гирла Бистриці. На цій лінії домінуючою мусила бути твердиня, де над сьогоднішнім Галичем ще за польських часів збудовано замок, що слугував резиденцією галицького старости.

Третя лінія укріплень ішла лівим берегом з'єднаних Бистриць, де сьогодні розташовані села Чешибіси (Єзупіль), Сілець, Тязів, Павелече, Посіч та Старі Богородчани.

Через середину простору княжого Галича, вздовж ріки Лукви, на її правому високому березі була розбудована внутрішня система укріплень.

Тут домінуюче для цілого Галича положення займали укріплення замку володарів галицької держави, що знаходились на просторі нинішнього села Крилос.

Між Луквою на заході й мозолявим потоком на сході, на відокремленому цими ріками від решти галицької горбовини невеликому (1 км. ширини та 1,5 км. довжини) клаптику землі стояла кафедральна церква Успення Пресвятої Богородиці, що була могутньою твердинею; тут здійснювались княжі терени з двірською церквою.

Це був «город» Галича, захищений від півдня кількома рядами земних валів, що сам для себе становив твердиню, яка могла оборонятись, навіть, після зайняття цілого міста. Тут знаходився центр Княжого Галича, мозок цілої держави. Тут володіли, звідси виходили в походи, тут лягали в підземельних катедрах на вічний сон Ростиславовичі та Романовичі. Тут був також осідок галицьких єпископів, а в XIV ст. осідок галицьких митрополитів.

Город галицьких князів на просторі сучасного села Крилоса становив собою центральну твердиню серед систем укріплень цілого княжого Галича.

Нинішнє село Крилос лежить на поверхні малої частини бистрицької горбовини між Луквою та її малою правою притокою Мозоловим потоком, що має ледве кілька кілометрів довжини. Мозолів потік урізався глибоко в поверхню горбовини. Крилоська горбовина (або як її називають Крилоська Гора) в найвищій точці має висоту 314 м. понад рівнем моря та 88 м. над місцевою рівниною.

На схід від крилоської горбовини, по правому березі Мозолового потоку, горбовина дещо підноситься аж до долини між Луквою і Дністром та Бистрецею, де сьогодні проходить битий шлях (гостинець) із Галича до Станислава.

Географічні прикмети Крилоської горбовини, її положення серед простору цілої галицької горбовини та її оборонність оцінили і використали Ростиславовичі, які розбудували тут своє місто. В центрі Крилоської горбовини, на підвищенні було зведено головну твердиню: кафедральну церкву Успення Богородиці, а довкола неї всипано високі вали. На північ від катедри, де сьогодні селянський город (Золотий Тік), розташовувались княжі терени та двірська церква Св. Спаса.

Простір, на якому стояла Катедра, після її знищення був засипаний грубою верствою грузовика, що походить із руїн Катебри. На поверхні

цього грузовища збудував нащадок боярської родини Марко Шумлянський нову церкву. Вона розташовувалась південніше руїн Катебри та була збудована на початку XVI ст. Церква була побудована з тесаного каміння, а після знищення в 1676 р. була відновлена нащадком Марка Шумлянського єпископом Осипом Шумлянським.

На південь від Катебри та валів простягаються Крилоські поля та луки. Ці ґрунти називають «на Качкові», вони дорівнюють просторам північній заселеній частині Крилоса.

Серед Качкова знаходиться невисокий пагорб — Галичина могила, про яку згадує галицько-волинський літопис під 1210 роком в оповіданні про невдалий похід Мстислава з Пересопиці на Галич.

Із сходу крім природної оборони, що її надавав княжому городу Мозолів потік, уздовж правого берега з півдня на північ тягнувся довгий ряд валів та монастирів-твердинь.

Недалеко сільської дороги, що веде з Крилоса через Мозолів потік до гостинця, на місці, що сьогодні називається «Прокалійв Сад», знаходяться руїни монастиря та церкви Св. Іллі.

Далі на північ, між Мозоловим потоком та його притокою на пагорбі, що поріс лісом, який сьогодні називають «Штепанівка», мабуть, знаходився монастир Св. Степана.

По другій стороні бічного яру є церквище «Воскресенське», а недалеко знаходиться церквище «Юріївське», та «Данилівське».

Далі на північ є церквище «Іванівське». Тут, мабуть, знаходився монастир і церква Св. Івана.

Згідно з літописом угри (мадари) поховали в цій церкві князя Ростислава, сина Івана Берладника, коли помер у 1189 р. у боротьбі за галицький престол.

Потрібно згадати ще про один рід укріплень, якими володарі Галича охороняли доступ до міста. На ріках навколо міста були збудовані греблі, що затримували потоки та утворювали водні резервуари, через які ворогам було дуже тяжко дістатись до стін міста. І так на південь від другої лінії валів та від Качкова ґрунти мають назву «Стависька», а долина Мозолового потоку має назву «Ставки». Такі стави обороняли доступ до княжого міста з південно-східного боку.

Ось так загалом виглядав простір, кордони та система укріплень княжого міста-столиці Галича і княжого міста.

Це було велике місто з чисельним населенням. Біля кам'яних будівель-твердинь на нинішніх полях та лугах, серед зелені дерев розташовувались двори галицьких бояр і дерев'яні будинки міщан.

В середині міста, на стрімкому узгір'ї здалеку виднівся столичний замок, оточений валами з дубовим частоколом та ровами.

За ними здалека білили стіни високої катедри, що були символом величі та краси княжої столиці.

Довкола княжого міста, вздовж рік, звичайно на їхньому другому низькому березі були розташовані оселі, мешканці яких мали визначені ремесла. Назви цих ремесл дали назву нинішнім селам. Солеварними в Калюші, перевізники в Перевізці, пасічники в Медині, блудники в Блудниках, косарі в Покосівцях. Вздовж Лукви сиділи боднарі та чоботарі, гутники та золотники. Вихторі та вістові виконували сторожу на річних переходах і давали сигнал про наближення ворога підпалюючи смооскипи з ялиць.

Низько, на лівому березі Лукви, у підніжжя княжого города, розташовувалось Підгороддя. Воно також було укріплене, з нього згодом виросло село Підгороддя.

В найближчій околиці княжого Галича було багато укріплених городів, що зазвичай також будувались на недоступних місцях.

Сліди таких городів залишились північніше від Галича: в Суботові та Різдвяних, Тустані та Медусі. Оточені вони були наддністрянськими болотами, або розташовувались на високих берегах високо рівні Поділля.

В останніх роках⁸ розкопки Я. Пастернака над високим берегом Поділля, правобіч Дністра, на ґрунтах села Побережа відкрили фундаменти ротонди (круглої церкви) з тесаного каміння. Мала тут стояти церква й монастир Св. Бориса та Гліба, що певне була одною з твердинь над Дністром, збудованих у найближчій околиці княжого Галича.

На місці сьогодиньшого Станиславова, мабуть, знаходився також городок або сторожівня. На просторі цілого княжого Галича сьогодні є багато місць, звичайно, селянських або двірських полів, лук та лісів, що зберегли старі назви або з котрими пов'язані якісь старі перекази. Мали вони своє значення при висвітленні сумнівних точок в опрацюванні цілого поземелля княжого Галича. Багато цих топографічних назв вже описано та використано, багато ще залишились недосліджені.

Ось так виглядає короткий та неповний нарис топографії княжого Галича. Він може послужити (при вжитті топографічної карти Галича в поділці 1:100.000) до кращого та вірнішого охоплення не зовсім дослідженої досі проблеми княжого Галича.

⁸ Пастернак Я. Цінне археологічне відкриття в княжих часів // Діло. 1935. 29 червня.

III. Розкопки та пам'ятки княжого Галича

З занепадом галицько-волинської держави в половині XIV ст. та із скасуванням митрополії в Галичині наприкінці XIV ст. Галич сильно занепавав. Будівлі, що повстали в часи державності, особливо величаві божі храми давнього Галича опустіли і почали хилитись до руїни. Пам'ятки архітектури нищив як і сам час, так і люди, що розбирали матеріали на побудову нових осель. Наприклад так сталось з найкращою пам'яткою архітектури княжого Галича: з катедрою Галича.

З плином часу святині княжого Галича, за малими винятками, зникали. Їхні фундаменти та залишки заховані під землею.

Поверхня землі над цими рештками давніх святинь найчастіше була селянським полем, на якому люди орали землю. Відтак зник будь-який видимий слід стародавніх пам'яток. Пропала й пам'ять про них серед населення.

Та все ж таки залишились деякі вказівки, які натякали, що на даному місці поверхні ховаються під землею фундаменти якоїсь будівлі.

Першими такими вказівками були старі назви, що збереглися серед селян. Найбільш таких назв, що збереглись до сьогодні належать церквищам, місцям де колись стояла церква, або храм.

Крім цих топографічних назв важливими вказівками були також перекази про давні події, що віками усно передавались з поколінь в покоління.

Важливе значення мали і різного роду матеріальні знахідки, що їх розкопували на полях селяни. Це могли бути старі гроші, натільні хрестики, печатки з олова, емальовані кахлі, шматочки посуду та ін.

Врешті, дуже важливими вказівками були джерельні відомості, що в першу чергу давали літописи (як українські так і чужі), а також старі світські і духовні акти, що лежали в архівах.

Всі ці свідоцтва існування під землею, на полях по обох сторонах Лукви, пам'яток нашого минулого давали впевненість що потрібно шукати в землі залишки архітектури давнього Галича.

Досліди над зібранням усіх топографічних назв, переказів та історичних джерел, а далі перші спроби досліджень над поверхнею простору княжого Галича почались в другій половині XIX ст. Серед представників тогочасної галицько-української науки почало з'являтися зацікавлення проблемою княжого Галича. Постаła необхідність висвітлення найголовніших питань, що їх ставила про княжий Галич лектура київського та галицько-волинського літопису. Все це зводилось до одного головного питання: де був і як виглядав величний колись княжий Галич?

Перша розвідка належала о. Леву Лаврецькому, пароху громади Залукви, який помер у 1910 р. Село Залуква розташоване на лівому березі Лукви, де аж до гирла біля Дністра селяни мали свої поля. На полях над самим високим берегом, що належали до парохії знаходилось багато отесаного каміння та різьблених відломків. О. Лаврецький звернув свою увагу на це поле, здогадуючись що під ним розташований фундамент якоїсь старої будівлі й повідомив про це крилошанина капітули о. А. Петрушевича та професора університету доктора Сидора Шараневича у Львові.

Обидва львівських вчених з ентузіазмом взялись за дослідження. Тут допоміг знайдений в архіві латинської парохії в Галичі документ із 1627 р., що з нагоди візії ґрунтів виразно згадував про існування колись на цьому полі (недалеко костела Св. Станіслава) давньої церкви Св. Спаса. Тоді о. Лаврецький та Шараневич приступили до розкопок і відкрили фундаменти церкви Св. Спаса⁹.

Це було перше радісне відкриття, за яким пішли подальші розкопки 1880—1887 рр., що відкрили ще п'ять руїн будівель з княжих часів.

Недалеко руїни церкви Св. Спаса, в місці що має назву «Карпів Гай», знайдено фундаменти будівлі, подібної до восьмикутника з проміром 18 кроків. Ймовірно колись це була вежа, з якої обсервовано цілу околицю.

Кілька кілометрів далі на південний захід, також над високим берегом Лімниці, під лісом Дібровою розкопано фундаменти великої церкви (20 м. x 15,5 м.) з трьома навами й трьома апсидами. Назву цієї церкви, на жаль, встановити не вдалось.

При битій дорозі між Залуквою й малим приліском Четвертаками, на ґрунті званому «Цвинтарище», знайдено фундамент третьої церкви з чотирма колонами. Серед руїн знайдено малий хрестик із червоного каменю та монети з часів Володислава Опольського, а це свідчить про те, що церква існувала ще з кінця XIV ст.

Знову ближче Підгороддя, також на низькому лівому березі Лукви, розкопано фундаменти церкви із зовсім відмінним планом, ніж у попередніх храмах. Мала вона лише одну наву, поділену на три частини, в цім одну круглу аспиду. Пам'ять про це, під яким покривом була ця церква, переховав старенький паламар церкви в Крилосі, Петро Маланій, а саме від старих людей довідався він, що церква ця була під покровом Благовіщення.

⁹ За Пеленським О. Галич в історії середньовічного мистецтва. Краків, 1914 (у польській мові).

Врешті в 1887 р. на просторі с. Крилоса, на горбі по правому березі Мозолового потоку, розкопано руїни монастирської церкви Св. Іллі. Місце, де вона стояла, зветься в Крилосі «Прокалиїв Сад». Була це одинока церква, про яку маємо певні вістки, що вона проіснувала майже до кінця XVIII ст. В своєму плані мала вона дві ротонди, одну середущу, другу аспиду, а до середньої притирав прямокутний передсінок.

Такий був результат перших розкопок на просторі княжого Галича.

В тодішньому науковому світі почалась наукова праця над описом знахідок. Розпочалась жвава дискусія на тему: де був княжий Галич і де на його просторі був літописний «град» галицьких князів?

Тут розійшлися погляди перших двох учених Шараневича й Петрушевича, які зайнялись проблемою Галича.

Шараневич у 1880—1888 рр. видав на українській, польській та німецькій мовах багато праць присвячених результатам розкопок близько Залукви і Крилоса. У цих працях вчений подавав свої висновки, до яких прийшов не тільки завдяки польовій роботі та розкопкам, але й опрацювання письмової джерельної бази, що торкалась історії Галича.

Опираючись на оповідання літопису про події 1152 р., перед смертю галицького князя Володимирка¹⁰, де літописець говорив про церкву Св. Спаса, та згадував, що двір Володимирка стояв на горі (так, що Володимирко переходячи церкви, бачив, як їхав посол Ізяслава), Шараневич дійшов до висновку, що двір князя розташовувався на залуквівських полях над Лімницею. Церкву Св. Спаса, яку було знайдено на цьому місці, вчений ідентифікував як двірську церкву, а при знахідці решток церкви під Дібровою, Шараневич припустив, що це була катедральна церква.

Пізніше досліді та розкопки доказали помилковість заключень, до яких дійшов Шараневич.

Це ж саме стосується і погляду, до якого дійшов в своїх працях Петрушевич. Він вважав, що замок князів розташовувався на високому узгір'ї над Дністром, де пізніше, за польських часів, стояв замок галицьких старостів, і що княже місто Галич лежало на підніжжі цього замку, де сьогодні новий Галич.

Хоч обидва погляди вчених були побудовані на крихких основах, та це не применшує значення праці, яку вони вклали для дослідження рідної старовини. Численні праці Петрушевича та Шараневича про княжий Галич викликали широке зацікавлення серед української спільноти, а також серед польських науковців.

¹⁰ Дивись І. частину цієї розвідки про історію Галича.

Професор львівської політехніки Захарієвич досліджував залуквівські розкопки та написав про них окрему працю.

У 1890 р. з'явилась наукова праця львівського архівара доктора А.Чоловського. В ній польський вчений, розглянувши укріплення села Крилоса, перший вказав на них як на укріплення княжого замку та на ймовірне знаходження тут катедри княжого Галича.

Ось так із кінцем XIX ст. станули біля себе в науці три погляди теорії щодо положення замку і кожна з них мала деякі признаки ймовірності. Але треба було ще багато праці вкласти в дослідження поверхні княжого Галича та в подальші розкопки, щоб можна було з більшою впевненістю стверджувати, де саме знаходились княжий замок і катедра.

Уже з другої половини XIX ст. особливу увагу вчених притягував старий костел Св. Станіслава в маленькому селі такої ж назви. Серед залуквівських полів на лімницькому узгір'ї, над самою Лімницею цей костел притягав до себе своєю цікавою архітектурою.

Першу працю про костел Св. Станіслава написав о. А. Петрушевич, зацікавився цим костелом та описав його проф. Луцкевич, займався ним також проф. Шараневич, який багато писав про нього в своїх працях.

Дослідження цих вчених вказували на те, що костел Св. Станіслава, це стара церква Св. Пантелеймона, але погляди цих дослідників не були належним чином обґрунтовані і не вказували про час зведення церкви, як також не подавали оцінки цієї пам'ятки старих княжих часів під мистецьким кутом.

До розгляду та основного висвітлення цих питань у 1907 р. взявся український вчений, історик мистецтва, доктор Осип Пеленський. Передусім забрав він до праці в архівах і знайшов багато документів, що пролили світло на неясні досі питання. В 1909 р. зібрався доктор Пеленський до досліджень у терені, а їх наслідком був основний образ архітектури церкви Св. Пантелеймона, висвітлення часу її повстання, історії та значення як одиної будівлі з княжих часів, що збереглась до наших часів.

Як свідчать написи, знайдені доктором Пеленським на південному мурі, церква стояла під покровом Св. Пантелеймона вже за князювання в Галичі новгородського князя Мстислава, тестя Данила.

План церкви мав вид квадрату з розмірами 17,5 м., видовженого в східній стороні апсидами на 3,5 м. По середині квадрату стояли чотири стовпи, що підтримували баню та ділили церкву на три нави. Такий план мав характерні риси візантійського стилю.

На цоколі заввишки 1 метр здіймались вгору мури, побудовані з прямокутних блоків тесаного вапняка.

До нині зберіглись мури, однак до половини своєї висоти. Верхня частина церкви Св. Пантелеймона в первісному своєму вигляді не пережила загального знищення.

З кінцем XVI ст. опустіла та напівзнищена церква Св. Пантелеймона на основі королівського надання перейшла у власність ордену францисканців, що на місці верхньої частини храму збудували з цегли гору в стилі бароко і замінили давню церкву на костел Св. Станислава. При ньому збудували монастир та обвели валом та фосою.

Колись, у добу княжого Галича, була церква Св. Пантелеймона в північно-східному наріжнику міста твердиною, обведеною п'ятикутником високих валів. Із цих валів до сьогодні залишилась тільки часина, особливо в північному і східному напрямі, висотою до 8 метрів.

Невідомо тепер, яке склепіння мала стара церква. На основі зразків архітектури церкви візантійського стилю, репрезентованого на Україні в XI та XII ст. доктор Пеленський здогадувався, що на схрещенні двох бочкових склепінь, на високому тамбурі, здіймалася велика баня у формі півкулі, мабуть, крита міддю та з хрестом на півмісяці.

Незвичайно цікавим явищем в архітектурі церкви Св. Пантелеймона є факт, що властиві риси візантійського стилю знайшли тут гармонійне сполучення з провідними рисами романського стилю, що в XII ст. панував в західній Європі. Риси романського стилю помітно виступають у вигляді головного portalу та його різьбах, а відтак у трьох аспідах, обставлених тонкими колонами з гарно різьбленими головами.

Головний портал церкви Св. Пантелеймона дещо вглиблений у фасад церкви має по два великі кути з кожної сторони. В цих кутах розміщені по дві пари колон, продовження яких є два різьблені валки півколистої архівольти. Колони розміщені на цоколі на підставках виконаних в класичному йонському стилі. Голови колон мають вигляд або кісток, або цілого кошику квітів. Гзимс, що лежить на головах колон як і валки архівольти вкриті плоско різьбою чудового рослинного орнаменту. Від високо-артистичного виконання різьб головного portalу дещо вирізняються різьби бічного portalу, для яких притаманно примітивізм та суворість виконання. Романський характер архітектури прослідковується також у колонах трьох апсид, об'єднаних вгорі аркадами. Врятувались тільки капітелі колон головної вищої апсиди, під час реставрації знято вершки обох бічних нижчих апсид. Усі капітелі кошикові, мають по одному або кілька рядів відхилених на боки листків, у своїй оригінальній композиції та ніжності виконання вони є справжніми витворами мистецтва.

З огляду на актуальне, після останніх розкопок, питання впливів київської архітектури (особливо Св. Софії) на архітектуру Галича, варто згадати суттєві погляди доктора Пеленського, що зауважував різницю в архітектурних стилях Галича та Києва. Більшість церков Галича (за винятком церкви Св. Іллі біля Крилоса) в своїх планах є квадратами того ж самого типу, що й церква Св. Пантелеймона, що може служити типовим зразком для більшості церков Галича. Такі церкви мали чотири стовпи, три апсиди та одну баню на перехресті двох бочкових склепінь.

Бракує в них хору, що понад передсінком та бічними навами тягнувся в київських церквах внутрішньою галереєю, або т. з. емпорами. Галицькі церкви мали хор, мабуть, на бочковому склепінні, а на поверсі, довкола західної частини церкви, галереї в роді відкритих платформ із балюстрадами на аркадах. Це були «комари церковні», про які згадує літопис у 1255 році, де поховано угрів (мадярів).

Київські церкви XI–XII ст. мають по три чи, навіть, по п'ять нав і завжди утворюють квадрат, видовжений в передсінок. Стовпи в пересічі мають вигляд хреста, апсиди всі однаково високі, а їх півкоlesa не є повні. Від півкоlesc апсид провадять стіни аж до стовпів під банею, через це головний перестіл є зовсім відділений від бічних апсид.

Крім наведених прикмет київської архітектури, що відрізняють її від галицької, обидві різнились ще й матеріалом і технікою. Матеріалом для будівництва київських церков служила виключно цегла, тоді як галицькі церкви будувались з тесаного каміння. В Галичі фундаменти будовано переважно з великих річняків, спаяних малярською заправою (вапно, пісок, дрібна рінь) або також із тесаного каміння. В Києві малярська заправа служила для будови мурів. Її виготовляли з вапна, товченої цегли, вугілля та соломи. Фундаменти в київських церквах будувались з річняків і цегли, спаяних заправою. Були вони двобічні з порожньою серцевиною, що заливалось заправою.

Окремий стиль більшості церков княжого Галича сполучав в собі риси східної та західної типів архітектурних шкіл. Галич завжди мав жвавi відносини з великим культурним осередком в лиці Києва, проте також були тісні відносини і з європейськими країнами (зокрема Німеччиною). Під впливом цих осередків Галич розвинув свою власну архітектурну школу, відому в історії українського мистецтва під назвою галицька школа XII–XIII ст.

Основні студії доктора Пеленського над церквою Св. Пантелеймона довели його до висновку, що твір мистецтва, яким є ця церква, не може бути відповідно оціненим без співставленням його з іншими будівлями

княжого Галича. Також вчений вважав, що для оцінки значення церкви Св. Пантелеймона потрібно провести детальніше дослідження ґрунтів, на яких було знайдено ці пам'ятки архітектури. Передусім потрібно було звірити місце розташування княжого міста та катедри й прослідкувати місця всіх руїн.

Доктор Пеленський почав подальші розкопки, що дали змогу вказати на місце укріплень та зрозуміти план забудови княжого Галича. І так досліди доктора Пеленського над стилем, матеріалом та архівними джерельними даними парохіальної церкви в новому Галичі вказали на помилковість поглядів отця А. Петрушевича, який вважав, що ця церква була колись кафедральною церквою княжого Галича. Час побудови церкви Різдва Христового в новому Галичі Пеленський відніс до першої половини XV ст.

Відкинувши існуючий погляд на положення княжого міста над нинішнім Галичем, та на положенні катедри в нинішньому Галичі, доктор Пеленський звернувся до другого погляду, доктора Чоловського, який вважав, що княжий город і катедра знаходились на Крилоській Горі. Пеленський розпочав розкопки біля парохіальної церкви в Крилосі в 1911 р. Ці розкопки, як і попередні дослідження Чоловського, не виявили мури катедри, проте стало зрозуміло, що нинішня церква стоїть на двометровій верстві ґрунту й румовища, повних великих брил каміння та що під цією верствою є давня поверхня чорної землі, повної вугілля. Вчений дійшов до висновку, що давня катедра стояла на місці нинішньої церкви Марка та Осина Шумлянських. Такий висновок оперався на те, що довкола нинішньої церкви було знайдено сліди великого старого цвинтарища, яке виходило далеко за простір теперішньої церкви та її малого цвинтаря. На підставі знайденого в міських актах Львова документу, що датувався 1420 р., вчений вказав, що на Крилоській Горі завжди існував капітульний монастир.

На так званому Золотому Тоці, місці де на північному кінці княжого города стояла княжа палата й двірська церква Св. Спаса, розкопок не проводилось. Доктор Пеленський знайшов там уламки жовто-емальованих кахель із долівки, пломбу якогось єпископа та великий кусень каменя.

Крім досліджень в с. Крилосі та навколишніх територіях Пеленський проводив чисельні розкопки та розвідки вздовж Лімниці, Лукви та Дністра й знайшов багато церквищ, тобто місць, де колись стояли церкви з тесаного каміння, що служили оборонними цілями.

Про церквища вздовж Мозолового потоку та на північ від його малого допливу ми вже згадували вище. Деякі церкви тут, на східному боці княжого города, простояли довгі століття після занепаду держави і

митрополії. Деякі залишили тільки свою назву та літописні згадки, як наприклад церква Св. Іллі, де мав бути похований князь Ростислав, який трагічно загинув. Над Лімницею, над її гирлом до Дністра, на місці, що зветься «Мниський Сад», доктор Пеленський знайшов сліди будівлі. На місці розкопок було знайдено гарний капітель і кусник колони, а матеріал і характер різьби вказував на схожість з іншими будівлями княжого Галича. Недалеко звідси на т. з. Побережжі були знайдені інші сліди церков, що стояли над Дністром. На східному березі Галицької горбовини вчений вказав на існування колись церкви та монастиря в с. Пітричі. Пеленський знайшов документи, що підтверджували існування церкви та монастиря в с. Сокіл над Лімницею. Дідичі Свистільницькі, коли на землях «на Соколі» знайшли безсумнівні докази існування монастиря, віддали ці землі з давніми фундаментами в 1689 р. ченцям василіанам. Ченці відбудували тут монастир і дали початок нинішньому селу.

Висновки своєї праці доктор Пеленський видав друком у 1914 р. Виданням Академії Наук у Кракові з'явилась польською мовою велика наукова студія про Галич та про його значення в історії мистецтва середніх віків. Особливе значення книги Пеленського про княжий Галич полягало в тому, що майже з кожної її сторінки віяло подихом великої любові до безцінних пам'яток минулого нашої батьківщини та щирим бажанням якнайкраще послужити справі рідної науки. Оцей дух, яким пронизана була книга доктора Пеленського, яким відгомонам відбився й захопив душі земляків, що бажали продовжити почате та недоведене до кінця діло.

Роки світової війни припинили дослідження княжого Галича. Однак в післявоєнний час проблема Галича оживає та знаходить своїх дослідників. Ця цікава проблема полонить уми й серця людей, що безкорисною працею бажали віднайти та розгадати нові таємниці.

У недалекому від Галича молодому місті Потоцьких — Станиславіві, перейшов на емеритуру радник дирекції скарбу, покійний¹¹ Лев Чачковський. Покійний був великим любителем рідної старовини і здобув неабияку освіту на полі історії та археології українських земель. Ознайомившись з науковою літературою міст галицько-волинської держави, вирішив він присвятити решту свого життя справі підготовці матеріалів з топографії галицько-волинських міст, у першу чергу княжих Галича, Тереховлі та Белза. В своїй праці над топографією давнього Галича Лев Чачковський знайшов товариша, такого ж ентузіаста як і він,

¹¹ Помер дня 20 травня 1933 р. нагло в княжому місті Белзі, продовжуючи там свої дослідження.

молодого студента медицини, пізніше лікаря — Ярослава Хмільовського. Доктор Хмільовський, як уродженець села Крилоса, чудово обізнаний з топографією власного села. Їхня спільна робота почалась в 1927 р. та тривала аж до 1932 р.

Ознайомившись з науковою літературою та архівними даними обидва дослідники пройшли та дослідили майже кожен шматок землі на поверхні княжого Галича в кордонах Лімниці, Дністра та Бистриці.

В першу чергу, вчені зібрали величезну кількість топографічних назв, що їх слушно вважав покійний Чачковський за недооцінений скарб для науки. Ідучи за старими топографічними назвами, що затримались в устах народу, часто вдавалось знайти цікаві подробиці з топографії старих історичних осель. Не менше уваги дослідники приділили зібранню усних переказів, які існували серед місцевого населення довколишніх сіл: про історичні події, заснування сіл, існування церков та монастирів. Майже в кожному селі Чачковський знаходив старших людей, які перейняли від своїх старих предків як спадщину пам'ять віків. Всюди він мав своїх приятелів селян, з якими був завжди в контакті. До сьогоднішнього дня по селах княжого Галича живою є пам'ять про радника Чачковського.

Розкопок Чачковський і Хмільовський не проводили. При своїх дослідках часто їм потрапляли до рук предмети з княжих часів, що заховалися в землі. Поважну колекцію таких предметів було передано до музею ім. Шевченка у Львові, а деяку частину віддано до духовної семінарії в Станиславові. Однак головною ціллю обох дослідників було картографічне опрацювання деталей топографії Галича. На основі їх дослідження зроблені тимчасові ситуаційні рисунки, а відтак, щойно нанесено їх на кадастральні карти. Ось так у дуже важких умовах, великим накладом часу, праці та коштів повставала докладна карта простору княжого Галича. Особливо детально опрацьовано простір с. Крилоса та його околицю. Внесено на цю карту багато нових, досі невідомих подробиць. Значення цієї топографічної карти, як і п'ятилітньої праці Лева Чачковського та Ярослава Хмільовського поки що не оцінено як слід, бо вона доступна лише одиницям. Та взимку 1938 р. має вийти вона друком, а з нею й основний текст до тієї карти Галича. Цей текст покаже нам весь топографічний матеріал, що його закріплено на багатьох аркушах кадастральних карт. Для кращої ілюстрації значення цієї праці можемо порівняти її з нашими літописами. Як нині літописи для історії українських земель є самотніми джерелами, що ними користується наука, так для топографії Галича карта Лева Чачковського та Ярослава Хмільовського разом із текстом становитиме самотнє основне джерело своїх часів.

Хоча це виходить поза обсяг цієї книжечки нехай нам буде вільно згадати про подальшу працю Лева Чачковського та в такий спосіб вшанувати пам'ять значного громадянина Станіслава. Після закінчення спільної праці над топографією княжого Галича, Лев Чачковський виїхав до княжої Теревовлі та присвятив довгі місяці вже самостійної роботи над описом та картографічним опрацюванням княжого міста. Залишив як наслідок своєї праці в Теревовлі кадастральні карти з докладним текстом та описом своїх досліджень. Поставивши собі за завдання дослідити топографію княжих міст Галичини та Волині, вчений також виїжджав на дослідження до Звенигорода та Белза. В Белзі під час улюбленої праці застала Лева Чачковського невиллова смерть. Перестало битися серце, що так щиро і віддано любило рідний край. Нехай цих кілька теплих слів згадки буде грудкою на могилу покійника, киненою від української громади Станіслава.

Як ми бачили досі, в історичному розгляді дослідів княжого Галича в часі від 1880 до 1935 р. було кілька важливих етапів. Перший етап тривав сім років (1880–1887), в якому розкопки перших дослідників (Лаврецький, Шараневич, Петрушевич) із-під поверхні землі розкрили цілий ряд руїн будівель як перші докази існування в минулому великого княжого міста Галича. Другим етапом були досліді Осипа Пеленського (1907–1914), що особливу увагу звернули на пам'ятки українського мистецтва, якою була церква Св. Пантелеймона, а далі зайнялися цілим простором княжого Галича, та відкрили на ньому цілий ряд місць, на яких існували колись будівлі Галича. Третім етапом, уже в повоєнних часах (1927–1932), були дослідження Лева Чачковського та Ярослава Хмільовського. Вони дали нам основне картографічне оброблення топографії давнього Галича.

Через успіхи та невдачі, через велику працю ступали дослідники княжого Галича до чимраз то нових досягнень. Осягали вони багаточисленні розкопки і дослідження поверхні та будівель розкрили тло, на якому відбувалися важливі історичні події і усталили положення, кордони та простір княжого замку як осередку цілого княжого Галича. Розкрили вони багато пам'яток із часів української державності, вказали нам твори великої мистецької вартості, які в історії європейського мистецтва середніх віків дорівнюють найкращим творам мистецтва тодішньої Європи. Найбільше значення праці всіх минулих дослідників лежить в тому, що своїми дослідженнями вказали вони правильний шлях, по якому мусили піти подальші студії.

Із 1936-тим роком почався новий етап досліджень. Коли минулі

дослідження були проведені часто старими та примітивними способами, нові дослідження 1936—1937 рр. увели до розкопок новітні археологічні методи. Як у терені послуговуються вони новими методами археологічної техніки, так при описі та оцінці знахідок уживають методів порівняння та історичної еволюції.

На висоті рівня новітньої археології станув український вчений доктор Ярослав Пастернак, що спеціалізувався в археології на європейських університетах. Як директор товариства ім. Тараса Шевченка довершив він багаточисленних археологічних розкопок на просторі Галичини та видав друком багато висновків своїх досліджень. Він також відомий як автор короткої археології західноукраїнських земель, книги, про яку ми вже згадували.

Рівночасно з дослідженнями Лева Чачковського та Ярослава Хмільвського зростало зацікавлення доктора Пастернака до проблеми Галича. Вже тоді вчений почав свої підготовчі студії. Початком систематичних досліджень можна завдячувати меценату української науки та мистецтва Ексцеленції Митрополита Андрія Шептицького, за чий кошти в 1934 р. почались дослідження.

У початковій фазі своїх досліджень доктор Пастернак звернув увагу на знайдені за допомогою планових розкопок слідів життя племен, які жили до початків українського історичного життя¹² на галицькій горбовині, пізнішому просторі княжого Галича. Із знахідок, що були відкриті в Галичі з цих часів відомі були досі деякі з римських часів та з VI ст. З римських часів знайдено бронзовий нашійник з головою Медузи, а з часів мандрівки народів знайдено срібний скарб у Крилосі, зложений із гривен, великого вуха від відра та золоченої тарілки візантійської роботи.

У 1935 р. доктор Пастернак відкрив дві аварські могили в селі Крилосі, перші досі відомі в Галичині сліди літописних обрив¹³. В одній із цих могил були золоті, срібні та бронзові прикраси з рослинними орнаментами. Доктор Пастернак датував знахідку на основі знайденої глиняної посуду VI ст. У вісьмох інших могилах знайшлись гробниці ще з бронзової та залізної доби з глиняними посудинами й прикрасами. У 1936 р. Пастернак відкрив могилу, з якою народна традиція пов'язувала гріб Насті Чагрівни. В могилі знайшов гробницю¹⁴ трака з бронзової доби, біля нього горщик, кам'яну сокиру і топірець та бронзові прикраси. Крім

¹² Пастернак Я. За місце катедри Осьмомисла // Діло. 1937. 24 серпня.

¹³ Його ж. Сліди аварів біля Галича // Діло. 1935. 25 серпня.

¹⁴ Його ж. Княжими слідами // Діло. 1936. 13 серпня.

цього недалеко Юріївського церквища знайшов яму з уламками посудин, скляних браслетів, залізних ножиків.

У тому ж 1936 р. почав доктор Пастернак зондувати простір довкола парохіальної церкви в Крилосі. Церква Успення Пресвятої Богородиці в Крилосі (26,5 м. х 12,5 м.) збудована на початку XVI ст. дідицем Марком Шумлянським, а відреставрована його нащадком єпископом Осипом Шумлянським у 1702 р. має однавовий план з трьома апсидами.

У західному боці до середущої ширшої частини прилягає вузький передсінок, тож має тризубну будову. До передсінка входимо гарним ренесансним порталом із горорізьбою, що представляє Успення Богоматері. На другому північному порталі (від сторони села), бачимо емблеми єпископа Осипа Шумлянського. Колись при вході до церкви вимурувана була надгробна кам'яна плита з написом, що говорить про фундатора церкви Марка Шумлянського, та що він у цій церкві похований. Плину цю пізніше вийнято та покладено в церкві за порогом. Нині вона вмурована в західній стіні церкви коштом Лева Чачковського.

Існував тут Капітульний монастир, за княжих часів був він резиденцією галицьких єпископів, відтак митрополитів Галича, а по відновленню галицького єпископства у Львові був другою резиденцією львівського єпископа. В XVII ст. капітульний монастир занепав і був відновлений на початку XVIII ст. єпископом Осипом Шумлянським. Існував ще до часів цесаря Йосипа II, що скасував монастир, а церкву зробив парохіальною церквою Крилоса, Підгороддя й Четвертків.

Дещо далі від церкви на схід, напроти церковних апсид, на високому підмурованні стоїть дерев'яна дзвіниця. Мабуть, у XVI ст. збудовано кам'яну дзвіницю, колись вона містила в собі каплицю, її широкі мури свідчать про її оборонні функції. Недалеко від південної стіни церкви, за часів єпископа Скородинського збудовано палатку для митрополитів. Сьогодні в ній знаходяться черниці василіянки, що провадять захоронку і садок для дітвори сіл Крилоса та Підгороддя.

На рівний, дещо вище піднятий простір, на якому стоїть парохіальна церква Крилоса, вказували вже попередні дослідники як на простір, що на ньому, згідно з їх думкою, стояла катедральна церква Галича, збудована Ярославом Осьмомислом. Доктор Чоловський та доктор Пеленський розкопували простір біля церкви, та не знайшли фундаментів старої катедри. Але Пеленський ствердив¹⁵ понад усякий сумнів, що нинішня церква стоїть «на грубій верстві грузу новішого походження та

¹⁵ Пеленський О. Галич в історії середньовічного мистецтва. С. 113, 119.

що під цією верствою є стара поверхня землі, в якій з усією певністю криються останки, а принаймні сліди катедри Ярослава Осьмомисла, цієї святості, загубленої в пам'яті часу та в народній традиції». Моментами, що казали докторові Пеленському поставити таке твердження, були, крім розкопів, такі факти, як те, що нинішня церква стоїть на найбільш відповідному винесенні терену та що знайшов сліди старезного цвинтарища довкола нинішньої церкви, старшого від малого цвинтаря з останніх віків.

Ідучи тому за слідами та вказівками своїх попередників, Пастернак почав у 1936 р. зондувати східну частину простору, на якому стоїть нинішня церква. Біля старої кам'яної дзвіниці натрапив він, на глибині трьох метрів, під грубою верствою грунту, на два рівнобіжні, з півтертя метри завгрубшки мури з опоки, а біля них на сліди долівки в трьох верствах над собою: нижня з жовтої глини, середня з мулярської заправи та верхня з великих плит алебастру. Доктор Пастернак, не розкопуючи в тому році далі, надрукував в «Ділі» за 13 серпня 1936 р. обережний спогад що це можуть бути мури катедри Галича.

Розкопки влітку 1937 р. підтвердили в цілій ширині цей здогад. Розкопки Пастернака були профінансовані митрополитом Андрієм Шептицьким та призвели до відкриття в цілості обводових мурів величавої церкви, що як катедральна церква Галича була могутньою твердинею і духовним осередком всього княжого міста Галича та цілої держави.

Заложення катедри було строго центральне. Фундаменти утворюють квадрат (32,5 м. x 32,5 м.), передньою стіною звернений до заходу, задньою звернений до сходу. Східна стіна катедри видовжена трьома апсидами в п'ять метрів. Величезна будівля своїми фундаментами нагадує квадрат церкви Св. Пантелеймона, де апсиди видовжують його на 2,5 м., а один бік квадрату майже вдвоє менший від боку квадрату катедри. Фундаменти й мури катедри збудовані з великих, тесаних шестистінних блоків вапняка. Фундаменти збереглись під кам'яною дзвіницею, вони були закладені в два ряди, на ширину 2,15 м., а порожній простір між ними заповнений дрібним камінням, спаяний мулярською заправою.

Фундаменти від цоколя стоять на 2,8 метрів глибоко в землі.

Понад цоколем покладені були в середину між двома рядами мурів дерев'яні анкри. Вони зовсім зігнили, а на їхньому місці тягнеться вздовж порожнеча. Однак, майже всюди в цілому квадраті фундаментів, крім фундаментів митрополичої каплиці, кам'яні блоки були винесені та вжиті при будівлі каплиці й нової церкви.

Особливо гарно змальовані великі муки апсид із найбільшим середнім луком, де стояв великий престол. У передній, західній стороні катедри відкопано під долівкою біля входу до церкви кам'яний саркофаг.

Саркофаг довгий на 1,8 метра, виконаний із вапняка з одного блоку, мав розбитий дашковатий верх. У саркофазі знайдено кістяк старшого чоловіка, крім поперекиданих кісток нічого більше не знайдено. Цей саркофаг, мабуть, колись було пограбовано. Біля саркофагу в ногах знайдено кістяк молоді жінки, який колись лежав у дерев'яній домовині. На черепі цієї жінки, може знатної боярині, може княгині, збереглося чільце (діадема), гаптоване золотими нитками на якійсь матерії.

Доктор Пастернак не висловлює поки що свого погляду стосовно того, чий це міг бути саркофаг і хто в ньому похований. На вченого в 1938 р. чекає велика праця розкриття цілої середини церкви та її підземелля. Коли в підземеллі не знайдеться інакшого саркофагу, стане певним факт, що віднайдений саркофаг належав Ярославу Осьмомислу, що згідно з літописом у 1187 р. був похований в катедрі.

Понад саркофагом (яких 10 см.) покладена долівка з білих алебастрових плит. Під цією долівкою є сліди глиняної підлоги, перепаленої вогнем. У румовищі знаходиться багато уламків колон та капітелів, багато шматків тинку зі стіни, на них є сліди фресок синього та рожевого кольорів. Трапляються також шматки розбитих дзвонів і часом великі шматки тяжкої олов'яної бляхи, що нею була вкрита баня катедри. Крім цього в румовищі трапляються часом цінні дрібні знахідки, як наприклад одна срібна чеська монета короля В'ячеслава.

На північ від простору, на якому стоїть церква та де розкопано фундаменти старої катедри, є простий кусник селянського поля. Весь простір піднятий дещо вгору, майже круглий, спадає на всі сторони узбіччя. З давніх часів цей кусник селянського поля називають у Крилосі «Золотим Током». Нині є він власністю трьох господарів: Семка Шляхтича, Василя Шляхтича та Степана Бобриса. Щороку садять вони на Золотому Тоці кукурудзу. Семко Шляхтич розкажує, що перед війною мав на Золотому Тоці хату. Під час війни хату було знищено, а після війни відбудовано нову під самим Золотим Током, у його північній стороні. Під час земляних робіт селянин знайшов в землі круглі ями. Під нову хату поклав він розбиту надвоє велику кам'яну плиту, що її знайшов в землі на Золотому Тоці. Він запевняє, що п'ять років назад, копаючи на тому місці яму, знайшов отвір, що тягнувся вглиб землі. Його сусід запевняє, що в деяких місцях Золотого Току під ударом твердих предметів чути відлуння під землею. Селяни вірять, що під землею є льохи. В землі знаходять деякі предмети, особливо алебастрові гладжені плитки, брили тесаного каміння. Доктор Пеленський знайшов на Золотому Тоці уламки жовто-емальованих кахель, пломбу єпископа Іларіона та кусник гладкої колони.

Досі на Золотому Тоці не проведено розкопок. Попередні дослідження топографії укріплень, що оточували частину простору Крилоса вказали, що нинішній Золотий Тік становив північну частину замку. Тут мабуть була княжа палата і княжа церква Св. Спаса. Після закінчення розкопок катедри прийде черга на Золотий Тік, розкопки на ньому принесуть також багато цікавих подробиць. Щойно тоді матимемо чітке уявлення на цілість княжого міста, то матимемо змогу відтворити його повний образ.

На основні розкопки очікує ще багато місць на просторі княжого Галича, де колись стояли церкви-твердині. Детальне дослідження їхнього місцеположення та значення в системі укріплень давнього Галича, остаточно вяснити не зовсім вирішені досі питання кордонів, вигляду та укріплень старого княжого Галича.

Найновіші розкопки 1936 та 1937 років, проведені доктором Пастернаком, треба вважати логічним закінченням цілого ланцюга дослідів, що розпочались ще в другій половині XIX ст. Праця попередніх дослідників підготувала підґрунтя для досліджень 1937 р. Розкопки доктора Пастернака дали відповідь на невирішені досі питання місця катедри та місця княжого замку в старому Галичі. І тут якраз лежить вага й значення цих розкопок для політичної історії та історії архітектури галицько-волинської держави. Та крім цього розкопки 1937 р. мають своє значення і для теперішніх часів. Вони виявились могутнім чинником, що послужив для пробудження серед широких мас старої народної традиції, що довгі часи, неначе приспана, дрімала в нашому народі. За нею пішов серед усіх верств населення, а особливо серед нашого селянства, великий підйом духу. Хто бачив тисячні натовпи, що з усіх сторін нашої батьківщини спішили до Крилоса, щоб поклонитися кісткам великих будівничих держави та оживити серця цілющою водою давньої слави, цей має наглядний доказ великого значення розкопок 1937 р. в житті народу.

Однак потрібно розуміти, що розкопки 1937 р. хоча й становлять чи не один найважливіший фрагмент цілості, вони ще не покінчені. Дослідження вимагають напруженої та кошовної праці на протязі років. Продовження розкопок, консервація та раціональне використання чекають на послідовну підтримку цілої української громади.

Розкопки доктора Пастернака викликали серед українського громадянства радісний відгомін та величезне зацікавлення пам'ятками княжої доби. В пресі почали з'являтися численні репортажі присвячені знайденим скарбам нашого минулого. Окрім чисельних описів знахідок з'явились спроби синтетичного аналізу первинних розкопок¹⁶. Для

¹⁶ Залозецький В. Розкопки в Крилосі // Діло. 1937. 2—4 вересня.

широких мас видано дві популярні книжечки, в яких окрім опису знайдених фундаментів катедри Ярослава Осмомисла — подано коротку історію княжого Галича. Треба підкреслити, що в книжечці М. Голубця (виданій видавництвом І. Тиктора для широких мас) подано зовсім невірні дані про положення княжого замку, списані з одної старої статті в журналі «Світ». Таким чином, серед загалу поширюються неправдиві відомості про місце княжого замку, що з ними ніяк не погоджуються висновки наших розкопок.

Досі немає в нас книжечки, яка б в доступній формі подавала цілість проблеми Галича. Оця книжечка і має на меті подати читачам коротко зібрані відомості з історії, топографії та історії розкопок княжого Галича. Всі відомості опираються виключно на літературу та на висновки розкопок, публікованих у часописах. Ніяких своїх власних здогадів ця книжечка не висуває, бажає лише принаймні частково заповнити прогалину, яка існувала досі та бажає бути в руках читача добрим провідником по цілому пропорі княжого Галича.

Для читачів, неознайомих з літературою Галича, нижче поданий список книг та публікацій, у яких можна знайти головні відомості про княжий Галич.

*Опрацював матеріал Андрій Носенко
(Івано-Франківськ, Україна)*

Marian Havdiak (Stanyslaviv — Ivano-Frankivsk, Ukraine)
Princely Halych

The article is devoted to the analysis of historical and topographic study of the chronicle of Halych, the archeological studios of the 30s of the XX century. Based on the study of the heritage of his predecessors and contemporaries, the author made an attempt to reconstruct the image of a powerful princely capital with a clear reference to the geographical environment, specific places that influenced the development of the city. The researcher did not limit himself to the princely period, but also appealed to the later period and its key figures, in particular from the church environment.

Key words: *Halych, Rostyslavovyches, Romanovyches, Sydir Sharanevych, Osyp Pelenskyi, Yaroslav Pasternak, Yaroslav Khmilevskyi, Lev Chachkovskyi.*

Гавдяк Мар'ян. Княжий Галич. Галич : Накладом книгарні і базару «Рідної школи» у Галичі, 1938. 63 с.



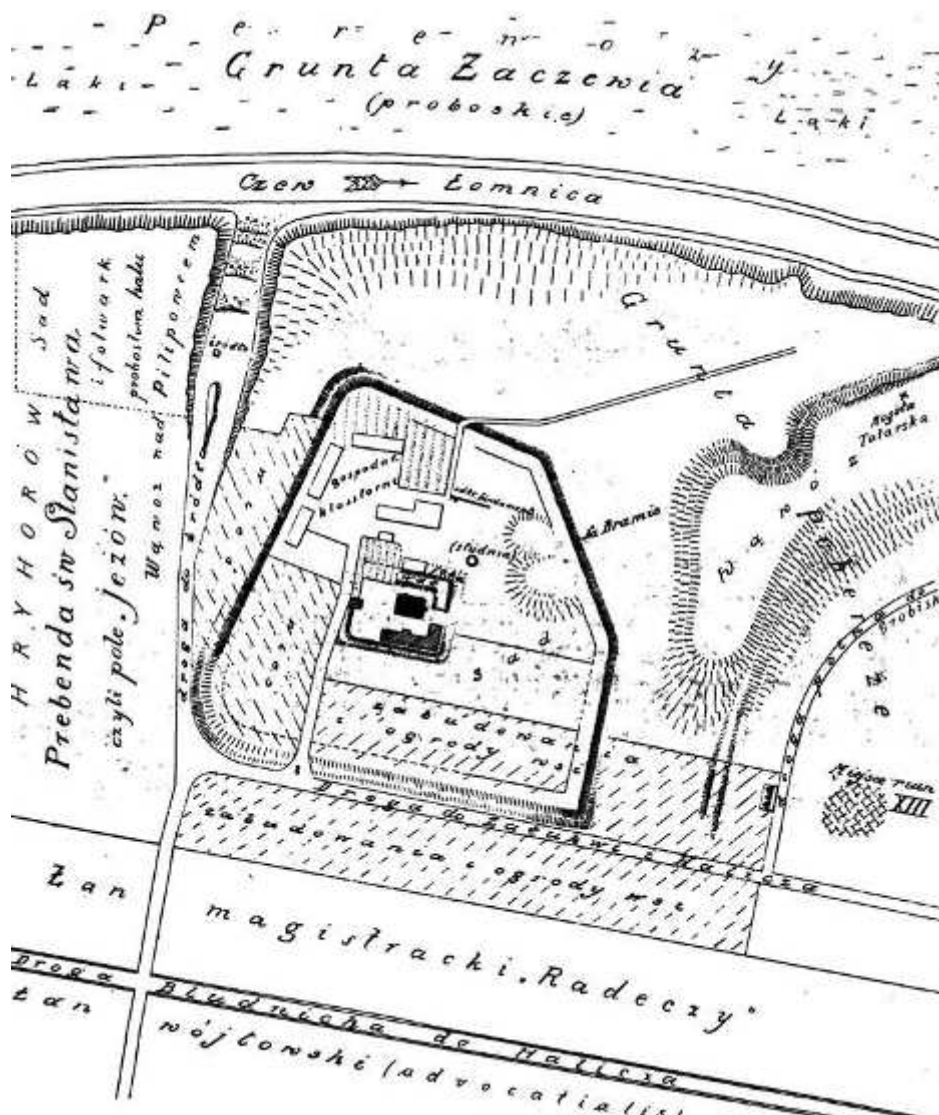
*Реконструкція церкви
Св. Пантелеймона (після книжки
О. Пеленського — Галич)*



На Крилоській горі



Доктор Пастернак серед прогульковців на розкопках 1937 р.



План укріплень церкви
Св. Пантелеймона (репродукція з праці
О. Пеленського «Галич в історії середньовічного мистецтва»)



Розкопки Катедрі 1937 р. — Абсиди в задній стіні Катедрі



Саркофаг Відкопаний у фундаментах Катедрі в Крилосі

АВТОРИ

Гіппіус Олексій — доктор філологічних наук, член-кореспондент Російської академії наук, провідний науковий співробітник Національного дослідницького університету «Вища школа економіки» (Москва, Росія). Сфера наукових інтересів — мова й писемність Давньої Русі: літописання, берестяні грамоти, епіграфіка.

Голубець Микола (1891–1942) — український історик, архівіст, краєзнавець першої половини ХХ ст., член комісії Наукового товариства імені Тараса Шевченка у Львові з історії мистецтва, працівник Львівського міського архіву. Вивчав мистецьку середньовічну спадщину Галицької землі.

Гавдяк Мар'ян (?–1973) — український громадський діяч першої половини ХХ ст., викладач вчительської семінарії сестер василіанок у Станиславові. Досліджував історико-культурну спадщину княжого Галича.

Клеменський А. Марчін — аспірант Інституту історії Ягеллонського університету (Краків, Польща). Наукові зацікавлення — історія середньовічної Силезії, русько-силезькі відносини доби Середньовіччя та Нового часу, конвент августиніанців-єремітів у середньовічній Силезії і на Русі, студенти-іноземці Ягеллонського університету XV–XVI ст.

Клюба Ярополк (1945–2007) — випускник факультету романо-германської філології Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича (1968) (Україна). Заступник генерального директора з наукової роботи в Національному заповіднику «Давній Галич» (1994–2007) (Україна). Сфера наукових зацікавлень — дослідження військової справи стародавнього Галича.

Козелківський Володимир — молодший науковий співробітник відділу охорони культурної спадщини Національного заповідника «Давній Галич» (Україна). Наукові інтереси — церковна архітектура Галича та Галицької землі XII–XX ст.

Міхеев Савва — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту слов'янознавства Російської академії наук (Москва, Росія). Основні наукові інтереси — історія давньоруського літописання, давньоруська епіграфіка, глаголиця, проблеми атрибуції знаків Рюриковичів.

Нагірний Віталій — доктор історії (кандидат історичних наук), ад'юнкт (доцент) кафедри історії Східної Європи Інституту історії Ягеллонського університету (Краків, Польща). Сфера наукових інтересів — історія Галицького князівства (XI–XII ст.), Галицької і Волинської земель XIII ст., історія фортифікацій, замки над Дністром.

Пашкевич Генрик (1897–1979) — доктор габілітований, доцент Варшавського університету (Польща), співробітник Польського історичного інституту в Римі (Італія), співзасновник Закордонного польського університету в еміграції, Польського наукового товариства та Польського історичного товариства у Великій Британії, віцепрезидент Фундації Лянцкоронських. Наукові інтереси — історія середньовічної Русі, Великих князівств Литовського і Московського.

Стасюк Андрій — кандидат історичних наук, науковий співробітник науково-освітнього відділу Національного заповідника «Давній Галич», фахівець Центру медієвістичних студій кафедри всесвітньої історії факультету історії, політології і міжнародних відносин Державного вищого навчального закладу «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника» (Івано-Франківськ, Україна). Сфера наукових інтересів — діяльність ордену францисканців на Русі в XIII–XV ст., середньовічна історія Галича.

Чемеринський Андрій — магістр історії, старший науковий співробітник відділу охорони культурної спадщини Національного заповідника «Давній Галич» (Галич, Україна). Вивчає історію Галича часів Австрійської імперії та Австро-Угорщини 1772–1918 рр.

ІНФОРМАЦІЙНА СТОРІНКА

Центр медієвістичних студій, кафедра всесвітньої історії факультету історії, політології і міжнародних відносин ДВНЗ «*Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника*» та видавництво «Лілея-НВ» (місто Івано-Франківськ) приймають матеріали до шостого випуску часопису «*Галич. Збірник наукових праць*».

Наукові статті повинні мати такі обов'язкові елементи:

- 1) загальне постановлення проблеми, її зв'язок з важливими науковими та практичними завданнями;
- 2) аналіз найновіших досліджень і публікацій, на які спирається автор;
- 3) формулювання мети статті (постановлення завдань);
- 4) виділення найважливіших, не розв'язаних раніше частин загальної проблеми, яким присвячено статтю;
- 5) виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів;
- 6) висновки з цього дослідження і перспективи дальшого розвитку в цьому напрямі.

Матеріали потрібно надіслати до **31 березня 2021 р.** за адресами: aveandriy1987@gmail.com (**Андрій Стасюк**) та lileyanv@gmail.com (**Василь Іваночко**) або ж подати на диску разом з одним видрукуюваним примірником статті (міжрядковий інтервал — 1,5; поля: ліве — 30 мм, верхнє, нижнє та праве — 20 мм, шрифт Times New Roman, кегль 14) обсягом 12—15 сторінок. Мова публікації — українська. Поклики слід здійснювати в автоматичному режимі за порядком появи, а їхній список подавати в кінці тексту згідно з вимогами ДАК України.

Наприклад:

У тексті: Серед найвагоміших робіт — монографія російського науковця А. Насонова, який завдяки ретельному вивченню літописання, на наш погляд, цілком аргументовано довів, що саме поняття «Русь», чи «Русская земля», на захід від Києва простягалося не далі меж верхніх течій Горині та Збруча¹.

У списку літератури:

¹ Насонов А. Н. «Русская земля» и образование территории Древнерусского государства: историко-географическое исследование. Монголы и Русь: история татарской политики на Руси. Санкт-Петербург : Алетея, 2002. С. 28.

Статті для публікації потрібно подавати з анотаціями (по 5–7 речень кожна) та ключовими словами українською і англійською мовами (5–12). Також потрібно вказати УДК статті.

Матеріали публікації надсилати **за адресою:**
*Центр медієвістичних студій, кафедра всесвітньої історії
факультет історії, політології і міжнародних відносин
ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника»
вул. Шевченка, 57, м. Івано-Франківськ, Україна, 76025
Контактні телефони: +30506651069, +30981204650, +30966090922*

ГАЛИЧ

випуск 5

Збірник наукових праць

Переклади та філологічна редакція

Мирослав Волощук (Івано-Франківськ, Україна),
Сергій Дубчак, (Івано-Франківськ, Україна),
Андрій Носенко (Івано-Франківськ, Україна),
Михайло Климович (Івано-Франківськ, Україна)

СТОРІНКИ ЗБІРНИКА ВІДКРИТІ ДЛЯ ДИСКУСІЙНИХ МАТЕРІАЛІВ,
А ТОМУ ЇХ ЗМІСТ НЕ ОБОВ'ЯЗКОВО ВІДОБРАЖАЄ ПОГЛЯДИ
КОЛЕКТИВУ РЕДАКЦІЙНОГО КОМІТЕТУ



За редакції *Ярослава Довгана*
Переклад англійською *Лесі Матіїв*
Верстка *Стефанії Шеремети*
Коректура *Лідії Левицької*

Підписано до друку 28.12.2020 р. Формат 70х100/32.
Гарнітура «TextBook».

Видавництво «Лілея-НВ»

А/С 250, вул. Незалежності, 18/2, м. Івано-Франківськ, 76018
e-mail: lileyany@gmail.com
Свідоцтво ІФ №8 від 28.12.2000 р.